

Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego w zintegrowanym planowaniu rozwoju

**Elżbieta Raszeja, Magdalena Szczepańska,
Anna Gałęcka-Drozda, Ewa de Mezer, Agnieszka Wilkaniec**

**Elżbieta Raszeja, Magdalena Szczepańska,
Anna Gałęcka-Drozda, Ewa de Mezer, Agnieszka Wilkaniec**

**Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego
w zintegrowanym planowaniu rozwoju**

Seria
Zintegrowane Planowanie Rozwoju

**Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu**

**Elżbieta Raszeja, Magdalena Szczepańska,
Anna Gałęcka-Drozda, Ewa de Mezer, Agnieszka Wilkaniec**

**Ochrona i kształtowanie
krajobrazu kulturowego
w zintegrowanym planowaniu
rozwoju**

Bogucki Wydawnictwo Naukowe • Poznań 2022

Wydanie publikacji sfinansowano z Funduszy Europejskich

Fundusze Europejskie
Wiedza Edukacja Rozwój

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

Zintegrowane Planowanie Rozwoju – kuźnia kadr dla sektora kreującego politykę rozwoju

Numer projektu: POWR.03.01.00-00-N055/16-00

Autorzy:

prof. UAP dr hab. inż. arch. Elżbieta Raszeja, Katedra Architektury i Urbanistyki, Wydział Architektury i Wzornictwa, Uniwersytet Artystyczny im. Magdaleny Abakanowicz w Poznaniu, wiceprezes Zarządu Głównego Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu, e-mail: elzbieta.raszeja@uap.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-8944-3040>

dr inż. Magdalena Szczepańska, Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu, Zarząd Oddziału Wielkopolskiego Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu e-mail: magdalena.szczepanska@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-4236-0859>

dr inż. arch. kraj. Anna Gałęcka-Drozda, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Wydział Rolnictwa, Ogrodnictwa i Bioinżynierii, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Zarząd Stowarzyszenia Architektury Krajobrazu, e-mail: anna.galecka@up.poznan.pl, <https://orcid.org/0000-0002-1132-3230>

mgr inż. Ewa de Mezer, Zarząd Główny Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu, e-mail: edemezer@gmail.com

dr hab. inż. arch. Agnieszka Wilkaniec, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Wydział Rolnictwa, Ogrodnictwa i Bioinżynierii, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Zarząd Oddziału Wielkopolskiego Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu, e-mail: agnieszka.wilkaniec@up.poznan.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9503-8340>

Recenzent:

prof. UPWr dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Katedra Architektury Krajobrazu

Zdjęcia na okładce: Ewa de Mezer, Magdalena Szczepańska, Agnieszka Wilkaniec
Opracowanie graficzne okładki: Ewa de Mezer

Copyright © by Authors, Poznań 2022

ISBN 978-83-7986-407-2

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań
www.bogucki.com.pl
biuro@bogucki.com.pl

Druk i oprawa: CER Druk

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Krajobraz kulturowy jako zasób i dobro wspólne	11
1.1. Definicje, elementy, cechy, typy	11
1.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego	17
1.2.1. Krajobraz otwarty	20
1.2.2. Krajobraz zurbanizowany	21
1.2.3. Krajobraz styku miasto-wieś	23
1.3. Charakterystyka i zróżnicowanie regionalne krajobrazu	25
1.3.1. Czynniki kształtujące krajobraz	25
1.3.2. Układy przestrzenne	27
1.3.3. Architektura regionalna w krajobrazie kulturowym	29
1.4. Kształtowanie się krajobrazu kulturowego w historycznym procesie rozwoju – specyfika, typy, elementy	34
1.4.1. Geneza krajobrazu kulturowego i nawarstwienia historyczne	34
1.4.2. Miejskie układy przestrzenne	35
1.4.3. Układy ruralistyczne	45
1.5. Zieleń jako element krajobrazu kulturowego	57
1.5.1. Zespoły zieleni komponowanej	57
1.5.2. Zieleń w krajobrazie otwartym	65
2. Analiza i ocena krajobrazu	69
2.1. Tożsamość krajobrazu	69
2.1.1. Wybrane ujęcia badawcze	69
2.1.2. Odczytywanie tożsamości krajobrazu wsi	75
2.2. Metody i narzędzia badań krajobrazu	85
2.2.1. Podejście interdyscyplinarne i zintegrowane	85
2.2.2. Landscape Character Assessment LCA	86
2.2.3. Historic Landscape Characterisation HLC	91
2.2.4. Metody jednostek architektoniczno-krajobrazowych (JARK) i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (WAK)	92
2.2.5. Metody badań percepcji	96
2.2.6. Narzędzia GIS i teledetekcja w badaniach krajobrazu	100

2.3. Analizy wizualne krajobrazu	101
2.3.1. Definicje	101
2.3.2. Walory wizualne krajobrazu kulturowego – charakterystyka i stan zachowania	102
2.3.3. Studium panoramy	103
2.3.4. Wybrane współczesne metody i narzędzia analiz walorów wizualnych krajobrazu	107
3. Przekształcenia, ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego	109
3.1. Współczesne zagrożenia i deformacje krajobrazu kulturowego	109
3.1.1. Źródła i przyczyny przekształceń krajobrazu	109
3.1.2. Współczesne zjawiska w krajobrazie kulturowym	112
3.2. Ochrona i kształtowanie krajobrazu	116
3.2.1. Krajobraz otwarty – wybrane zagadnienia	116
3.2.2. Krajobraz zurbanizowany – wybrane zagadnienia	121
3.2.3. Współczesne kierunki i formy działań ochronnych	124
3.2.4. Oceny krajobrazu dla potrzeb jego ochrony i kształtowania	126
3.3. Zakres oraz formy ochrony i kształtowania historycznych układów przestrzennych	127
3.3.1. Układy urbanistyczne i ruralistyczne	127
3.3.2. Walory widokowe	130
3.3.3. Zieleń komponowana	134
4. Prawno-organizacyjne i społeczne uwarunkowania dotyczące ochrony i kształtowania krajobrazu	140
4.1. Międzynarodowe i polskie podstawy prawne	140
4.1.1. Europejska Konwencja Krajobrazowa	140
4.1.2. Ustawa krajobrazowa	141
4.1.3. Audyt krajobrazowy	143
4.1.4. Uchwała krajobrazowa	148
4.1.5. Wybrane narzędzia odnoszące się do ochrony i kształtowania krajobrazu	153
4.1.6. Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO	156
4.2. Zintegrowana ochrona krajobrazu w planowaniu rozwoju	157
4.2.1. Planowanie przestrzenne i strategiczne	158
4.2.2. Polityka krajobrazowa zintegrowana z polityką rozwoju	163
4.2.3. Decyzje przestrzenno-krajobrazowe w procesie rozwoju	164
4.3. Krajobraz jako wartość społeczna	167
4.3.1. Edukacja na poziomie szkolnym i akademickim oraz kształcenie profesjonalnej kadry	167
4.3.2. Edukacja i świadomość społeczna	170
4.3.3. Partycypacja społeczna	175
4.4. Instytucje zajmujące się problematyką krajobrazu	181
Wykaz skrótów stosowanych w tekście	186
Literatura	188

Wprowadzenie

Podstawowym wyzwaniem dla planowania i projektowania w XXI w. jest kreowanie dobrej jakości przestrzeni życia. W ostatnich latach, wraz z rozpowszechnianiem i umacnianiem się koncepcji zrównoważonego rozwoju, wzrosła świadomość znaczenia krajobrazu, a co za tym idzie – uznanie dla wagi zagadnień dotyczących jego ochrony i kształtowania. Problematyka krajobrazowa zajęła istotną pozycję w zbiorze zasad wspólnej polityki europejskiej, przekraczając poziom regionalny i krajowy. W związku z implementacją Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (EKK) w Polsce pojawiły się nowe instrumenty prawne dla ochrony krajobrazu, a zagadnienia krajobrazowe włączane są do procesu decyzyjno-planistycznego. Są one bowiem istotnym elementem w planowaniu zintegrowanego rozwoju. Trzeba jednocześnie podkreślić, że w środowisku naukowym krajobraz jest przedmiotem wieloaspektowych badań już od kilku dekad. Jako skomplikowany system stanowi obszar zainteresowania specjalistów wielu dziedzin, stąd wielość klasyfikacji i różnorodność definicji. Dorobek naukowy polskich badaczy jest imponujący, jednak w niewielkim stopniu przekłada się na praktyczne działania. Krajobraz, chociaż coraz lepiej rozpoznany i udokumentowany, jest równocześnie coraz bardziej zagrożony deformacją i destrukcją ze strony współczesnych procesów rozwojowych.

Niniejsza monografia powstała jako wyraz troski o krajobraz – nie tylko ten wyjątkowy, wyróżniający się walorami przyrodniczymi i kulturowymi, najczęściej już podlegający różnym formom ochrony, ale także o krajobraz „codzienny”, oglądany każdego dnia i często niedoceniany. Autorki monografii reprezentują trzy różne uczelnie: Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Uniwersytet Artystyczny im. Magdaleny Abakanowicz w Poznaniu oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ponadto zespół autorski aktywnie działa w Stowarzyszeniu Polskich Architektów Krajobrazu (SPAK), co przekłada się na działalność interwencyjną, opiniotwórczą i edukacyjną. Nasze doświadczenia naukowe i praktyczne wywodzą się z różnych dyscyplin i specjalności – architektury i urbanistyki, planowania przestrzennego, geografii, architektury krajobrazu i kształtowania terenów zieleni. Niniejsza monografia jest próbą połączenia tych doświadczeń, co umożliwi szersze – interdyscyplinarne – spojrzenie na problematykę kształtowania i ochrony krajobrazu. Przełożyło się to na treści zawarte w opracowaniu, które mogą stanowić głos w dyskusji nad zintegrowanym podejściem do tematyki krajobrazowej w planowaniu rozwoju, a tym samym dać wsparcie dla procesów decyzyjnych w praktyce zarządzania przestrzenią.

Publikacja może być wykorzystywana w dydaktyce, zwłaszcza na kierunkach studiów związanych z planowaniem i zagospodarowaniem przestrzeni oraz kształtowaniem krajobrazu (np. gospodarka przestrzenna, zintegrowane planowanie rozwoju, architektura i urbanistyka, architektura krajobrazu, turystyka

i rekreacja). Jest także przydatna dla osób mających bezpośredni wpływ na krajobraz, dla lokalnych samorządów i instytucji odpowiedzialnych za stan przestrzeni. Z opracowania mogą ponadto korzystać wszyscy, którzy są zainteresowani jakością krajobrazu i podejmują działania na rzecz jego ochrony, a więc pojedyncze osoby, społeczności lokalne i organizacje społeczne.

W monografii szczególną uwagę poświęcono ochronie i kształtowaniu krajobrazu kulturowego w zintegrowanym planowaniu rozwoju, ukazując złożoność problemu i dynamikę przemian w oparciu o przykłady z regionu Wielkopolskiego. Jest to obszar najlepiej rozpoznany przez autorki, poddany przez nie wielu badaniom, udokumentowanym w licznych publikacjach naukowych i popularno-naukowych. W pierwszym rozdziale omówiono zagadnienie krajobrazu z perspektywy zasobu, rozumianego jako dobro wspólne. Dokonano przeglądu definicji, elementów, cech i typów krajobrazu. Omówiono specyfikę zróżnicowania regionalnego i nawarstwień historycznych. Rozdział drugi poświęcono analizie i ocenie krajobrazu – uwzględniono w nim zagadnienie tożsamości krajobrazu, wskazano metody i narzędzia badań, a także omówiono analizy wizualne krajobrazu. Przekształcenia, ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego to główny wątek rozdziału trzeciego. Określono w nim współczesne zagrożenia i deformacje krajobrazu, wskazano możliwości ochrony i kształtowania w odniesieniu do krajobrazu otwartego i zurbanizowanego. Omówiono zakres i formy ochrony i kształtowania historycznych układów przestrzennych. Wskazując konieczność zintegrowania ochrony krajobrazu w planowaniu rozwoju, dokonano przeglądu metod, instrumentów na poszczególnych szczeblach planowania przestrzennego i strategicznego. Ostatni rozdział opracowania poświęcono uwarunkowaniom społecznym i instrumentom prawno-organizacyjnym wpływającym na jakość krajobrazu, określając polskie i międzynarodowe podstawy w tym zakresie. Następnie omówiono krajobraz jako wartość społeczną, uwzględniając znaczenie edukacji krajobrazowej i partycypacji społecznej w procesie ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego. Wskazano także instytucje i organizacje zajmujące się problematyką krajobrazową, tworząc listę organów administracji rządowej i samorządowej (ze szczególnym uwzględnieniem regionu Wielkopolskiego) oraz jednostek naukowo-badawczych i stowarzyszeń. Dodatkowo wyszczególniono bazy danych mające zastosowanie w analizach przestrzenno-krajobrazowych.

Obserwowany kierunek współczesnych zmian w przestrzeni daje obraz niedostatecznej skuteczności poczynań planistycznych w Polsce, wskazuje także na rażąco niską świadomość społeczną walorów krajobrazowych (również wśród decydentów). Już w latach 70. XX w. profesor Bogdanowski (1976) pisał, cytując Gutersohna (1956), że krajobraz „jest wyrazem gospodarki człowieka. Dobra gospodarka stanowi podstawę harmonijnego krajobrazu, zła – zdewastowanego”. Dzisiaj rozwój powszechnie jest rozumiany jako „więcej i szybciej”, co prowadzi do nagłych i drastycznych przekształceń krajobrazu kulturowego. Brak ujęć całościowych i sprowadzanie w większości przypadków projektowania przestrzeni do granic jednej działki powoduje, że nie jesteśmy ani o krok dalej w stosunku do czasu, kiedy to profesor Bogdanowski wyrażał swoje zaniepokojenie stanem krajobrazu.

Szczególne podziękowania kierujemy do recenzentki – Pani Profesor Ireny Niedźwieckiej-Filipiak, za cenne uwagi, które miały wpływ na ostateczny kształt i zawartość opracowania.

Mamy nadzieję, że niniejsza publikacja będzie dla czytelników nie tylko źródłem wiedzy, ale też inspiracją i pomocą w ich dalszych poszukiwaniach, a przez to przyczyni się do lepszej ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego w Polsce.

Autorki

1. Krajobraz kulturowy jako zasób i dobro wspólne

1.1. Definicje, elementy, cechy, typy

Krajobraz jako przedmiot badań naukowych i analiz studialnych oraz jako przestrzeń działań ochronnych i projektowych pozostaje w kręgu zainteresowania przedstawicieli różnorodnych dziedzin i dyscyplin, m.in.: geografów, ekologów, architektów krajobrazu, planistów, urbanistów, architektów, artystów, antropologów, regionalistów. W badaniach krajobrazu od dawna wyodrębniały się różne podejścia do poznawania i opisywania jego istoty. Każda z dziedzin zajmujących się obecnie krajobrazem ma własne podstawy teoretyczne i metody badawcze, posługuje się sobie właściwym językiem. Wiele z nich wypracowało własne paradygmaty, metodologię i narzędzia badawcze (Raszeja 2013)¹. Różnorodność dyscyplin badawczych zajmujących się krajobrazem przekłada się na odmienność aspektów badawczych, a tym samym tworzy wielość klasyfikacji krajobrazu oraz sposobów wyróżniania i opisu jego typów (tab. 1). Warto podkreślić, że różne sposoby definiowania nie są antagonistyczne, lecz wzajemnie się dopełniają,

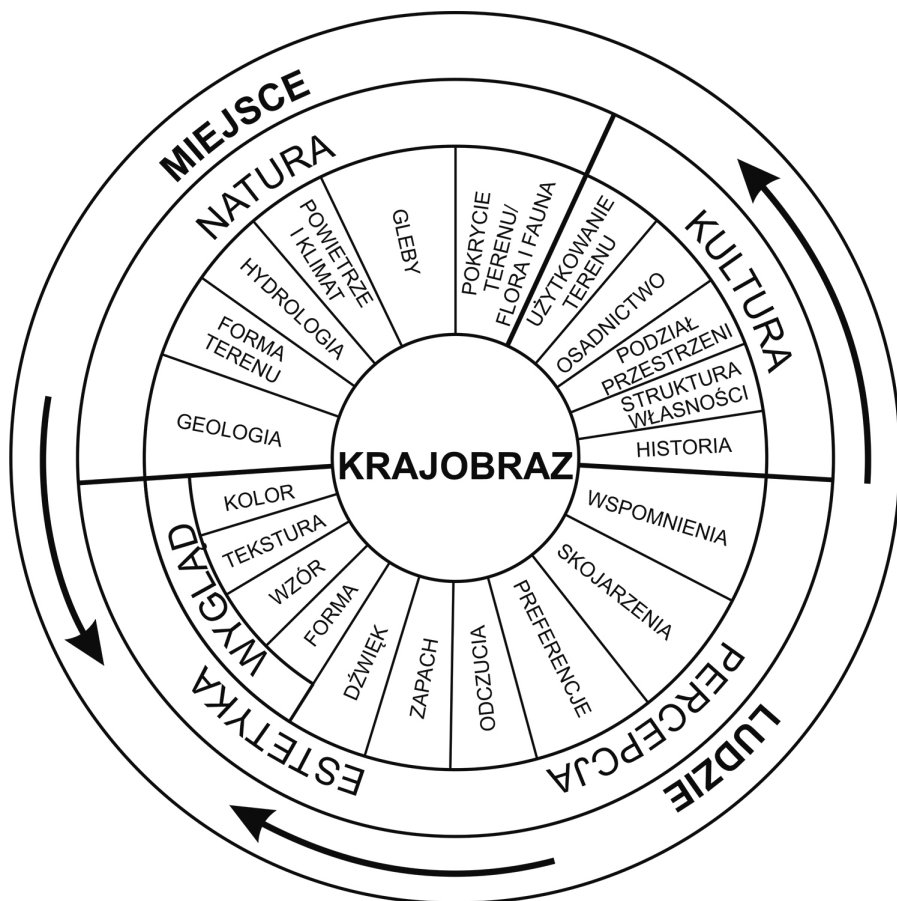
Tabela 1. Krajobraz jako przedmiot zainteresowań wielu dyscyplin naukowych

Dyscypliny badawcze krajobrazu	Aspekt badawczy i typ krajobrazu
kompleksowa geografia fizyczna, ekologia krajobrazu, geofizyka i geochemia krajobrazu, geobotanika, sozologia	aspekt strukturalno-dynamiczny i funkcjonalny, interakcyjny (systemowy); interdyscyplinarny na poziomie nauk przyrodniczych; krajobraz przyrodniczy (naturalny) – pierwotny i seminaturalny, antropogeniczny
geografia humanistyczna, antropografia, geografia kultury, geografia regionalna	aspekt strukturalno-dynamiczny i historyczno-genetyczny; interdyscyplinarny na poziomie nauk przyrodniczych, społecznych i humanistycznych; krajobraz kulturowy
architektura krajobrazu, fizjografia urbanistyczna, planowanie przestrzenne, etnologia, psychologia, socjologia, filozofia przyrody (krajobrazu)	aspekt strukturalno-dynamiczny, fizjonomiczny, ideowy, duchowy, estetycznych i percepcyjny; interdyscyplinarny na poziomie nauk technicznych, humanistycznych, społecznych i przyrodniczych, krajobraz kulturowy

Źródło: Myga-Piątek (2012).

¹ Często język naukowego przekazu okazuje się zbyt hermetyczny dla przedstawicieli innych dziedzin, czasem zrozumiały i przystępny dla wszystkich, w tym odbiorców spoza środowiska akademickiego, a nawet na tyle atrakcyjny, że niektóre określenia, zaczerpnięte z nauki funkcjonują potem w powszechnym przekazie, w deklaracjach politycznych i debatach medialnych. Te określenia używane są w bardziej lub mniej świadomy sposób (Raszeja 2013).

wspólnie charakteryzując skomplikowaną strukturalnie i bogatą znaczeniowo treść krajobrazu (ryc. 1).

Ryc. 1. Czym jest krajobraz?

Źródło: opracowanie E. Raszeja i M. Szczepańska na podstawie Swanwick (2002) i Tudor (2014).

Według Salwy (2014), krajobraz jest tzw. wędrującym pojęciem, które powstając na użytek jednej dyscypliny, przechodzi do innej, przez co ulega przekształceniom i niejednokrotnie powraca do macierzy, wnosząc nowy sens: „W przypadku krajobrazu dość pomyśleć o dziejach samego terminu (*Landschaft, landscape*) wywodzonego ze staroniemieckiego słowa *Land* o znaczeniu głównie prawnopolitycznym, które to określenie z czasem zaczęło być odnoszone do szczególnego gatunku malarstwa, potem zagościło w języku geografów, antropologów i filozofów, by na powrót pojawić się w dziedzinie prawa (...)”². Z kolei Frydry-

² W literaturze polskiej po raz pierwszy słowa „krajobraz” użył Joachim Lelewel, największy niewątpliwie geograf polski początku XIX wieku, światowej sławy twórca geografii historycznej. Wcze-

czak (2013) cytuje Johna Brinckerhoffa Jacksona, wieloletniego redaktora pisma „Landscape”, który zadał pytanie: „Jak to jest, że nie potrafimy dojść do zgody co do znaczenia terminu krajobraz? Jest on przecież prosty i odnosi się do czegoś, co jak nam się zdaje, rozumiemy, a jednak dla każdego z nas wydaje się oznaczać coś odmiennego”.

Bogdanowski (1976) stwierdził, że „**krajobraz można utożsamiać z ogółem cech przyrodniczych i antropogenicznych wyróżniających określony teren, zespołem typowych cech danego terenu**”, tworząc w ten sposób podwaliny pod kolejne modyfikacje terminu i klasyfikacje krajobrazu. Zgodnie z tym opisem „**krajobraz to zewnętrzny obraz otoczenia, fizjonomia środowiska naturalnego i sztucznego (kulturowego)**”³. Tym samym o krajobrazie decydują 4 zasadnicze cechy (Zonneveld 1990, Richling, Solon 2011):

- zajmuje wycinek przestrzeni i można go przedstawić na mapie,
- charakteryzuje się swoistą fizjonomią, którą można ukazać w formie graficznej (rysunek, fotografia itd.),
- jest systemem dynamicznym; sposób jego funkcjonowania uzależniony jest od części składowych oraz powiązań między nimi oraz dominujących procesów,
- podlega ewolucji, czyli ma swoją historię.

Podejście fizjonomiczne eksponuje zagadnienia kompozycji przestrzennej i cech estetycznych, zarówno naturalnych, jak i kulturowych składowych krajobrazu. Według tego nurtu **krajobraz to scalony obraz środowiska naturalnego i antropogenicznego danego regionu** (Bogdanowski 1976). Choć wydaje się ona intuicyjna, analiza fizjonomii tak złożonego układu wymaga percepcji zintegrowanej (Antrop 1982). Zbiór fizjonomicznych atrybutów krajobrazu odbieranych jako całość określany jest jako **postać krajobrazu** (*gestalt*⁴). Jest ona nie tylko sumą składowych, ale stanowi nową jakość percepcji (Zonneveld 1990). Jest to zatem rozumienie bliskie nie tylko psychologii przestrzeni, ale też artystom, bo w takim ujęciu krajobraz musi być przede wszystkim **widziany**, a więc mieć swojego obserwatora. Idea przestrzeni jako dostrzegalnego obrazu zawarta jest już w samym słowie krajobraz, co ma miejsce w wielu językach. Podejście architektoniczno-krajobrazowe, łączące w sobie po części podejścia formalno-strukturalne i geograficzne, zakłada „tworzenie i ochronę piękna w otoczeniu siedzib ludzkich oraz szerzej – w naturalnej scenerii kraju” (Eliot 1910). Na to wyzwanie odpowiada architektura krajobrazu przez działania badawcze, ochronne i projektowe. W tak szerokim ujęciu jest metodą świadomego, racjonalnego i estetycznego pod względem przestrzennym i gospodarczym kształtowania otoczenia człowieka w skali krajobrazu (Bogdanowski i in. 1979). Przedstawiony przegląd nie wyczerpuje wszystkich podejść do badań krajobrazu, a stanowi jedynie skrótowy zarys,

śniej używano słowa „krajorys” (mapa, odwzorowanie terenu) lub „pejzaż” (widok).

³ Zgodnie z tradycyjnym znaczeniem słowa „krajobraz”, opartym głównie na wizualnej percepcji otoczenia, a także z podejściem właściwym dla architektury krajobrazu, w niniejszej monografii używana jest zasadniczo liczba pojedyncza. Jedynie w rozdziale 4, poświęconym omówieniu prawnych i administracyjnych instrumentów ochrony krajobrazu, została użyta liczba mnoga, zgodnie z zapisami stosowanymi w przywoływanych dokumentach („krajobrazy”).

⁴ Po raz pierwszy użył tego pojęcia Alexander von Humboldt w XIX w.

dla lepszego zrozumienia na tym tle pojęcia krajobrazu kulturowego, któremu jest poświęcone niniejsze opracowanie.

Na charakter krajobrazu wpływa współdziałanie czynników przyrodniczych i antropogenicznych (kulturowych, cywilizacyjnych, gospodarczych). Krajobraz określany mianem kulturowego jest jednym z **trzech podstawowych typów krajobrazu** (Bogdanowski 1976), wyróżnianych na podstawie kryterium stopnia przekształceń antropogenicznych (tab. 2), takich jak:

- **pierwotny**, który wykazuje zdolność do samoregulacji, a jego równowaga biologiczna nie jest zachwiana przez człowieka;
- **naturalny**, który wykazuje częściową zdolność do samoregulacji i nie zawiera istotnych elementów przestrzennych wprowadzonych w wyniku działalności człowieka;
- **kulturowy**, który wykazuje niezdolność do samoregulacji i wymaga stałego podtrzymywania przez człowieka; znajduje się pod wpływem intensywnej działalności ludzkiej.

Tabela 2. Typy, podtypy krajobrazu według Bogdanowskiego

Typy krajobrazu	Rodzaj krajobrazu		Formy działalności człowieka
	ze względu na pokrycie terenu	ze względu na ukształtowanie terenu	
pierwotny	np. bagienny, puszczań- ski, pustynny, stepowy, polarny, górski (najwyż- sze szczyty)	np. nizinny (płaski), wyżynny (sfalowa- ny), pagórkowaty, górzysty, dolinny, pojezierny, nadmorski	brak
naturalny	np. łągowy, torfow- iskowy, leśny, łąkowy, pasterski	jw.	pierwotne cywili- zacje: zbieractwo, łowiectwo
kulturowy podtypy: – harmonijny – dysharmonijny – zdewastowany (zdegradowany)	np. leśny (lasy gospodar- cze), parkowy, uprawo- wy/rolniczy → otwarty, rolniczo-osadniczy, wiejski, urbanizujący się, miejski/zurbanizowany → zamknięty, zurbanizo- wany, przemysłowy	jw.	tradycyjne (histo- ryczne) i współ- czesne

Źródło: opracowanie M. Szczepańska na podstawie Bogdanowski (1976).

Należy zaznaczyć, że ten klasyczny podział obecnie jest dyskutowany ze względu na silny stopień przekształcenia współczesnego krajobrazu. Istnieją zatem przesłanki, aby krajobraz w całości uznać za kulturowy.

Na podstawie powyższej typologii, opartej na stopniu przekształceń struktur krajobrazowych, można wysnuć wniosek, że podstawową cechą krajobrazu jest jego zmienność, która nadaje mu cechy systemu dynamicznego. Ma to swoje

odzwierciedlenie w sposobie funkcjonowania krajobrazu, którego wygląd (postać, fizjonomia) jest efektem powiązań między częściami składowymi, a procesami zachodzącymi w krajobrazie. Dynamika krajobrazu jest widoczna w postaci zmian, jakie zachodzą w krajobrazie na przestrzeni lat (ewolucja krajobrazu) albo np. w ciągu zmieniających się pór roku (Zinowiec-Cieplik 2016). Dodatkowo rozwój nauk o krajobrazie spowodował swoistą ewolucję pojęcia krajobraz, od podejścia fizjonomicznego, poprzez geo- i ekosystemowe, po przyrodniczo-kulturowe, co z kolei zaowocowało ponad setką znanych dziś definicji krajobrazu (Chmielewski 2010). W obliczu szybkiego tempa zmian zachodzących w krajobrazie oraz chaosu pojęciowego pojawia się potrzeba pilnego ich usystematyzowania i opracowania typologii krajobrazu o różnym stopniu przekształcenia przez człowieka. Chmielewski i in. (2016) proponują kryteria klasyfikacji typów krajobrazów wymienione w tabeli 3, dzielące się na dwie główne grupy, oparte na:

- skali antropogenicznego przekształcenia krajobrazu,
- dominacji określonych form pokrycia oraz struktury i intensywności zagospodarowania terenu.

Tym samym na podstawie analizy obecnego zróżnicowania krajobrazu Polski w sumie wyróżniono 3 grupy, 15 typów oraz 49 podtypów krajobrazu. Przewidziano także możliwość wyodrębniania czwartego, najbardziej szczegółowego poziomu klasyfikacji – tj. form krajobrazu. Typologia ta może i powinna znaleźć zastosowanie podczas realizacji audytu krajobrazowego, do którego wykonania zobowiązuje uchwalona w 2015 r. Ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, tzw. „ustawa krajobrazowa” (Dz.U. 2015 poz. 774)⁵.

Należy podkreślić, że pojęcie krajobraz jest również terminem prawnym. Według wspomnianej ustawy krajobrazowej przez „**krajobraz należy rozumieć przestrzeń postrzeganą przez ludzi, zawierającą elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowaną w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka**”. Jest to adaptacja definicji z Europejska Konwencja Krajobrazowa (EKK), w której „**krajobraz znaczy obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich**”. Ustawa Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62, poz. 627) traktuje krajobraz jako jeden z elementów środowiska przyrodniczego, które definiowane jest następująco: „**ogół elementów przyrodniczych, w tym przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnia ziemi, kopaliny, wody, powietrze, zwierzęta i rośliny, krajobraz oraz klimat**”.

Poszczególne kierunki badawcze rozwijają się i będą rozwijać niezależnie, kładąc nacisk na odmienne aspekty poznawcze i praktyczne związane z cechami krajobrazu. Badania nad krajobrazem wymagają zatem w pierwszej kolejności

⁵ W przypadku wszystkich aktów prawnych przywoływanych w tekście książki należy mieć na uwadze zachodzące w nich zmiany i wyszukiwać obowiązujące wersje tekstów. Ustawy i rozporządzenia można zweryfikować przy wykorzystaniu Internetowego Systemu Aktów Prawnych: <https://isap.sejm.gov.pl/>.

Tabela 3. Ważniejsze kryteria systematyzacji krajobrazu przekształconego przez człowieka

Kryterium	Przykłady terminów	Uwagi
Geneza krajobrazu	tektoniczne, wulkaniczne, krasowe, glacialne, peryglacialne, fluwioglacialne, erozyjne, eoliczne, biogeniczne, itp. oraz antropogeniczne	najczęściej dotyczą krajobrazu przyrodniczego
Stopień naturalności krajobrazu	pierwotne, naturalne, przyrodnicze, przyrodniczo-kulturowe, kulturowe, sztuczne	wskazują na skalę antropogenicznego przekształcenia
Forma krajobrazu	równinne, faliste, pagórkowate, górskie, inkrustowane, intarsjowane, rozcięte, otwarte, przykryte, mozaikowe, naturalistyczne, zgeometryzowane, zabytkowe, tradycyjne, historyczne, malownicze, harmonijne, dysharmonijne, zdegradowane	zawiera zarówno mierzalne cechy form ukształtowania i pokrycia terenu lub jego struktury przestrzennej, jak i elementy subiektywnej oceny wartości historycznych, estetycznych, znaczenia emocjonalnego, zgodności z tradycją regionalną
Funkcja krajobrazu	rolnicze, leśne, wiejskie, miejskie (zurbanizowane), górnicze, (eksploatacyjne), przemysłowe, turystyczne, religijne, komunikacyjne, rekreacyjne, parkowe, ochronne, inżynieryjne	często zawiera odwołania do pokrycia terenu i zorganizowania struktury przestrzennej
Proces (najczęściej niekorzystny) zmian jakościowych krajobrazu	zanikające, ginące, przemijające, efemeryczne, przygodne, ulotne	wskazują na zachodzący proces lub obecny stan, ujęcie dynamiczne (czas niedokonany)
Rodzaj przemiany krajobrazu	pogórnice, poeksploatacyjne, poprzemysłowe, porolnicze, „popeerowskie”, postsocjalistyczne, powojkowe, zrewitalizowane, zdegradowane	stan stwierdzony, proces zakończony, czas dokonany; określony zostaje kierunek „z” bez podania kierunku „do” (np. wszystkie określenia krajobrazu z przedrostkiem „po”)
Kategorie percepcji krajobrazu	multisensoryczne, dźwiękowe, romantyczne, mistyczne, symboliczne, bezpieczne, agresywne	określenia odwołujące się do niematerialnej warstwy krajobrazu
Styl użytkowania i zarządzania	cysterskie, wojskowe, militarne, belligeratywne, pepeerowskie	wskazują na funkcję połączoną ze specyficznymi cechami stylistycznymi i sposobami zarządzania

Źródło: Chmielewski i in. (2016) za: Myga-Piątek (2012).

poprawnej identyfikacji podejścia do krajobrazu w zależności od specyfiki problemu, a następnie zastosowania odpowiednio dobranych metod badawczych. Dla kształtowania i ochrony krajobrazu szczególnie istotne jest wzmocnienie roli zagadnień krajobrazowych w planowaniu przestrzennym oraz zintegrowanym planowaniu rozwoju. Niezbędny jest także wzrost poziomu świadomości społeczeństwa i edukacji specjalistycznych kadr w zakresie krajobrazu.

1.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego

Z przedstawionych w poprzednim rozdziale informacji na temat typologii krajobrazu jasno wynika, że **„krajobraz kulturowy wyróżnia się znacznym stopniem przekształcenia antropogenicznego, a jego trwałe istnienie możliwe jest dzięki stałym zabiegom człowieka”** (Bogdanowski 1976). Krajobraz kulturowy jest przedmiotem zainteresowań badawczych przede wszystkim architektów krajobrazu, urbanistów, planistów i architektów oraz geografów, ale także historyków, historyków sztuki, archeologów, konserwatorów zabytków. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568) zawiera pojęcie krajobrazu kulturowego: **„postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka”**. Z kolei w ujęciu geograficznym krajobraz kulturowy definiowany jest jako **„ogół obiektów i cech fizycznych, będących wyrażeniem kultury ludzkiej na powierzchni ziemi, obserwowalnej wzrokowo”** (Myga-Piątek 2012). Ukształtowanie powierzchni ma silny wpływ na formy pokrycia i użytkowania terenu, co widoczne jest zwłaszcza w krajobrazie tradycyjnym, gdzie zachodzi organiczne powiązanie obecności, działalności i obrzędowości człowieka z uwarunkowaniami przyrodniczymi (Konopka 2001). W ten sposób wyłaniają się elementy i cechy krajobrazu, które pozostając we wzajemnych, dynamicznych relacjach, wpływają na typy, podtypy i formy krajobrazu kulturowego oraz decydują o jego charakterze:

- **rzeźba terenu**, np. krajobraz nizinny (równinny), wyżynny, górski, pojezierny, nadmorski, dolin rzecznych,
- **pokrycie terenu**, np. krajobraz łąkowy, parkowy, uprawowy, zabudowany,
- **zagospodarowanie** (antropogeniczne), np. krajobraz miejski tzw. zurbanizowany, urbanizujący się, przemysłowy, rolniczy, rolno-osadniczy tzw. otwarty,
- **zasoby niematerialne** tj.: tradycje, język, zwyczaje, rzemiosła tradycyjne, wiedza, *genius loci*, np. krajobraz łemkowski, kaszubski, podhalański.

W przypadku, gdy powyższe elementy składowe krajobrazu pozostają we wzajemnej równowadze, krajobraz kulturowy ma charakter **harmonijny** (patrz definicja na kolejnej stronie).

Ostatni przywołany powyżej element krajobrazu wymaga szerszego komentarza i wyjaśnienia. Spośród zasobów niematerialnych na szczególną uwagę zasługuje pojęcie *genius loci*, określane również mianem ducha miejsca, który definiowany jest jako zespół cech fizycznych i znaczeń wynikających z przeszłości,

które nadają poszczególnym miejscom indywidualną jakość (Dąbrowska-Budziło 2011). *Genius loci* pomaga w budowaniu poczucia tożsamości i wzbogaca sferę duchową człowieka. Dąbrowska-Budziło (2011) wskazuje, że *genius loci* ze względu na ulotny charakter jest zjawiskiem nietrwałym. W krajobrazie kulturowym duch miejsca zaznacza się w postaci nawarstwień historycznych, dających świadectwo przeszłości i wskazujących na upływ czasu.

Niekiedy postępujące przekształcenia zaburzają charakterystyczne struktury czy wręcz przyczyniają się do zaniku elementów właściwych dla krajobrazu kulturowego danego regionu. Dochodzi do degradacji, a w skrajnych przypadkach do dewastacji krajobrazu kulturowego. W efekcie można wyróżnić krajobraz **harmonijny oraz przekształcony**, w tym dysharmonijny i zdegradowany (zdewastowany). Opierając typologię na stopniu przekształcenia, Bogdanowski (1976) wyróżnił dwa podstawowe podtypy krajobrazu kulturowego, definiując je następująco:

- **krajobraz kulturowy harmonijny** – sposób jego użytkowania jest dostosowany do charakteru środowiska przyrodniczego i geograficznego (ryc. 2);

Ryc. 2. Wieś Wyskoć, gmina Kościan, województwo wielkopolskie. Krajobraz kulturowy osadniczy wiejski – występuje tutaj równowaga między elementami przyrodniczymi i antropogenicznymi. Krajobraz ma czytelną tradycyjną formę – wszystko to wpływa na jego postrzeganie jako harmonijnego (fot. A. Gałęcka-Drozda)

- **krajobraz kulturowy zdegradowany** – sposób jego użytkowania doprowadził do naruszenia naturalnej równowagi składników fizjocenozy, wywołując trwałę, niekorzystne i nieodwracalne zmiany (ryc. 3).

Ryc. 3. Poznań, skrzyżowanie ulic Obornickiej i Włociańskiej. Krajobraz kulturowy osadniczy zdegradowany. Fragment dawnej wsi Nowe Winiary, obecnie dzielnica miasta (fot. E. de Mezer)

Podobnie możemy rozumieć znaczenie pojęcia krajobraz zdewastowany, który charakteryzuje się silnym uprzemysłowieniem i urbanizacją, brakiem naturalnych elementów krajobrazu oraz unifikacją formy (wymaga działań rekultywacyjnych).

1.2.1. Krajobraz otwarty

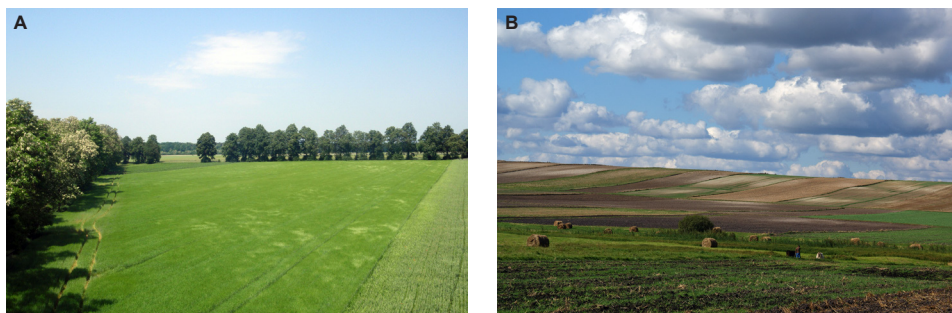
Krajobraz otwarty definiowany jest jako „**krajobraz kulturowy, złożony z wielkich otwartych wnętrz, uformowany przez człowieka z naturalnych głównie elementów, stanowiących zasoby przyrody**” (Bogdanowski 1976). Współcześnie można spotkać się z definicją określającą mianem krajobrazu otwartego teren: „poza wielkoprzestrzennymi obszarami leśnymi i zwartej zabudowy niezależnie od jej funkcji. Wspólną cechą jest zachowanie rozległych przedpola ekspozycji zapewniających wgląd w dalsze fragmenty krajobrazu, przez co umożliwiała wielkoobszarowe postrzeganie krajobrazu” (Badora 2021). Krajobrazem otwartym może zatem być obszar niemający cech krajobrazu rolniczego, np. brzeg morski, lub teren chroniony ze względu na wysokie walory przyrodnicze i krajobrazowe, którego głównym przeznaczeniem i funkcją może, ale nie musi być produkcja rolna (np. park narodowy, park krajobrazowy, strefy chronionego krajobrazu) (Myga-Piątek 2012).

Z krajobrazem otwartym kojarzony jest głównie krajobraz kulturowy rolniczy, wiejski cechujący się rozległymi otwartymi widokami. Jego charakter i forma uzależnione są od lokalnej tradycji oraz uwarunkowań przyrodniczych, zwłaszcza klimatu, rzeźby terenu (ukształtowania powierzchni) i sposobu jego użytkowania (m.in. rodzaju upraw). Przykładami mogą być: (1) krajobraz rolniczy w terenie płaskim na Mazowszu, z dalekimi rozległymi widokami, (2) obszary o zróżnicowanej polodowcowej rzeźbie terenu w Wielkopolsce, których krajobraz odbierany jest przez pojedyncze widoki kadrowane przez wzniesienia i zagłębienia wraz z towarzyszącą im roślinnością, (3) krajobraz wąskich łąnów pól na terenach pagórkowatych Małopolski i Roztocza, odbierany w sekwencji widoków zmieniających się wraz ze zmianą wysokości punktu obserwacji. Krajobraz otwarty pozostaje zatem w ścisłych relacjach ze środowiskiem przyrodniczym, którego cechy w harmonijnym krajobrazie kulturowym pozostają czytelne i uwidaczniają się w postaci różnych form ukształtowania terenu, zbiorników wodnych, łąk i zieleni wysokiej (lasy, zadrzewienia przywodne i śródpolne – więcej w podrozdziale 1.5.2).

Krajobraz wiejski tworzy zbiór pewnych elementów i cech, które pozwalają na zakwalifikowanie go do określonego rodzaju krajobrazu kulturowego otwartego. Odmienny charakter poszczególnych elementów przekłada się na zróżnicowanie regionalne typu krajobrazu otwartego w różnych częściach kraju (ryc. 4).

Do podstawowych elementów i struktur krajobrazu wiejskiego należą:

- rozłóg pól o różnych wielkościach i kształtach,
- układy ruralistyczne – typy rozplanowania wsi,
- siedliska (zagrody wiejskie) o zróżnicowanych kształtach i wielkości,
- zabudowa rozproszona wśród pól lub skupiona w osiedlach wiejskich (ale o niskiej intensywności) o widocznym zróżnicowaniu regionalnym,
- zieleń śródpolna i zieleń przyzagrodowa,
- wyróżniające się zespoły zabudowy (np. założenia rezydencjonalne, zespoły sakralne oraz zespoły zabudowy produkcyjnej),
- elementy o charakterze naturalnym (np. enklawy lasów, zbiorniki wodne, kompleksy naturalnych łąk).

Ryc. 4. Krajobraz otwarty: A – z dużymi połaciami pól i widokami kadrowanymi przez zadrzewienia śródpolne (okolice Turwi w Wielkopolsce); B – z charakterystycznymi wąskimi łąkami pól (Roztocze) (fot. E. de Mezer)

Charakterystyczną cechą krajobrazu wiejskiego jest jego odbiór wizualny poprzez rozległe wnętrza krajobrazowe (makrownętrza), a także silne relacje widokowe osiedli wiejskich z otaczającymi je rozłogami pól⁶.

1.2.2. Krajobraz zurbanizowany

Krajobraz zurbanizowany rozumieć należy jako swego rodzaju przeciwieństwo krajobrazu otwartego. Cechuje się on dużym stopniem „zamknięcia” uwidaczniającym się w postaci licznych wnętrz architektoniczno-krajobrazowych w formie placów i ulic oraz labiryntowym charakterem przestrzeni o ograniczonych widokach. Z tego względu krajobraz zurbanizowany jest również określany mianem miejskiego i „zamkniętego” (Myga-Piątek 2012). Krajobraz miejski podlega intensywnym zmianom, stanowi formę krajobrazu kulturowego najbardziej zaawansowaną pod względem stopnia przekształcenia, cechuje się dużą niejednorodnością wewnętrzną i obejmuje wiele podtypów. W krajobrazie zurbanizowanym formy harmonijne i degradujące nierzadko występują obok siebie. Krajobraz zurbanizowany/miejski, kształtujący się w wielowiekowym procesie rozwoju, przyjmuje różne formy i postaci, są to m.in.:

- zabytkowe starówki miast z rynkiem, ratuszem, regularną siatką ulic, nierzadko skupiające ruch turystyczny i stanowiące zwykle najważniejszy punkt w mieście;
- kwartały zabudowy kamienicznej z XIX i XX w. o ograniczonych widokach, zamkniętych pierzejach, niewielkiej ilości zieleni, gdzie funkcje mieszkaniowe przeplatają się z usługowymi;
- mieszkalne dzielnice willowe, często zabytkowe, o interesującej architekturze zatopionej w zieleni;

⁶ Pojęcie krajobraz otwarty bywa wymiennie stosowane z terminami: krajobraz wiejski i krajobraz rolniczy (uprawowy). W pewnym sensie jest to uzasadnione, choć należy pamiętać, że krajobraz rolniczy może być równie dobrze utożsamiany z krajobrazem wiejskim osadniczym, charakteryzującym się widokami ograniczonymi przez zabudowę wiejską, co nie wyczerpuje definicji krajobrazu otwartego.

- modernistyczne osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty, tzw. blokowiska, które charakteryzuje duża skala zabudowy, szerokie arterie komunikacyjne, duży udział zieleni i obecność ośrodków usługowych między budynkami;
- współcześnie powstające wielorodzinne osiedla deweloperskie o zwartej zabudowie, niewielkich odległościach między budynkami, niewielkiej ilości zieleni, niedostatku usług, braku przestrzeni publicznych, występowaniu barier przestrzennych w formie ogrodzeń (ryc. 5);
- tereny zieleni urządzonej, nierzadko powiązane ze sobą przestrzennie – parki z towarzyszącą im tzw. „mała architektura”, skwery, komponowana zieleń przy budynkach reprezentacyjnych;
- ogrody działkowe, które charakteryzuje drobna skala elementów budowlanych i zieleni, liczne podziały przestrzenne;
- centra handlowe o zabudowie wielkokubaturowej, często odbiegającej skalą i formą od otoczenia;
- kampusy akademickie o zróżnicowanej zabudowie i udziale zieleni;
- dzielnice biurowe, zdominowane jedną funkcją, pustoszące w czasie wolnym od pracy (ryc. 5);
- strefy przemysłowe i magazynowe o zabudowie, której formę narzucają wymagania technologiczne i funkcjonalne;
- arterie komunikacyjne wraz z ich otoczeniem.

Ryc. 5. Współczesne podtypy krajobrazu zurbanizowanego: A – dzielnica biurowa w Poznaniu, powtarzalny układ zabudowy, zorganizowana zieleń; B – osiedla deweloperskie w Poznaniu, duże zagęszczenie zabudowy, niska jakość architektury, brak zieleni i przestrzeni publicznej (fot. M. Szczepańska, A. Gałęcka-Drozda)

Należy podkreślić, że miejski krajobraz zurbanizowany (wykształcony w długim procesie rozwoju) nie powinien być utożsamiany z krajobrazem urbanizującym się, czyli krajobrazem obszarów podlegających współcześnie procesom urbanizacyjnym. Najprościej rzecz ujmując, krajobraz zurbanizowany to krajobraz genetycznie związany z rozwojem osadnictwa miejskiego i stanowiący jego ewolucję w czasie, co zwykle (choć nie zawsze) doprowadza do powstania harmonijnego krajobrazu miejskiego. W przeciwieństwie do krajobrazu zurbanizowanego krajobraz urbanizujący się powstaje na terenach genetycznie związanych z otwartym krajobrazem wiejskim i zwykle stanowi jego deformację. Krajobraz urbanizujący się ma najczęściej związek ze zjawiskiem *urban sprawl*, prowadzącym do powstania suburbiów na pograniczu miast, w strefie tzw. kontinuum wiejsko-miejskiego i najczęściej określany jest jako zdegradowany. Bogdanowski (1976) zaproponował dla wyżej opisanych form podział na:

- krajobraz miejski z tradycyjnymi odmianami miasta zabytkowego lub o współczesnych formach urbanistycznych;
- krajobraz urbanizujący się, genetycznie związany z krajobrazem otwartym, podlegający intensywnym przemianom na skutek rozwoju zabudowy (powstający w miejscu krajobrazu rolniczego, wiejskiego).

1.2.3. Krajobraz styku miasto–wieś

Obszary styku krajobrazu zurbanizowanego i otwartego charakteryzują się silnym przenikaniem wzorców miejskich i wiejskich. Krajobraz taki bywa nazywanym podmiejskim, krajobrazem suburbiów lub **kontinuum wiejsko-wiejskim**. Powstaje na obrzeżach dużych miast, gdzie pierwotne żywicielskie funkcje (związane z uprawowym krajobrazem rolniczym), są zastępowane przez funkcje mieszkaniowe. Jest to swoiste pasmo przejściowe o amorficznej strukturze i zewnętrznych granicach trudnych do jednoznacznego określenia. Krajobraz przejściowy zdominowany jest przez funkcję mieszkaniową, tereny rolnicze są wypierane, dawne siedlisko – tradycyjny ośrodek osadniczy – ulega deformacjom i traci swoją czytelność w krajobrazie. Nowe osiedla pozbawione są przestrzeni publicznych, zieleni komponowanej, odpowiedniego zaplecza usługowego, dostępu do edukacji, opieki zdrowotnej, transportu itd. Powstająca struktura zabudowy jest przypadkowa, trudno odszukać elementy pierwotnej kompozycji ruralistycznej lub krajobrazu otwartego, np. w formie zieleni wysokiej. Nowe struktury nie przybierają również cech typowych dla tkanki miejskiej. Odczuwa się deficyt obiektów o cechach indywidualnych, mogących pełnić funkcje wyróżników krajobrazowych, przez co przestrzeń staje się trudna do zapamiętania, co nie ułatwia orientacji w terenie. Duże zagęszczenie nowych budynków coraz bardziej przypomina miasto, podczas gdy otoczenie pozostaje wiejskie (ryc. 6). Układy nowej zabudowy w dużej mierze nie wynikają ze spójnych i perspektywicznych planów zagospodarowania przestrzennego, lecz są pochodną podziałów własnościowych, parcelacji odrolnionych działek, chęci zaspokajania potrzeb inwestycyjnych bez brania pod uwagę kosztów krajobrazowych (ryc. 7). W przestrzeni uwidacznia się to w postaci długich pasm zabudowy, nieracjonalnego układu komunikacyjnego

Ryc. 6. Budynki mieszkalne dla pracowników folwarcznych (czworaki) i współczesna zabudowa szeregowa we wsi Trzaskowo na terenie otuliny Parku Krajobrazowego Puszcza Zielonka (gm. Czerwonak) (fot. E. de Mezer)

Ryc. 7. Otulina Parku Krajobrazowego Puszcza Zielonka – tereny rolnicze przeznaczone pod zabudowę, wieś Trzaskowo (gm. Czerwonak). Wycinek ortofotomapy z 2020 r. Źródło: geoporttal.gov.pl.

oraz wysokich kosztów wyposażenia w infrastrukturę techniczną. W literaturze i prasie zjawisko to doczekało się określenia „urbanistyka łańcowa” (Szulczewska 2009) lub „urbanistyka kapuściana” (Szyperska 2003). Cechy te powodują, że krajobraz suburbiów jest odbierany jako dysharmonijny, a nawet męczący wizualnie i pozbawiony indywidualnego wyrazu.

1.3. Charakterystyka i zróżnicowanie regionalne krajobrazu

Każdy region posiada charakterystyczny krajobraz. Od innych regionów różni go specyficzne formy ukształtowania i pokrycie terenu, występująca na danym obszarze roślinność, typy upraw, charakterystyczne formy architektury regionalnej i sposób rozplanowania osiedli. Żadna z tych cech nie ma znaczenia sama, dopiero ich połączenie i współistnienie daje specyficzny efekt, który odróżnia dany krajobraz od innych (Raszeja, Wilkaniec 2021). Zróżnicowanie regionalne krajobrazu wynika zarówno z uwarunkowań naturalnych (środowiskowych), jak i kulturowych (historycznych i współczesnych).

1.3.1. Czynniki kształtujące krajobraz

Warunki naturalne (środowiskowe) mają ogromny wpływ na strukturę i fizjonomię krajobrazu kulturowego. Do najważniejszych elementów środowiska przyrodniczego determinujących kształtowanie się krajobrazu kulturowego w przeszłości, a także wpływających na jego obecny charakter należą:

- budowa geologiczna;
- rzeźba terenu (warunkująca strukturę osadniczą oraz determinująca sposób i rodzaj gospodarki rolnej);
- układ hydrograficzny (w przeszłości warunkujący lokalizację osad obronnych, lokowanie miast i wsi);
- klimat (determinujący pokrycie terenu w postaci roślinności, wpływający na rozwój rolnictwa i wiejskiej sieci osadniczej oraz na formy regionalnej architektury);
- rodzaje gleby (silnie warunkujące możliwości upraw oraz determinujące skład gatunkowy zieleni wysokiej i niskiej w krajobrazie);
- roślinność potencjalna⁷.

Formą działalności w krajobrazie szczególnie uzależnioną od środowiska przyrodniczego jest rolnictwo. Warunki glebowe, mikroklimat, rzeźba terenu i stosunki wodne, determinują zarówno sposób pokrycia terenu obszarów rolniczych (grunty orne, trwałe użytki zielone, sady), ich rozkład przestrzenny, jak i strukturę zasiewów. Uwarunkowania środowiskowe oddziałują także na zasoby naturalne, których dostępność i rodzaj wpływają na lokalny koloryt wyrażający się w postaci materiałów widocznych w regionalnej, tradycyjnej architekturze, nawierzchniach dróg, ogrodzeniach i małej architekturze⁸.

⁷ Według Matuszkiewicz (2008) „hipotetyczny stan roślinności, jaki mógłby być osiągnięty na drodze naturalnej sukcesji [...] gdyby działania człowieka zostały wyeliminowane”.

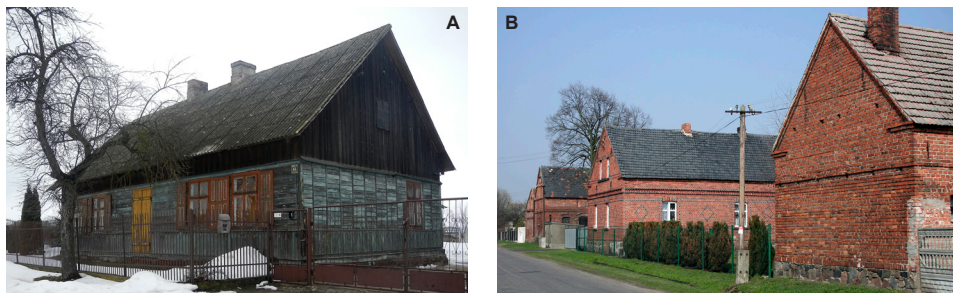
⁸ Obecnie z racji większych możliwości transportowych, postępującej globalizacji dochodzi do zacieśniania się regionalnych cech krajobrazu, dawniej zróżnicowanych ze względu na ograniczoną dostępność materiałów. Do przykładów lokalnego kolorytu można zaliczyć bruki miejskie, których dobór zależny był od położenia miasta względem źródła dostępnego surowca. Dla Krakowa, usytuowanego w pobliżu gór, tradycyjnie był to biały wapień, fioletowy permski porfir i żółty triasowy dolomit (Rajchel 2009). Z kolei w Poznaniu, z racji braku dostępu do innych materiałów, do brukowania wykorzystywano kamienie polne (narzutowe), charakterystyczne dla krajobrazu południowego, których dostarczali mieszkańcy okolicznych wsi (Skoczyła, Skoczyła 2020).

W krajobrazie znajdują także odbicie **uwarunkowania kulturowe**, w tym:

- społeczne: liczebność, sposób organizacji społecznej, pochodzenie etniczne i wyznanie religijne wspólnoty zamieszkującej dany teren;
- historyczne: zachodzące zmiany polityczne, terytorialne, konflikty zbrojne, prawodawstwo;
- ekonomiczne: zamożność wspólnot zamieszkujących dany region, sposoby gospodarowania wynikające m.in. z kierunków rozwoju ekonomicznego czy koniunktury gospodarczej;
- poziom wiedzy i techniki reprezentowany przez mieszkańców regionu; lokalna tradycja i kultura;
- lokalna tradycja gospodarowania ziemią.

Uwarunkowania kulturowe zmieniają się w czasie, wywierając ciągły wpływ na krajobraz (patrz również podrozdział 2.1). W sposobie użytkowania terenu, formach przestrzennych układów urbanistycznych i ruralistycznych, formach zabudowy i zieleni znajdują odzwierciedlenie zajęcia lokalnej społeczności, jej zwyczaje, ustalona hierarchia społeczna, powszechnie przyjęte wartości. Przez tysiąclecia w obrębie zróżnicowanych warunków naturalnych ludzie przemieszczali się i osiedlali, uprawiali ziemię i wznosili domy. Z ich wzajemnych oddziaływań na siebie i na środowisko naturalne wyrosły kultury lokalne, równie różnorodne jak warunki przyrodnicze.

Na terenie Polski niektóre regiony charakteryzują się bez mała tysiącletnią ciągłością osadniczą. Krajobraz kulturowy wsi, będący zapisem dziejów kolejnych pokoleń zamieszkujących dany obszar, jest odbiciem długotrwałych relacji między ludźmi i ich środowiskiem życia, lokalnej tradycji budowlanej i kultury użytkowania przestrzeni oraz wydarzeń dziejowych. Do tych ostatnich można zaliczyć np. zabory, które na trwałe odcisnęły piętno w krajobrazie kulturowym, co do dziś widoczne jest w poszczególnych regionach kraju poprzez zróżnicowane formy zabudowy (ryc. 8). Po II wojnie światowej nastąpił zanik zróżnicowania regionalnego, do którego w pierwszej kolejności przyczyniły się przesiedlenia. Spowodowały one degradację i zanik elementów krajobrazu kulturowego

Ryc. 8. Zróżnicowanie zabudowy wiejskiej, wpływającej na wizerunek krajobrazu kulturowego, w zależności od tradycji, związanej z przynależnością do zaborów: A – architektura drewniana w powiecie brzezińskim w dawnym zaborze rosyjskim (fot. E. de Mezer); B – zabudowa z cegły we wsi Wysokość w dawnym zaborze pruskim (fot. A. Gałęcka-Drozda)

charakterystycznych dla regionów dotkniętych przesiedleniami, co było związane z wykorzenieniem i brakiem przywiązania do miejsca. Niekorzystne zmiany dotyczyły zarówno tzw. „ziem odzyskanych”, jak i regionów objętych wysiedleniami (np. Łemkowszczyzna).

Dziedzictwo kulturowe, obecne w krajobrazie, jest świadectwem historii rozwoju cywilizacji i kultury na danym terenie, na które składa się dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń oraz współczesnych społeczności. Stanowi ono podstawę zachowania tożsamości, ciągłości rozwoju i kultywowania poczucia wspólnoty, ale także konkretny zasób i kapitał, który można wykorzystać dla rozwoju gospodarczego. Warunkiem jest **rozpoznanie i ewidencja** zasobów. Niezmiernie ważne jest uchwycenie i zrozumienie lokalnej specyfiki kulturowej, czyli tych cech, które wyróżniają dany obszar, decydują o jego odrębności i niepowtarzalności (Raszeja, Wilkaniec 2021). Zróżnicowanie regionalne i lokalne wiąże się z różnorodnością:

- form pokrycia terenu,
- podziałów i sposobu użytkowania przestrzeni,
- form zabudowy i towarzyszącej jej zieleni oraz obiektów inżynierskich.

1.3.2. Układy przestrzenne

W zależności od uwarunkowań kulturowych pokrycie terenu stanowić mogą w różnych proporcjach tereny zabudowy, tereny uprawne, lasy, łąki i pastwiska, zadrzewienia, wody powierzchniowe. Wynika to ze sposobów gospodarowania lokalnych społeczności na danym obszarze – zarówno tych dawnych, jak i współczesnych. W historii kształtowania się form przestrzenno-krajobrazowych istotne znaczenie miały zakłócenia i przerwy w ciągłości gospodarowania, np. dekoninkury gospodarcze, konflikty zbrojne, epidemie, migracje ludności. Przewodziły one do zastępowania poprzednich sposobów użytkowania nowymi lub też formami seminaturalnymi i poprzez sukcesję wtórną roślinności.

Kształty przestrzenne miast i wsi oraz ich otoczenia wyznaczały sposoby podziału gruntów pomiędzy poszczególnych mieszkańców. Miało to też wpływ na formy wnętrza krajobrazowych, zarówno w zwartej zabudowie (forma i proporcje wnętrza architektoniczno-krajobrazowych – przestrzeni publicznych, np. placów, ulic w miastach i wsiach), jak i w otwartym krajobrazie (makrownętrza wyznaczone przez zielenią śródpolną na miedzach, zielenią towarzyszącą drogom czy ściany kompleksów leśnych). Więcej na temat wnętrza krajobrazowych w rozdziale 2.2.4. Sposób podziału działek budowlanych w osadach i działek uprawnych był charakterystyczny dla określonych okresów historycznych i warunków przyrodniczych danego regionu (ryc. 9). Dlatego na podstawie analizy układu przestrzennego miast lub wsi często można wywnioskować, w jakim okresie zostały założone i dlaczego przybrały określony kształt. Podziały własnościowe, obok układu komunikacyjnego, są bardzo trwałym elementem krajobrazu, o wiele stabilniejszym niż wypełniająca je zabudowa czy zielenią. Są w stanie przetrwać i być czytelne nawet po kilkuset latach. Przebieg dróg, podział terenu na poszczególne działki budowlane lub siedliskowe, podział własnościowy gruntów uprawnych,

Ryc. 9. Formy rozplanowania rozłogu pól: A – wsi w Wielkopolsce z wielkopowierzchniowymi polami folwarcznymi i powłaszczeniowymi polami chłopskimi widocznymi w północno-wschodniej części rozłogu; B – wsi w województwie lubuskim o rozdrobnionym łanowym układzie gruntów. Wycinki ortofotomapy z 2020 r.

Źródło: geoportals.gov.pl.

widoczny w krajobrazie, ulega zmianie bardzo powoli. Wiele miast (w obrębie historycznego śródmieścia) oraz wsi lokowanych w średniowieczu do dzisiaj posiada charakterystyczny dla okresu powstania układ przestrzenny.

Historyczne układy przestrzenne miejskie i wiejskie, uznane za szczególnie wartościowe, są objęte ochroną. Niestety, krajobraz powszechnie uważany za „zwyczajny, codzienny”, nie jest postrzegany jako zasługujący na zachowanie. Tymczasem Europejska Konwencja Krajobrazowa (EKK), będąca zasadniczym dokumentem określającym założenia współczesnej europejskiej polityki krajobrazowej, wskazuje jego znaczenie, a także konieczność poszukiwania odpowiednich form ochrony i kształtowania (por. podrozdz. 4.1). Oprócz aktywnej ochrony, zarezerwowanej zasadniczo dla elementów i obszarów uznanych za szczególnie cenne i wyjątkowe, EKK proponuje inne formy działań w krajobrazie, przydatne i skuteczne w procesie jego przekształceń powodowanych przez różne potrzeby społeczne i ekonomiczne. Krajobraz kulturowy mający rangę narodową, odznaczający się wyjątkowymi walorami i niepowtarzalnymi cechami wymaga szczególnych form ochrony (parki kulturowe, ochrona konserwatorska). Tradycyjny krajobraz rolniczy powinien być chroniony przez plany zagospodarowania przestrzennego (Raszeja 2002).

Warto podkreślić, że dbałość o krajobraz może być istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego regionu (turystyki, rekreacji, mieszkalnictwa). Zachowanie tradycyjnego krajobrazu i specyficznych układów przestrzennych, charakterystycznego dla danego terenu, różniącego się od innych może stanowić o jego atrakcyjności. Równocześnie, krajobraz bardzo często jest podstawą budowania tożsamości lokalnej, a nawet narodowej. Odrębność krajobrazowa regionów pozwala silniej identyfikować się ich mieszkańcom z miejscem, które zamieszkują (przynależność), czuć się związanym z otaczającą przestrzenią (swojskość), być z niej dumnym (lokalny patriotyzm) czy też czuć się odpowiedzialnym za jej jakość (zaangażowanie społeczne). Charakterystyczne, tworzące go elementy, niewystępujące w innych częściach kraju lub świata, są natychmiast rozpoznawalne i kojarzone z konkretnym miejscem. Pozwala to wykorzystywać je w działaniach popularyzujących dany region (Raszeja, Wilkaniec 2021).

1.3.3. Architektura regionalna w krajobrazie kulturowym

Formy zabudowy: domów mieszkalnych, obiektów produkcyjnych i gospodarczych oraz towarzyszącej im infrastruktury, zależały w znacznym stopniu od warunków ekonomicznych, zamożności użytkowników, poziomu rozwoju technicznego, kultury i tradycji, a także czasu powstania budowli. Różniące się sposoby gospodarowania oraz związane z tym potrzeby użytkowe, dostępność materiałów budowlanych, spowodowały powstanie charakterystycznych form i konstrukcji budynków, często niespotykanych w innych regionach (ryc. 10). Zabudowa tradycyjna małych miast i wsi odzwierciedlała stosunki społeczne i lokalną hierarchię. Odnosi się to przede wszystkim do architektury małomiasteczkowej i tradycyjnej wiejskiej,

zwanej architekturą wernakularną (ang. *vernacular architecture*)⁹. W polskiej literaturze przedmiotu przeważnie jest ona nazywana architekturą regionalną. „Pojęcie regionu architektury ludowej odnosi się do obszaru, na którym występowały lub nadal występują formy budowlane o pokrewnych cechach, wytworzone w procesie historycznym na skutek podobnych warunków rozwoju kultury materialnej ludności w nim zasiedziałej” (Tłoczek 1985). Domy mieszkalne poszczególnych grup społecznych różniły się między sobą wielkością, materiałami i konstrukcją, wyposażeniem czy zdobnictwem. Na rodzimą tradycję budowlaną wpływały również ważne wydarzenia historyczne i polityczne (akcje kolonizacyjne, zabory), które przynosiły obce wpływy kulturowe. Wyżej wymienione czynniki spowodowały znaczne zróżnicowanie budownictwa wiejskiego w obrębie kraju.

Ryc. 10. Przykłady domów mieszkalnych na wsi, charakterystyczne dla różnych regionów Polski: A – dom mieszkalny w konstrukcji drewnianej szkieletowej, tynkowany (Wielkopolska); B – dom murowany z cegły (Wielkopolska); C – dom w konstrukcji murowanej, łączonej ze szkieletową (Góry Izerskie); D – dom w konstrukcji zrębowej (Kujawy); E – dom przysłupowy (Dolne Łużyce); F – drewniany dom podhalański w konstrukcji zrębowej (fot. A. Wilkaniec)

Można jednak zauważyć pewne **uniwersalne cechy**, które są **wspólne dla architektury regionalnej** i które równocześnie leżą u podstaw jej regionalnego zróżnicowania. Jest to racjonalność rozwiązań, tzn. dostosowanie formy budynku, jego konstrukcji i wielkości do warunków klimatycznych, dostępu do surowców, potrzeb mieszkańców, możliwości finansowych i technicznych, wynikająca z tego

⁹ Architektura miast również może mieć charakter regionalny, ale częściej odwołuje się do panujących w danej epoce wzorców związanych ze stylami architektonicznymi o zasięgu nie tylko ponadregionalnym, ale ponadnarodowym.

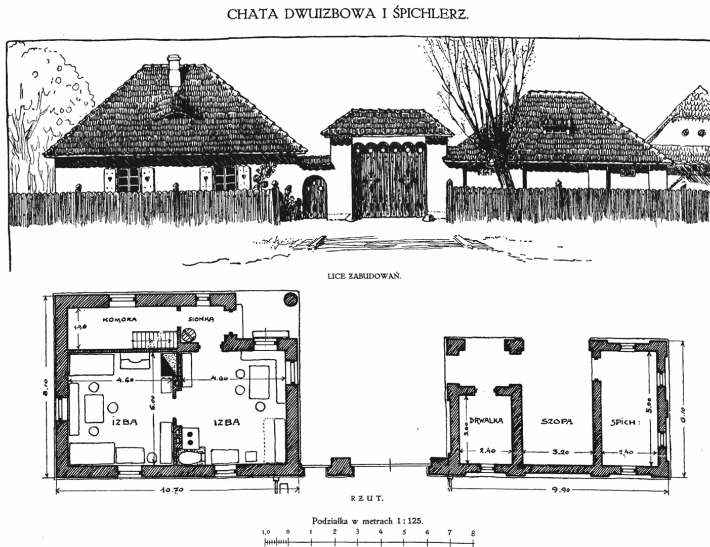
zgodność funkcji, konstrukcji i formy budynków. Tradycyjne budownictwo regionalne zazwyczaj zachowuje związek z otoczeniem. Budowle cechują harmonijne proporcje, wynikające ze stosowania wielokrotnie wypróbowanych, utrwalonych w danej kulturze wzorców kształtu, proporcji i związku budownictwa z naturą i krajobrazem. Budynki regionalne charakteryzuje również swoisty autentyzm, związany z zaangażowaniem w proces budowlany mieszkańców i lokalnych rzemieślników, którzy nie znali i nie starali się naśladować obcych, niezrozumiałych wzorców. Formy budynków, jak wcześniej wspomniano, odzwierciedlają model życia oraz temperament twórców i właścicieli, ich poziom zamożności, pozycję społeczną, poziom umiejętności technicznych. Zaspokajały ich potrzeby podstawowe, takie jak zapewnienie schronienia i bezpieczeństwa, oraz bardziej wymagające, takie jak wygoda i estetyka. Budownictwo regionalne przejawia różnorodność form i zdobnictwa, będąc równocześnie świadectwem indywidualizmu jej twórców, mieszczącym się w ramach kanonu wspólnego dla danego regionu (Raszeja 1998, Raszeja, Wilkaniec 2021).

Do połowy XIX w. istniała wyraźna izolacja geograficzna i środowiskowa (społeczna, kulturowa) wsi, co pozwoliło na zachowanie odrębności społeczności wiejskiej, wyrażającej się m.in. w tradycyjnych formach architektonicznych. Do tego czasu przetrwał niezmienny model chałupy wiejskiej, o ubogim, lecz racjonalnym programie użytkowym (będącym wypadkową uwarunkowań społeczno-gospodarczych). W wieku XIX, począwszy od momentu uwłaszczenia chłopów, zaczęły zachodzić wyraźne zmiany w architekturze wsi. Nastąpiło **stopniowe odchodzenie od regionalizmu**. Przyczyniły się do tego m.in. takie zjawiska, jak: wpływ elementów obcych kulturowo (zabory), wzorowanie się na budownictwie klas posiadających, a także pojawienie się nowych materiałów, w tym coraz powszechniejszych wyrobów ceramicznych. Wiek XX, wraz z dynamicznym rozwojem przemysłu i wielkimi wydarzeniami historycznymi, przyniósł kolejne zmiany w architekturze wsi (Petelenz 1996). Reforma rolna okresu międzywojennego, poprawa funkcjonalności budynków wiejskich, powszechne stosowanie materiałów niepalnych do konstrukcji ścian i na pokrycia dachowe, pojawienie się projektów powtarzalnych – oto ważniejsze czynniki, które zmieniły obraz wsi polskiej już na początku XX w. Okres bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej to przede wszystkim odbudowa ze zniszczeń i budownictwo interwencyjne – uniwersalne projekty typowe o uproszczonym planie i skromnej bryle, jednak wciąż jeszcze nawiązujące do tradycji i dobrze komponujące się z krajobrazem dzięki swojej skali i formie. Największe deformacje w architekturze wsi przyniosły lata 70. i 80. XX w., wraz z **negatywnym wpływem wzorców miejskich**. Wtedy to pojawiły się płaskie stropodachy, wyniesione partery, loggie, balkony, przeskalowane i udziwnione bryły o szokującym zdobnictwie¹⁰. Masowo rozpowszechniane projekty typowe, nierespektujące różnic regionalnych, przyczyniły się do unifikacji architektury wiejskiej i całkowitego zerwania z tradycją budowlaną (Raszeja 1998).

¹⁰ Interesujące graficzne studium przekształceń form architektonicznych w XX w. przedstawia Petelenz (1996).

Współczesne ujęcie regionalizmu to świadomość istnienia społecznej potrzeby tożsamości miejsca w przestrzeni i kulturze. W wymiarze architektoniczno-przestrzennym oznacza to twórczą kontynuację form i elementów stworzonych w przeszłości, znaczących historię danego miejsca, decydujących o jego funkcjonalnej, kulturowej i psychologicznej odrębności. Trzeba pamiętać, że prawdziwy regionalizm nie ma nic wspólnego z powierzchownym cytowaniem historycznych form (Bogdanowski 1996). Dawniej odrębność regionalna w architekturze wsi była zdeterminowana uwarunkowaniami zewnętrznymi, głównie przyrodniczymi. Wysoki poziom techniki budowlanej ułatwia dziś przeciwstawienie się imperatywom przyrody, niezależnienia się od niej (Pawłowska 1996). Łatwa dostępność różnych materiałów budowlanych, w tym bardzo przetworzonych w stosunku do naturalnego surowca, zachęca do odrzucenia materiałów rodzimych, zwykle droższych i trudniej dostępnych. Równocześnie szeroko popularyzowana jest informacja o nowych metodach konstrukcyjnych i obcych, atrakcyjnie „opakowanych” wzorcach estetycznych. W tej sytuacji przyjęcie przez społeczność wiejską i zaakceptowanie idei regionalizmu musi być wynikiem dobrej woli i świadomej decyzji (Kowicki 1997). W praktyce budowlanej regionalizm nie polega na odtwarzaniu prymitywnego planu wiejskiej chałupy i bezkrytycznym powielaniu form tradycyjnych. Powinien się on wyrażać w opracowaniu i stosowaniu podstawowych zasad, jakimi są: utrzymanie skali budynków, dostosowanie do otaczającego krajobrazu, zachowanie właściwych proporcji ścian i dachu, zachowanie tradycyjnej kolorystyki regionalnej, twórcze opracowanie detalu, zachowanie podstawowych zasad zagospodarowania siedlisk wiejskich, wzbogacenie projektu siedliska małą architekturą (ogrodzenia, furtki, bramy wjazdowe) i zielenią. Należy unikać stosowania rozwiązań obcych terytorialnie, a także bezkrytycznego przenoszenia gotowych rozwiązań z tzw. katalogów regionalnych – każdy budynek powinien być projektowany indywidualnie, bo powstaje w niepowtarzalnych relacjach krajobrazowych (Raszeja 1998).

Przykład: Zróżnicowanie regionalne może z powodzeniem stanowić źródło inspiracji do tworzenia projektów pozostających w zgodzie z lokalną tradycją architektoniczną, a równocześnie odpowiadającym na pojawiające się potrzeby, współczesne wzorce życia, zmieniające się uwarunkowania społeczne i nowo wprowadzane materiały budowlane itp. Nie jest to idea nowa, choć wciąż zbyt mało wpływająca na krajobraz Polski. Warto przywołać choćby konkurs na projekt zagrody wiejskiej rozpisany w 1915 r. przez Koło Architektów w Warszawie przy współpracy z Centralnym Komitetem Obywatelskiej Odbudowy Wsi i Miasteczek (przykład wyróżnionej pracy w ramach konkursu, projekt chaty i spichlerza autorstwa Maksymiliana Bystydzińskiego, patrz ryc. 11). Wśród nadesłanych na konkurs ponad dziewięćdziesięciu projektów wszystkie nawiązywały do regionalnych form architektury, w większości przypadków ze wskazaniem regionu, w jakim projekt może zostać wykorzystany do wzniesienia zabudowy (Borc 2003). Nowością było zastąpienie tradycyjnego budulca, czyli drewna, przez cegłę. We wstępie do wzornika architektonicznego, będącego zbiorem wyróżnionych w konkursie prac, zapisano: „(...) jak łatwo i wdzięcznie da się to wszystko, co stanowi istotę polskości w budownictwie ludowym i jego odcieniach dzielnicowych przystosować do wymagań nowego a pożytecznego dla wsi materiału, jakim jest cegła palona” (Odbudowa wsi polskiej 1915).

Ryc. 11. Zróżnicowanie regionalne zabudowy jako źródło inspiracji dla nowych projektów. Rycina przedstawia koncepcję autorstwa M. Bystyrdzieńskiego, wyróżnioną w konkursie z 1915 r. na projekt zagrody włościańskiej
 Źródło: Odbudowa wsi polskiej (1915).

Przykład: Współcześnie w Polsce zbyt rzadko nowe projekty odwołują się do tradycyjnych wzorców. Pozytywny przykład może stanowić zrealizowany projekt świetlicy wiejskiej w Rakowni (gm. Murowana Goślina, pow. poznański), który nawiązuje w formie do wiejskich zabudowań charakterystycznych dla regionu. Poza proporcjami i kształtem bryły, również poprzez użyty materiał i detal architektoniczny budynek stanowi twórcze nawiązanie do budownictwa zagrodowego spotykanego w Wielkopolsce. Równocześnie został wyposażony w nowoczesne rozwiązania odpowiadające potrzebom użytkowników świetlicy (ryc. 12). Obiekt służy mieszkańcom od 2012 r.

Obecnie, przede wszystkim na skutek intensywnie zachodzących procesów urbanizacyjnych, historyczne układy przestrzenne wsi i miast są zniekształcane przez nowe struktury urbanistyczne oraz wymianę zabudowy (problemy z zachowaniem specyfiki regionalnej, uniformizacją i homogenizacją krajobrazu, zostały szerzej omówione w podrozdziale 3.1). Współczesne formy układów przestrzennych i zabudowa rzadko nawiązują do tradycyjnych regionalnych wzorców. W przypadku układów ruralistycznych i urbanistycznych chęć dostosowania ich do dzisiejszych wymagań infrastrukturalnych (parametry ciągów komunikacyjnych), wzmożona intensywność wykorzystania terenu (wysoka zabudowa, rezygnacja z układów zieleni), dążenie do tworzenia układów geometrycznych, regularnych, oderwanych od pierwotnego ukształtowania terenu, doprowadzają do powstania zuniformizowanych układów przestrzennych, przybierających we wszystkich regionach podobne formy. W przypadku tradycyjnej zabudowy, za utratę lokalnej specyfiki odpowiedzialne jest przede wszystkim stosowanie katalogowych, powtarzalnych rozwiązań, tańszych, ale niedopasowanych

Ryc. 12. Świetlica wiejska w Rakoniewicach (proj. J. Buszkiewicz, F. Buszkiewicz): A – świetlica inspirowana formą charakterystyczną dla Wielkopolski zabudowy ceglanej z końca XIX i początku XX w.; B – obok budynku szkoły z początku XX w. (fot. E. de Mezer)

indywidualnie do otoczenia, często czerpiących inspirację ze wzorców odległych kulturowo. Problemem bywa także chęć znacznego powiększania kubatury budynków w stosunku do tych, które stanowią wzorzec charakterystyczny dla regionu, co przejawia się w powstawaniu budynków znacznie wyższych od otoczenia, o większej powierzchni, tworzących intensywniej zagęszczone układy (np. zabudowa szeregowa). Niszczenie charakterystycznych dla regionu układów i form przestrzennych oraz wymiana tradycyjnej zabudowy na współczesną, powoduje utratę lokalnej specyfiki i wyjątkowości tradycyjnych struktur (Raszeja, Wilkaniec 2021).

1.4. Kształtowanie się krajobrazu kulturowego w historycznym procesie rozwoju – specyfika, typy, elementy

1.4.1. Geneza krajobrazu kulturowego i nawarstwienia historyczne

W krajobrazie koegzystują przeszłość i teraźniejszość. Aktualny stan krajobrazu wynika z serii przeszłych okresów. Jest odbiciem ciągłego, zwykle

niedostrzeganego procesu narastania kolejnych warstw czasowych. Przeszłość jest obecna w teraźniejszości, jest jej głównym komponentem, jest wszędzie obecna w zamieszkiwanym przez nas krajobrazie (Raszeja 2013). W procesie rozwoju poszczególnych obszarów mamy zwykle do czynienia ze stopniowym nawarstwianiem się elementów współtworzących krajobraz kulturowy, nakładaniem się kolejnych warstw historycznych (van Eatvelde, Antrop 2005). Przemiany mają różne tempo na różnych obszarach. Pewne fragmenty krajobrazu ulegają szybciej postępującym zmianom, inne dłużej zachowują swój pierwotny charakter. Zdaniem Mygi-Piątek (2015) można mówić o „pamięci krajobrazu”, która jest cechą przestrzeni polegającą na obecności elementów przyrodniczych i kulturowych pochodzących z różnych, odległych w czasie okresów. Elementy te tworzą **nawarstwienia historyczne w krajobrazie**. Krajobraz to **palimpsest**¹¹ o wielu warstwach. Koncepcja palimpsestu od dawna używana była w dyscyplinach historycznych i archeologii. Jej odpowiednikiem w geografii kulturowej była idea terytorium jako zapisu kolejnych zdarzeń w przestrzeni. Pod koniec XX w. określenie to zostało wprowadzone do nauk o przestrzeni przez Corboza (1983), który opisywał krajobraz jako tekst, w którym pozostawione ślady kolejnych epok następują po sobie i przeplatają się stopniowo z teraźniejszością, która je nieustannie modyfikuje¹². W przestrzeni pozostawały fizyczne ślady wcześniejszych epok, będące zapisem działań człowieka i natury, kolejne czasy dodawały, zmieniały, zacierają, usuwały lub nakładały na to własną treść. Krajobraz, podobnie jak stare rękopisy, był reinterpretowany i ponownie używany (Raszeja 2013).

Nie sposób w ramach niniejszej publikacji omówić w wyczerpujący sposób historii rozwoju osadnictwa i urbanistyki. Zagadnienia te zajmują tomy samodzielnych opracowań i stały się przyczynkiem do wnikliwych studiów dla wielu badaczy. Kolejne dwa podrozdziały zawierają skrótowe omówienie najważniejszych zagadnień związanych z historią układów urbanistycznych i ruralistycznych, aby umożliwić czytelnikowi prześledzenie podstawowych pojęć w nawiązaniu do krajobrazu oraz pomóc w zrozumieniu zagadnień i zjawisk prezentowanych w innych częściach opracowania. Co warto podkreślić, znajomość historii procesów osadniczych na danym terenie jest też kluczowa dla prawidłowego pojmowania i postrzegania współczesnego krajobrazu kulturowego. Obecne w krajobrazie nawarstwienia historyczne budują i współtworzą współczesny obraz przestrzeni.

1.4.2. Miejskie układy przestrzenne

Czynniki, które decydowały w przeszłości o powstaniu miast, to: korzystne położenie topograficzne (w tym ukształtowanie terenu i dostęp do wody), bliskie

¹¹ Palimpsest oznacza rękopis zapisany w starożytności lub w średniowieczu na pergaminie raz już użytym, z którego usunięto tekst poprzedni, zwykle dla zaoszczędzenia materiału pisańskiego.

¹² Szwajcarski geograf i teoretyk urbanistyki André Corboz stworzył koncepcję obszaru (terytorium) jako palimpsestu w ramach toczącej się w latach 80. XX w. dyskusji na temat przebudowy miast. W swoim eseju „Le territoire comme palimpseste”, opublikowanym w 1983 r., opisał, w jaki sposób ślady ludzkich działań z różnych epok historycznych są utrwalone we współczesnej tkance urbanistycznej (Corboz 1983).

usytuowanie wobec szlaków handlowych, duży potencjał ludnościowy oraz rozwinięta organizacja społeczna i polityczna, a także poziom wiedzy i techniki pozwalający na zorganizowanie przestrzenne miasta (Ślódczyk 2012).

Miasta jako skomplikowane układy przestrzenne powstające zazwyczaj w ciągu długiego czasu, nie tworzą jednorodnych organizmów. Jak już powiedziano, składają się z dzielnic o zróżnicowanym charakterze, a także zespołów zabudowy, powstałych w różnym czasie i pełniących odmienne funkcje. Zespoły zabudowy mogły być kształtowane świadomie jako kompozycyjnie spójne struktury, powstałe jednocześnie, lub rozwijać się w mniej kontrolowany, spontaniczny sposób, poprzez dodawanie kolejnych części do całości, a także ulegać zmianom i gromadzić kolejne nawarstwienia.

Wśród charakterystycznych dla miast zespołów przestrzennych (wymienionych w rozdziale 1.2.2), część ma charakter historyczny, wśród nich można wyróżnić:

- rynki i place targowe wraz z zabudową;
- zespoły sakralne: klasztory, kościoły wraz z cmentarzami;
- zespoły fortyfikacji i garnizonowe (tworzone przez koszary, budynki dowództwa, szpitale wojskowe, magazyny);
- kompleksy gmachów publicznych: szkół i uczelni, urzędów, szpitali;
- zespoły zabudowy przemysłowej;
- spójne kompozycyjnie zespoły zabudowy mieszkalnej (jedno- lub wielorodzinnej).

Początki osadnictwa miejskiego w Polsce sięgają średniowiecza, wczesnośredniowiecznych grodów, lub lokacyjnych miast. W kolejnych wiekach nowe struktury miejskie (części istniejących miast lub nowo zakładane ośrodki miejskie) rozwijały się zgodnie z wzorcami charakterystycznymi dla epoki ich powstania, przez co możemy wyróżnić kolejne układy urbanistyczne: renesansowe, barokowe, klasycystyczne, zgodne z ideami oświeceniowymi i zasadami różnych nurtów urbanistyki XIX-wiecznej, modernistyczne i postmodernistyczne (Ostrowski 1975, Benevolo 1995, Ślódczyk 2012). Zabudowa współtworząca krajobraz miejski miała cechy wynikające z obowiązujących w okresie jej powstania stylów architektonicznych, a w przypadku niewielkich zespołów miejskich również ze wzorców regionalnych. Z czasem zabudowa mogła podlegać wymianie lub zachowywać na dłużej swój charakter. Paradoksalnie, niejednokrotnie stagnacja gospodarcza miasta przyczyniała się do zachowania wartościowych form przestrzennych, które nie były przebudowywane w kolejnych wiekach z powodu braku funduszy. W trakcie rozwoju miast powstawały następne dzielnice miejskie różniące się czasem powstania, układem przestrzennym, jakością, skalą i charakterem zabudowy oraz przestrzeni publicznych. Powiększając swój obszar, miasta wchłaniały wcześniej istniejące zespoły osadnicze, np. wsie, które stopniowo stawały się dzielnicami miejskimi, jednak często zachowując odrębny charakter (Wilkaniec 2018).

Oprócz celowo kształtowanych układów kompozycyjno-przestrzennych i zabudowy, o charakterze krajobrazu miasta decyduje jego topografia (ukształtowanie terenu, obecność zbiorników wodnych) i szereg czynników kulturowych, takich jak historia, uwarunkowania gospodarcze (zamożność, dominujące funkcje

pełnione przez miasto, kierunki wymiany handlowej), przynależność etniczna i narodowościowa mieszkańców.

Na współczesny charakter krajobrazu miejskiego miały wpływ liczne wydarzenia z przeszłości, okoliczności powstania miasta (lokacje dokonywane przez właścicieli miast, np. królów i książęta, decyzje gospodarcze lub polityczne), warunki rozwoju i katastrofy przerywające ciągłość tego procesu (pożary, wojny, powódzie, epidemie).

Istotne dla charakteru i krajobrazu miast są cechy wynikające z przynależności do pewnego kręgu kulturowego, przykładem mogą być miasta hanzeatyckie, galicyjskie, wielkopolskie, reprezentujące podobne cechy krajobrazowe w obrębie danej grupy. Dla miast dzisiejszej Polski bardzo istotna była przynależność do poszczególnych zaborów w XIX w. oraz państwową przed 1945 r. (do Polski lub Niemiec). Różnorodne wzorce stylistyczne, odmienne regulacje prawne, niejednolity poziom rozwoju wiedzy i praktyki urbanistycznej, wpłynęły na znaczne zróżnicowanie form przestrzennych i krajobrazu miast, które rozwijały się w poszczególnych zaborach. Dotyczy to także miejscowości, które w okresie międzywojennym znajdowały się poza granicami Rzeczypospolitej i zostały wcielone do jej terytorium po 1945 r.

Suma wszystkich uwarunkowań wpływających na wyjątkowość, niepowtarzalność krajobrazu miasta przejawia się w *genius loci* (szerzej w rozdziale 1.2). Jałowicki (2009) wśród istotnych cech decydujących o powstaniu *genius loci* wymienia jego położenie i urodę krajobrazu, bogatą historię zapisaną w unikatowych dziełach architektury, legendy związane ze sławnymi ludźmi, którzy w danym miejscu żyli i tworzyli. Na *genius loci* składa się również specyficzna twórczość rozwijana dawniej i współcześnie w danym miejscu czy ważne wydarzenia go dotyczące, a ugruntowane w zbiorowej pamięci. Niepowtarzalne cechy miasta kształtują jego tożsamość, powodują że staje się ono istotne dla zbiorowości lokalnych, narodowych, a nawet ponadnarodowych, np. religijnych.

Główne cechy układów urbanistycznych wybranych epok

Poniżej opisano skrótowo niektóre przemiany w układach urbanistycznych polskich miast od średniowiecza do lat 80. XX w. (czasy najnowsze omówione zostały w kontekście przekształceń, ochrony i kształtowania krajobrazu w rozdziale 3). Skoncentrowano się na najważniejszych cechach układów urbanistycznych poszczególnych epok oraz najistotniejszych przemianach myśli urbanistycznej. Tekst zilustrowano przykładami z Poznania.

Układy urbanistyczne o genezie średniowiecznej. Miasta powstające w średniowieczu charakteryzowały się **zwartą zabudową**, ujętą w pierścień murów obronnych. Wewnątrz obwarowań wytyczano w miarę możliwości **regularną siatkę ulic**, poczynając od zazwyczaj centralnie położonego rynku, pełniącego funkcję placu targowego. **Rynki** najczęściej przybierały kształt kwadratu lub wydłużonego prostokąta. **Obwarowania miejskie** miały na ogół kształt zbliżony do koła lub elipsy, który ograniczał siatkę ulic i parceli (Ślodziak 2012). Ogólny kształt miasta zależny był do warunków terenowych. Ogrody sytuowano poza murami

miejskimi ze względu na niewielkie rozmiary układów miejskich, wymuszonych względami obronności. Z tej samej przyczyny w miastach lokalizowano jedynie najważniejsze budynki, a wiele funkcji lokowano poza murami (np. niektóre warsztaty rzemieślnicze). Choć zabudowa średniowieczna nie zachowała się do czasów współczesnych (poza nielicznymi wyjątkami), w wielu polskich miastach przetrwały fragmenty zachowanego średniowiecznego rozplanowania w formie utrwalonych w miejskim krajobrazie placów i przebiegu ulic, powstałych w XIII–XV w. W Poznaniu jest to rynek i wybiegające z niego ulice wraz ze Wzgórzem Przemysła i placem Kolegiackim, poza północno-wschodnią częścią starego miasta, która została przebudowana w XIX w. (ryc. 13).

Ryc. 13. Poznań na początku XVII w. o wciąż silnie widocznych cechach miasta średniowiecznego. Rycina autorstwa Hohenberga i Brauna
Źródło: <https://medievalheritage.eu/>.

Renesansowe układy urbanistyczne. W renesansie rośnie znaczenie prestiżu przestrzeni miejskiej. Układ urbanistyczny, choć podobny do średniowiecznego, wykazuje znacznie większą **dążność do regularnego idealnego układu**, charakteryzującego się osiowością (Benevolo 1995). Układy miejskie cechują się fineryjnym rozplanowaniem powiązaniem ściśle z nowym typem rozbudowanych **obwarowań miejskich w postaci ziemnych bastionów**. W okresie renesansu w miastach o rodowodzie średniowiecznym niejednokrotnie swoje siedziby w formie okazałych budowli pałacowych wznosili możnowładcy, znamienite rody związane z regionem czy właściciele miasta. Powstawały również liczne budowle o charakterze świeckim – okazałe ratusze, szkoły. W miastach na planie renesansowej twierdzy siedziba właściciela była precyzyjnie wpisana w układ kompozycyjny. Najbardziej znanym przykładem zachowanego miasta renesansowego w Polsce jest Zamość z pałacem Jana Zamoyskiego. W Poznaniu w okresie renesansu wzniesiono m.in. okazały budynek ratusza i pałac Górków.

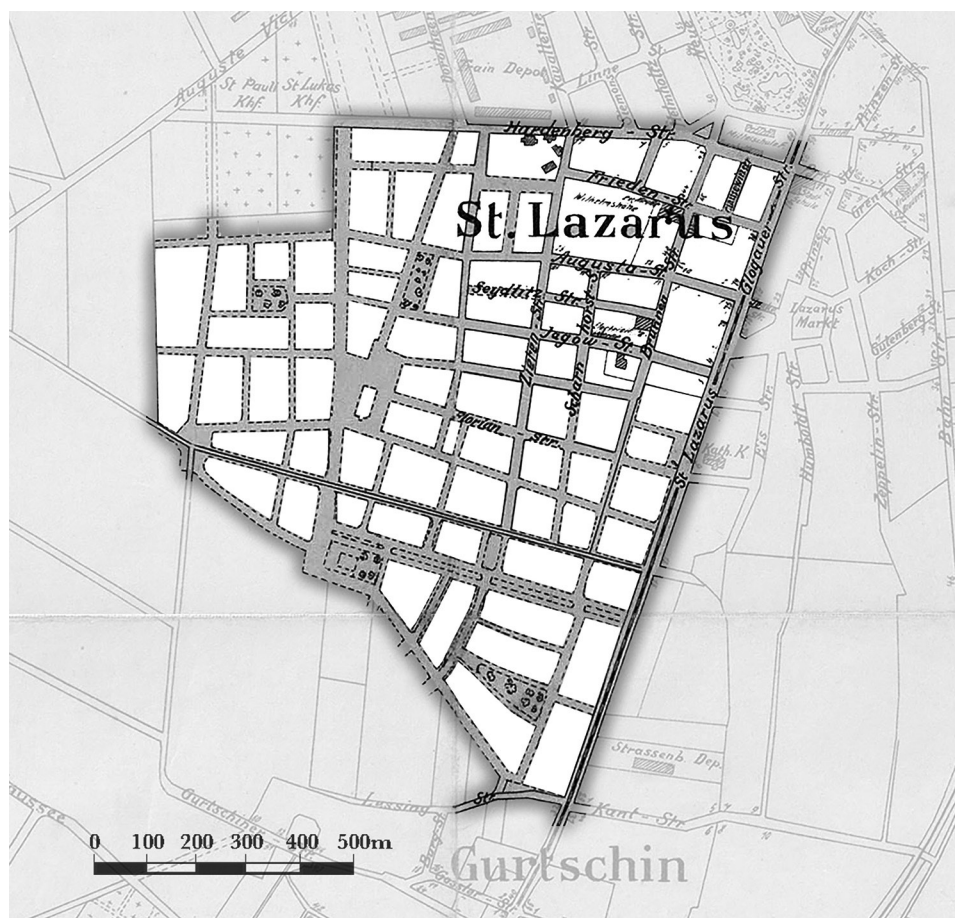
Miasta barokowe. W urbanistyce renesans płynnie przeszedł w barok, przez co brak jest ścisłego podziału, cezury między oboma stylami. Zmianę można zaobserwować w architekturze odznaczającej się innymi rozwiązaniami i detalami

architektonicznymi, łatwymi do odróżnienia od form renesansowych. Nowy styl, nazywany od XIX w. barokiem, zaczął się kształtować w sztuce, architekturze i urbanistyce pod koniec XVI w. Był związany z panującą sytuacją polityczną i społeczną w Europie. Bogactwo architektury miało wyrażać potęgę i autorytet władzy kościelnej i świeckiej, która przybrała postać monarchii absolutnej. Znaczenie miał również fakt, że władza absolutna, sprawowana przez monarchów, dawała możliwość realizacji dużych i kosztownych projektów urbanistycznych. Powstające miasta nie tylko były powiązane kompozycyjnie z siedzibą właściciela, jak to miało miejsce w dobie renesansu, ale pozostawały jako układy całkowicie podporządkowane dominium i stanowiły element założenia rezydencjonalnego, przykładem Rydzyna (Słodczyk 2012). W Polsce wznoszono w okresie baroku liczne rezydencje, zespoły klasztorne, a krajobraz zarówno miejski, jak i wiejski ulegał silnym przekształceniom, z których wiele czytelnych jest do dziś. **Miasta i zespoły rezydencjonalne zyskiwały powiązania kompozycyjne między sobą oraz z otaczającym krajobrazem za pomocą osi podkreślonych nasadzeniami alejowymi.** W układach urbanistycznych pojawiły się monumentalne, szerokie ulice łączące najważniejsze obiekty. Tworzono również okazałe **place miejskie**, które podkreślały prestiż przestrzeni (w kontraście do zatłoczonych uliczek miast średniowiecznych) i zapewniały odpowiednie przedpole ekspozycji dla ważnych budynków (np. kościołów, pałaców itp.). W sąsiedztwie miast powstawały liczne rezydencje. Nie tylko pojawiają się nowe budowle, ale również silnie zaznacza się trend tzw. barokizacji, czyli nadawania barokowych zdobieć wcześniejszym budowlom. W Poznaniu wzniesiono okazałą Farę, której fasada zamyka ulicę Świętosławską. Ciekawym przykładem barokowej rezydencji jest pałac Działyńskich wzniesiony na miejscu dwóch średniowiecznych kamienic w zachodniej pierzei poznańskiego rynku (Ostrowska-Kęłbowska 2009).

Miasta XVIII i XIX w. W XVIII w. intensywnie rozwijały się manufaktury, co wiązało się z napływem nowej ludności do miast. Proces ten nasilał się w wieku XIX w miarę rozwoju przemysłu. W miastach przybywało ludzi, ale nie pociągało to za sobą rozwoju właściwej infrastruktury. Trudne warunki pracy, przedludnienie, niskie standardy sanitarne przyczyniały się do obniżenia jakości życia w miastach i częstych wybuchów epidemii. W zderzeniu z filozofią oświeceniową doprowadziło to do powstania **utopijnych koncepcji** rozwoju bądź tworzenia nowych miast i osiedli (Słodczyk 2012). W mieście oświeceniowym nastąpił wzrost znaczenia zieleni, a rozwój przestrzenny odzwierciedlał próby zharmonizowania różnych aspektów życia w mieście: pracy, mieszkania, wypoczynku, kontaktu z naturą. W ten sposób rozwój przemysłu przyczynił się zarówno do powstania biednych, zatłoczonych dzielnic robotniczych, w których miało miejsce obniżenie standardów życia, jak i w odpowiedzi na te problemy – do sformułowania idei **miasta-ogrodu** (ang. *garden city*). Idea ta narodziła się w czwartej ćwierci XIX w., a za jej twórcę uważa się Ebenezera Howarda. Celem koncepcji było połączenie w jednym ośrodku zalet miasta i wsi, oddzielenie od siebie zabudowy mieszkaniowej i produkcyjnej. Miał powstać ośrodek zapewniający jednocześnie dobry dostęp do usług i pracy a także natury, słońca, wody, przestrzeni. Wiązało się to z ideą samodzielnych osiedli o pełnym programie funkcjonalnym (miejsca pracy,

usługi, handel, mieszkania w rozluźnionej zabudowie wśród zieleni). Można tu zauważyć podwaliny nowoczesnego myślenia o mieście (Böhm 2006). Miast-ogrody były realizowane w Polsce najczęściej w formie osiedli mieszkaniowych powstających w ramach starszych układów miejskich, np. dzielnica Karłowice we Wrocławiu. W Poznaniu pod koniec XIX w. w celu podniesienia standardu życia robotników zbudowano kwartał kamienic na Czartorii, którego integralnym elementem był dziedziniec zapewniający przestrzeń do rekreacji.

W XIX w. następuje silny rozwój miast związany m.in. z postępującymi przemianami społeczno-gospodarczymi i rewolucją przemysłową. W Polsce dodatkowo jest to okres rozbiorów i silnych wpływów zaborców na wszelkie aspekty

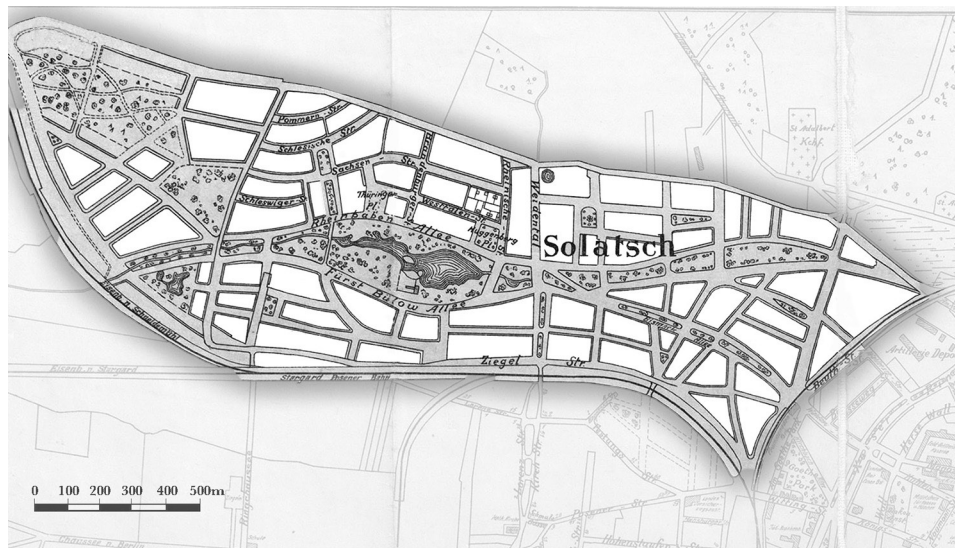
Ryc. 14. XIX-wieczna zabudowa kwartałowa widoczna na wycinku planu Poznania z 1912 r.

Źródło: opracowanie E. de Mezer na podstawie Plan der Residenzstadt Posen, ze zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na podstawie CYRYL – Cyfrowe Repozytorium Lokalne Poznań, Kolekcja Plany Poznania 1870–1944 PTPN (<https://cyryl.poznan.pl/kolekcja/plany-poznania-1870-1944-ptpn/>).

życia i funkcjonowania terenów dawnej Rzeczypospolitej, co manifestowało się również w sposobach kształtowania ośrodków miejskich. Do podstawowych cech zabudowy XIX-wiecznych miast należy zaliczyć rozbudowę wykraczającą poza ciasny krąg wcześniejszych obwarowań, co wiązało się z wznoszeniem nowych, rozległych twierdz poligonalnych, a następnie fortowych (przykładem Poznań). Powstająca zabudowa zajmowała znacznie większe kwartały niż w tkance miast średniowiecznych czy renesansowych. W kwartałach zabudowy powstawały wewnętrzne dziedzińce z przeznaczeniem na oficyny i ogrody. **Kamienice tworzące pierzeje ulic** budowano na większych działkach, przez co zmianie ulegała skala zabudowy oraz charakter ulic. W nowych dzielnicach powstawały ogólnodostępne place z przeznaczeniem na targowiska i zieleńce, a całość zabudowy kwartałowej charakteryzowała się uporządkowaniem i regularnym przebiegiem ulic. W Poznaniu wytyczono kilka dzielnic charakteryzujących się XIX-wieczną zabudową kwartałową na terenach dawnych podpoznańskich wsi, m.in. Wildy i Łazarza (ryc. 14). Ciekawym przykładem są również Jeżyce, dzielnica o secesyjnej zabudowie, powstała na początku XX w., ale realizująca plan kwartałowej zabudowy typowej dla XIX w. (Jakimowicz i in. 2005).

Osiedla willowe z początku XX w. i okresu międzywojennego. W miastach początku XX w. dokonują się istotne zmiany. Następuje ostateczne uwolnienie układów urbanistycznych z gorsetu ciągłych fortyfikacji miejskich, które z racji rozwoju technik wojennych tracą walory obronne. Miasta zyskują nowe tereny pod zabudowę, które mogą zostać zagospodarowane z większą swobodą, co jest dobrą podstawą do działań planistów. Umocnienia zostają częściowo rozebrane, a częściowo zaadaptowane do nowych funkcji, głównie jako tereny spacerowe, cmentarne, parkowe, tworząc charakterystyczne zespoły zieleni zwane **plantami**. W Poznaniu śladem przebiegu dawnych murów jest rozplanowanie ulicy Niepodległości wraz z towarzyszącymi im zieleńcami, skwerami, parkami oraz willami (tzw. *Ring Stübgena*). Począwszy od końca XIX w. w miastach powstają **kompleksy zabudowy willowej**. Jest to powiązane zarówno z nowymi możliwościami wykorzystania przestrzeni, jak wspomnianą wcześniej ideą miast ogrodów. Duże znaczenie mają również przemiany społeczne, które doprowadziły do wytworzenia się stosunkowo zamożnej warstwy społecznej związanej z miastami, do której należeli przedstawiciele mieszczaństwa, inteligencji, urzędnicy wysokiego szczebla czy przedsiębiorcy. Osiedla willowe lokalizowano częściowo w kwartałach zabudowy podobnych do XIX-wiecznych kwartałów kamienic. W Poznaniu wille znajdziemy we wszystkich trzech wspomnianych wyżej dzielnicach, tj. na Wildzie, Łazarzu i Jeżycach. Przy ulicy Matejki, a następnie ulicy Mickiewicza w Poznaniu powstał zespół willi wpisujący się w trend tzw. **westendów**, czyli osiedli willowych o prostej kompozycji, lokowanych po zachodniej stronie miasta z willami wkomponowanymi w zieleń (Skuratowicz 2010). W pewnym oddaleniu od historycznych centrów miast powstawały również osiedla willowe nawiązujące do idei miasta-ogrodu. Dbając o wysoką jakość przestrzeni, wśród zabudowy tworzone zazielenione place, skwery, parki. Wspaniałym przykładem takiego osiedla willowego, odwołującego się do idei miasta-ogrodu, jest poznański Sołacz, który został zaprojektowany przez wybitnego berlińskiego urbanistę Josefa Stübgena. Zespół

wkomponowano w dolinę Bogdanki, co nadało mu charakterystyczny wydłużony kształt (ryc. 15). Ulice obsadzone drzewami, prowadzone na zboczach doliny, mają łagodny, krzywoliniowy przebieg, a najważniejszym elementem kompozycji uczyniono park z dwoma stawami spiętrzonymi na wodach rzeki. W projekcie dzielnicy przewidziano od 40 do 50% powierzchni pod tereny zieleni oraz place i drogi (Mulczyński 2000).

Ryc. 15. Rozplanowanie osiedla willowego w duchu miasta-ogrodu na przykładzie Sołacza w Poznaniu

Źródło: opracowanie E. de Mezer na podstawie Plan der Residenzstadt Posen, ze zbiorów Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk na podstawie CYRYL – Cyfrowe Repozytorium Lokalne Poznań, Kolekcja Plany Poznania 1870–1944 PTPN (<https://cyryl.poznan.pl/kolekcja/plany-poznania-1870-1944-ptpn/>).

W okresie międzywojennym zabudowa willowa zaczęła przybierać modernistyczne formy, co przekładało się również na bardziej regularny przebieg ulic. Wciąż jednak dbano o wpisanie w kompozycję urbanistyczną skwerów, zazielenionych placów i zielonych przejść pomiędzy domami. Przykładem jest poznańska Abisynia, czyli osiedle willowe na Grunwaldzie.

Osiedla modernistyczne. W okresie po II wojnie światowej i zmianie sytuacji geopolitycznej w polskich miastach pojawił się trend socrealizmu. W odbudowywanych po wojennych zniszczeniach śródmiejskich dzielnicach stosowano wielkoskalowe rozwiązania z monumentalną zabudową obiektów użyteczności publicznej, ale oparte na zasadach tradycyjnej urbanistyki z obrzeżną zabudową ulic. Po 1953 r. w rozbudowujących się miastach socjalistycznych zaczęły powstawać rozległe osiedla mieszkaniowe czerpiące z założeń modernizmu. Układ przestrzenny osiedli (ryc. 16) zakładał tworzenie **kompleksów wielorodzinnej zabudowy** mieszkalnej z położonymi w ich obrębie zespołami handlowo-usługowymi, w których mieściły się najczęściej dom handlowy, dom kultury lub biblioteka oraz

przychodnia. Osiedla miały również placówki edukacyjne: przedszkola i szkoły. Struktura takich osiedli przewidywała rozległe przestrzenie przeznaczone pod zieleń i place zabaw, a także zapewniające komunikację między poszczególnymi fragmentami osiedla (Ostrowski 1975). Znaczna odległość między budynkami zapewniała doświetlenie mieszkań i swobodny ruch powietrza. **Rozplanowanie osiedli czerpiące z założeń ideowych modernizmu, stanowiące odejście od**

Ryc. 16. Rozplanowanie osiedla modernistycznego na przykładzie fragmentu Piątkowa, widoczne na wycinku planu z 1988 r. Kolorami oznaczono: brąz – budynki mieszkalne, ciemna zieleń – budynki handlowe i usługowe, granat – przedszkola i szkoły, czerwień – żłobki i ośrodki zdrowia, jasna zieleń – tereny zieleni osiedlowej, biel – projektowana zabudowa

Źródło: opracowanie E. de Mezer na podstawie Poznań-Piątkowo Plan Osiedli Poznańskiej Spółdzielni Mieszkaniowej: Bolesława Chrobrego, Jana III Sobieskiego, Stefana Batorego, Bolesława Śmiałego, Władysława Łokietka, Marysienki 1988 r. na podstawie CYRYL – Cyfrowe Repozytorium Lokalne Poznań, Kolekcja Plany Poznania 1945–1993 Archiwum Państwowe w Poznaniu (<https://cyryl.poznan.pl/kolekcja/plany-poznania-1945-1993-archiwum-panstwowe-w-poznaniu/>).

ściślej miejskiej zabudowy XIX-wiecznej, jakością rozwiązań urbanistycznych kontrastowało z niską jakością materiałów budowlanych i wykonania budynków. Nie zawsze osiedla były wyposażane w planowaną infrastrukturę usługową i zieleni od początku ich funkcjonowania. Osiedla modernistyczne nazywano potocznie osiedlami z wielkiej płyty (w nawiązaniu do stosowanej technologii budowy z prefabrykatów) lub blokowiskami. W Poznaniu na przestrzeni prawie trzydziestu lat, w okresie od lat 60. do lat 80. XX w., powstało wiele osiedli modernistycznych, w których żyje obecnie ponad połowa mieszkańców miasta (Jakimowicz i in. 2005, Kodym-Kozaczko 2017, Strategia Poznania 2030).

Wartościowe zespoły zabudowy powinny być chronione jako spójna i nierozdzielna całość z towarzyszącą im infrastrukturą i zielenią, a nie zbiory indywidualnych obiektów. Powinno się również w świadomy i staranny sposób kształtować ich otoczenie, kontekst przestrzenny, aby niedopasowane skalą, formą lub funkcją sąsiedztwo nie zdegradowało istniejącego zespołu. Skala zespołów zabudowy miejskiej może znacznie się różnić, mogą one obejmować kompleksy kilku budowli lub tworzyć struktury w skali krajobrazowej, takie jak np. fortyfikacje, obejmujące bardzo często przestrzeń całego miasta.

Przykład: Struktura w skali krajobrazowej to np. twierdza Poznań, powstała w XIX w. (ryc. 17). Pierwotnie centrum miasta zamknięte było w ciągłym pierścieniu poligonalnych fortyfikacji (powstałym w latach 1828–1864 i rozebranych na początku XX w.), później otoczone również drugim pierścieniem, odsuniętym od miasta o 2–4 km i złożonym z 18 fortów (głównych i pośrednich wznoszonych po 1876 r. do lat 90. XIX w.). Twierdza obejmowała olbrzymi teren, wychodząc daleko poza ówczesne granice miasta. Tworzył ją system uzupełniających się nawzajem funkcjonalnie budowli ziemno-kubaturowych, ciągów komunikacyjnych, towarzyszącej zieleni. Został starannie wpisany w istniejący krajobraz tak, aby zapewnić dziełom obronnym panowanie nad otoczeniem, a w przypadku fortów zewnętrznego pierścienia również maskowanie. Twierdza wpłynęła w znaczący sposób na układ przestrzenny i krajobraz miasta, kształtując jego układ komunikacyjny, system zieleni, warunkując rozwój przedmieść (Biesiadka i in. 2006).

Elementem współtworzącym historyczną tkankę miejską są również zespoły zieleni. **Zieleń komponowana** stanowi uzupełnienie kompozycyjne i funkcjonalne zespołów zabudowy (szpitalnej, klasztornej, fortyfikacyjnej, mieszkalnej) lub tworzy samodzielne zespoły, takie jak parki, zieleńce, promenady. Historyczne zespoły zieleni współtworzą systemy zieleni miejskiej. Systemy te są silnie uwarunkowane przyrodniczo, jednak nie bez znaczenia pozostają dla nich uwarunkowania kulturowe i historyczne. Specyficznym przypadkiem są historyczne koncepcje tworzenia systemów zieleni miejskiej (Czarnecki 1961, Tołwiński 1963).

Historyczny system zieleni miejskiej to np. klinowo-pierścieniowy system zieleni miejskiej Poznania, którego koncepcja powstała w latach 30. XX w. i zakładała wykorzystanie na potrzeby zieleni miejskiej nie tylko wolnych od zabudowy dolin rzecznych, ale również dwóch pierścieni zieleni opartych na przebiegu fortyfikacji (patrz ryc. 17 i przykład w podrozdziale 1.5.1).

Ryc. 17. Twierdza Poznań pod koniec XIX w. Na miniaturze kolorem czerwonym zaznaczono wewnętrzny pierścień poligonalny i zewnętrzny pierścień fortów
Źródło: opracowanie A. Wilkaniec na podstawie zbiorów Muzeum Uzbrojenia Cytadela Poznańska i Biblioteki Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

1.4.3. Układy ruralistyczne

Początki układów przestrzennych wsi występujących na terenie Polski w dużej części sięgają średniowiecza, przez setki lat zmieniały się na skutek przekształceń związanych z procesami historycznymi, np. gospodarczymi, demograficznymi (Burszta 1958, 1960, Chilczuk 1970, Chowaniec 1986). Geneza i przekształcenia układów przestrzennych wsi w historycznym procesie rozwoju mają wpływ na ich wizerunek i tożsamość (patrz rozdział 2.1). Opisuując kolejne etapy przemian przestrzennych układów ruralistycznych, skupiono się przede wszystkim na procesach charakterystycznych dla Wielkopolski, zachodniej Polski i Pomorza, co

pozwała ukazać problem złożoności i dynamiki zmian w oparciu o przykłady najlepiej rozpoznane przez autorki publikacji.

Okres przedfeudalny VI–X w. Osady rolnicze zakładane były najwcześniej na terenach dostępnych, bezleśnych w pobliżu wody. Z upływem czasu ludzie uczyli się radzić sobie z barierami i ograniczeniami ze strony środowiska przyrodniczego. Możliwe stało się pozyskiwanie coraz rozleglejszych terenów uprawnych dzięki wypalaniu i karczunkowi lasów, osuszanie miejsc podmokłych. W tym okresie powstawały wsie samorodne – tworzone bez ustalonego planu, najczęściej o nieregularnym kształcie związanym z występującymi warunkami terenowymi; zakładane – powstające planowo, regularnie rozplanowane w miejscach zapewniających dobre warunki obronne. Powstawały wówczas takie formy siedlisk, jak wieś **okrągła** z chaotyczną zabudową otaczającą nieregularny plac zbliżony do kształtu koła (wieś samorodna), która mogła mieć kilka wjazdów oraz **okolnica**, z bardziej regularną zabudową skupioną wokół okrągłego placu (wieś zakładana) z dostępem do wody (staw, źródło), zamknięta umocnieniami z jednym wjazdem (Rzymkowski, Chowaniec 1972). Na terenach równinnych i nizinnych powstały samorodne wsie **przydrożne** i zakładane celowo **ulicówki**, a na terenach wyżynnych, gdzie zróżnicowane ukształtowanie terenu determinowało rozmieszczenie zabudowy i dróg, wsie **kupowe (wielodrożne)**. Aby uzyskać grunty pod uprawę, wypalano lasy. Gospodarka wypaleniskowa decydowała o szachownicowym układzie gruntów tworzonemu przez pola uprawne, lasy i ugory. Najpierw zagospodarowywano tereny najłatwiejsze do pozyskania i uprawy, łatwe do wykarczowania o lekkiej glebie, położone blisko domostw. Nie opanowano w pełni umiejętności utrzymywania żyzności gruntu, dlatego po jego wyjałowieniu przenoszono osady na nowe miejsce (Rzymkowski, Chowaniec 1972). Osady łączyły się w tzw. „opola” jako jednostki terytorialne¹³.

Okres wczesnofeudalny X–XII w. Ze wznoszeniem grodów wiązało się powstawanie osad na podgrodziach, nastawionych nie tylko na uprawę roli, ale również na produkcję rzemieślniczą i handel. Nadwyżka w wytwarzaniu żywności spowodowała możliwość podejmowania przez ludność prac poza rolnictwem i przyczyniła się do powstania wyspecjalizowanych osad: targowych, służebnych. **Wsie służebne** wokół grodów zamieszkiwali ludzie wyspecjalizowani w pewnych pracach, takich jak rzemiosło, hodowla zwierząt. Od specjalizacji mieszkańców wsi

¹³ Opola obejmowały kilka, kilkanaście lub kilkadziesiąt osad. Opole zarządzało wspólnymi gruntami (lasy, jeziora, pastwiska), wydzielało nowe ziemie osadnikom, miało nadzór nad korzystaniem z ziemi ornej przez członków wspólnoty. Mieszkańcy opoli byli wolni i równi, wyłaniali spośród siebie radę opola. Z czasem różnicowała się zamożność członków wspólnoty. W VII w. wspólnoty opolne zaczęły wznosić grody jako miejsca schronienia dla ludności i jej dobytku lub mniejsze wyłącznie dla rady. Nierówności ekonomiczne oraz walki z sąsiednimi plemionami spowodowały wykształcenie się w ramach wspólnot opolnych stałej grupy wojów (aby zabezpieczyć istnienie drużyny stale gotowej do walki w miejsce powoływania ludności do obrony w razie potrzeby) oraz wojennego naczelnika plemienia. Ten urząd z czasem przekształcił się w urząd ksiączęcy. Zachodzące przemiany doprowadziły do powstania ustroju wczesnofeudalnego i wczesnofeudalnych państw, pomiędzy VII a X w. z władzą ksiączęcą, rycerstwem, wielmożami, a więc z podziałami stanowymi i wielką własnością ziemską. Organizacja opolna przetrwała na ziemiach polskich do XIII, a nawet XV w. (Burszta 1958).

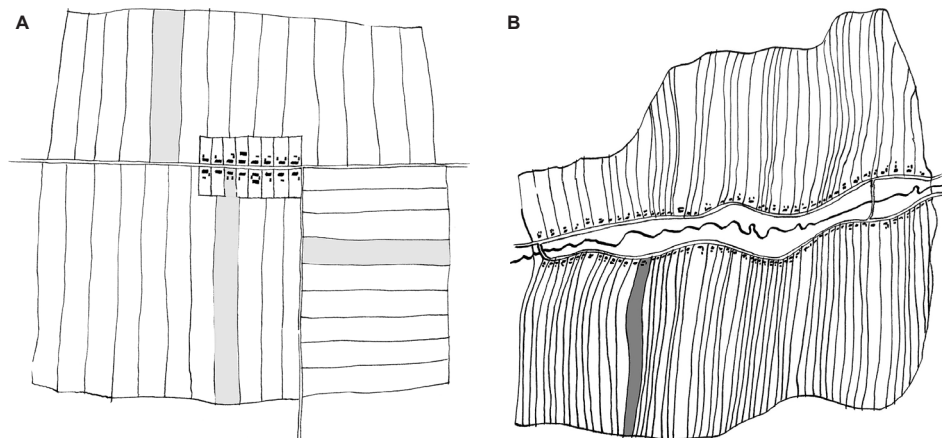
pochodziły ich nazwy („toponimy”): służba dworska – Piekary, Szewce, służba łowiecka – Psary, Sokolniki, służba hodowlana – Kobylniki, Świniary, służba przemysłowa – Rudniki, Złotniki, służba kościelna – Duszniki, Świątniki, służba winiarska, rybacka, bartnicza – Rybaki, Winiary, Bartodzieje itd. (Nobis 2013). W tym okresie również często pojawiały się **osady jenieckie**. Jeńców wojennych osadzano w dobrach książęcych lub rycerskich. Pozwalało to przy niewielkim potencjale ludnościowym zakładać nowe osady, kolonizować i uprawiać niezamieszkałe wcześniej tereny. Osady jenieckie mogły nosić nazwy od miejsca pochodzenia zniewolonej ludności: Czechy, Niemce, Pomorzany itp. (Burszta 1958).

XII–XIV w. lokacje na prawie polskim i niemieckim. W średniowieczu władze świeckie i kościelne przeprowadzały akcje kolonizacyjne, które miały na celu zagospodarowanie terenów dotąd niezaludnionych. Kolonizacji dokonywano na różnych zasadach dotyczących podziału gruntów pomiędzy osadników i powinności wobec właściciela ziemi. Najważniejsze były akcje osadnicze przeprowadzone w XI–XII w. na prawie polskim oraz w XII–XIV w. – na prawie niemieckim. Osady takie określano mianem wsi lokacyjnych (Burszta 1958, 1960).

Osadnictwo na prawie polskim charakteryzowało się okresem wolnizny, czyli zwolnienia z danin i innych ciężarów feudalnych, przeznaczonym na zagospodarowanie się. Wsie zazwyczaj składały się z domostw 10–15 osadników. Zabudowa skupiała się wokół niewielkiego okrągłego lub wydłużonego placu lub krótkiej ulicy, ciągnęła się szeregiem nad brzegiem rzeki lub jeziora. Zdarzały się również osady rozproszone. Na polach panowała nieregularna szachownica wynikająca ze sposobu podziału ziemi między osadników: przy zakładaniu osady przestrzegano zasady, aby poszczególni koloniści otrzymali równą ilość ziemi co do obszaru, ale również co do jakości. W związku z tym areal dzielono na tyle części, ile było rodzajów gleb, a każdą z nich na tyle kawałków, ilu było osadników¹⁴.

W okresie **kolonizacji na prawie niemieckim** stosowano dwa podstawowe typy układów gruntów: łanowy i **niwowy**, związanych z wprowadzonym wówczas systemem uprawy, tzw. trójpolówką. Wsie zakładano na **surowym korzeniu** (w nowym niezasiedlonym dotąd miejscu) lub reorganizowano starsze wsie, np. zakładane na prawie polskim, tzw. wsie przedlokacyjne. Na terenach o płaskim ukształtowaniu stosowano **układ niwowy**, dzieląc obszar wsi na niwę domową oraz trzy pola, odpowiadające rotacji upraw: jare, ozime i ugór (ryc. 18A). Poszczególni osadnicy na każdym z pól otrzymywali swoją działkę. Tam, gdzie grunty we wsi miały zróżnicowaną jakość pól, mogło zostać wydzielonych więcej niw dzielonych pomiędzy poszczególnych chłopów (Raszeja 1998). Wszyscy

¹⁴ Opłaty i daniny później wyznaczane były uzależnione od posiadanego areалу. Władzę pana feudalnego we wsi reprezentował starosta, który zajmował się ściąganiem danin i sprawował władzę sądowniczą. Wprowadzając podziały ziemi, stosowano takie miary, jak stajanie, czyli odległość, jaką pług w zaprzęgu mógł przebyć w jednym ciągu bez odpoczynku i czyszczenia narzędzia. Miary określające wielkość gospodarstw zakładanych na prawie polskim to żreb, dziedzina, pług, łan, włoka. Zazwyczaj odnosiły się do wielkości powierzchni uprawnej, która mogła zapewnić utrzymanie jednej rodziny (żreb) lub mogła być uprawiana przy użyciu zaprzęgu składającego się z pługa lub radła i pary wołów (pług). W XIII w. zaczęto wydzielać precyzyjnie i oznaczać w terenie grunty należące do jednej wsi (wcześniej określano jedynie granice opola, a nie pojedynczych osad) (Burszta 1958).

Ryc. 18. Układ podziału gruntów: A – niwowy; B – łanowy. Szarym wypełnieniem zaznaczono grunty uprawiane przez jedno gospodarstwo

Źródło: Raszeja, Wilkaniec (2021), na podstawie: Rzymkowski, Chowaniec (1972).

osadnicy uprawiali w ten sam sposób swoje fragmenty pola położone w różnych niwach; tj. dana niwa w danym roku w całości była przeznaczona pod jare, ozi-me lub ugorowana. Na niwie ugorowanej wspólnie wypasano bydło. Granice poszczególnych pól należących do osadników były od nowa wyznaczane (w tym samym miejscu) po ugorowaniu niwy. Stałe były więc granice niw oraz parcel zajętych przez zabudowę i ogrody (Rzymkowski, Chowaniec 1972)¹⁵.

Grunty poszczególnych osadników ze względu na sposób uprawy nie miały stałych miedz. W takim układzie gruntów wszyscy musieli wykonywać na swoich działkach tę samą pracę w tym samym czasie. Działki były wąskie, nie było dróg doprowadzających do pól, jeśli jeden z gospodarzy np. nie zebrał swojego zboża w tym czasie co inni, było ono niszczone, ponieważ na ściernisku po zbiorach gromadnie wypasano bydło (na całej niwie wspólnie). Taki sposób gospodarowania nazywano przymusem niwowym. Wszyscy osadnicy musieli współdziałać w interesie zarówno całej społeczności, jak i poszczególnych jej członków (Burszta 1958).

Wsie **niwowe** miały charakter zwarty. W zależności od ukształtowania terenu zakładano osiedla placowe, wydłużone lub bezkształtne. Na Pomorzu

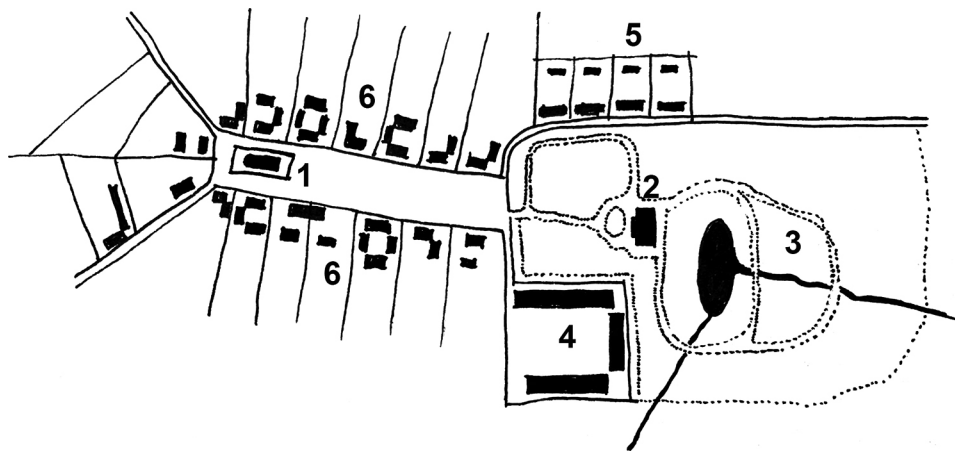
¹⁵ Na podstawie umowy lokacyjnej zawieranej przez zasadźcę (sołtysa) z właścicielem ziemskim każdy osadnik dostawał łan ziemi (jednostka miary powierzchni, przyjmuje się, że ok. kilkunastu ha, różnice wynikały z czasu lokacji, jakości gleb i regionu). Sołtys otrzymywał 2–4 łanów, położonych zazwyczaj w najkorzystniejszym miejscu: w centrum wsi, na najlepszych glebach. Gospodarstwo sołtysie czasami stawało się początkiem folwarku we wsi. Drobnorolni chłopci, czyli zagrodnicy (często tę grupę tworzyli też rzemieślnicy wiejscy), otrzymywali część nadziału. Początkowo osadnicy, podobnie jak przy lokacjach na prawie polskim, byli zwolnieni z ciężarów feudalnych (wiązało się to z takimi toponimami, jak Wola czy Lgota), później zobowiązani byli do pracy na rzecz pana. Obciążenia feudalne obejmowały np. kilka dni w roku, kiedy chłopci musieli oferować sprzężaj (zwierzęta pociągowe zaprzęgnięte do pługa lub radła) lub określone daniny w płodach rolnych. Z czasem obciążenia wzrastały, szczególnie kiedy powstały i rozwinęły się folwarki (Burszta 1958, 1960).

i w Wielkopolsce zakładano często wsie o układzie nazywanym **owalnicą** – z zabudową skupioną wokół placu w kształcie wrzeciona, stanowiącego wspólną przestrzeń, tzw. „nawsie” (w niektórych regionach „półwieś”). Było to miejsce zebrań mieszkańców i wypasu bydła, osiedlania się wiejskich rzemieślników – zagrodników, którzy mieli tu dom z ogrodem i warsztatem. Później było to miejsce lokalizowania takich obiektów, jak kościół, szkoła, kuźnia, wspólny piec chlebowy. Na terenach nizinnych przeważały tzw. ulicówki. Na wyżynach i terenach pagórkowatych zakładano wsie bezkształtne (wielodrożne) (Raszeja, Wilkaniec 2021).

Na terenach górzystych i leśnych zakładano wsie o łańcowym układzie gruntów (ryc. 18B). Każdy osadnik dostawał jeden kawałek gruntu zwany łańcem, który dzielił na trzy pola (jare, ozime, ugór). Wsie łańcowe najczęściej zakładano w dolinach rzek i strumieni, zagrody rozciągały się wzdłuż dróg (czasem na przestrzeni wielu kilometrów). Takie wsie noszą nazwę łańcuchówek. Zazwyczaj kolejne tereny pod zasiedlenie przystosowywano, przesuując się w górę dolin. Na końcu zasiedlano szczytowe partie dolin, co miało miejsce w okresie osadnictwa wołoskiego w XVI w., kiedy powstawały wsie rolniczo-pasterskie. Wówczas dla zapewnienia wyrównanych parametrów nasłonecznienia w wąskich dolinach osadnicy otrzymywali łąny (zarębki) na obu stokach (w przypadku wcześniejszego osadnictwa tylko na jednym). Pojedynczy łań składał się z gleb różnej jakości. Zazwyczaj najniższe położone gleby w dnie doliny były najlepsze, wyżej umieszczano pastwiska, a najwyżej las, na najsłabszej glebie. Uprawa trójpolówką poszczególnych części polegała na nawożeniu gruntów położonych najniższe corocznie i na corocznej ich uprawie, podczas gdy położone wyżej tereny, na gorszej glebie, ugorowano co drugi rok.

Rozwój folwarków. Począwszy od XV w. rozwijał się **ustrój folwarczno-pańszczyźniany**. We wsiach chłopskich powstawały duże gospodarstwa folwarczne, które tworzono poprzez zagospodarowywanie nowych terenów (podmokłych, zalesionych), przejmowanie ziemi chłopskiej („pustki” po epidemiach, wojnach, gospodarstwa, które popadły w długi, po zbiegłych chłopach) i folwarczków sołtysich, a także zajmowanie użytkowanych przez wspólnoty wiejskie pastwisk, ugorów, lasów. Folwarki były umieszczane wewnątrz lub na obrzeżu wsi oraz jako samodzielne osiedla, w zależności od tego, w jaki sposób pozyskano ziemię na ich funkcjonowanie. Elementem krajobrazu wiejskiego stały się od tego momentu zespoły dworsko-folwarczne, złożone zazwyczaj z trzech części (ryc. 19):

- siedziby właściciela, czyli dworu, pałacu, powiązanego z parkiem lub ogrodem (w niektórych folwarkach nie było siedziby właściciela, lecz dom zarządcy/rządcówka);
- części gospodarczej/folwarcznej, do której należały budynki gospodarcze i produkcyjne skupione wokół podwórza folwarcznego;
- kolonii mieszkalnej dla stałej służby (czeladzi) i robotników sezonowych.

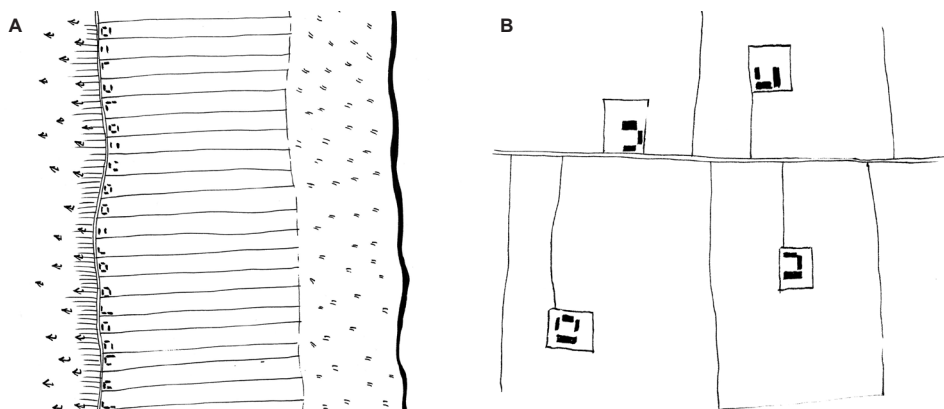
Ryc. 19. Układ przestrzenny wsi podporządkowany kompozycji zespołu rezydencjonalno-folwarcznego: 1 – kościół, 2 – dwór, 3 – park, 4 – podwórze folwarczne, 5 – kolonia mieszkalna dla pracowników folwarcznych, 6 – zagrody chłopskie
Źródło: Raszeja, Wilkaniec (2021) na podstawie: Rzymkowski, Chowaniec (1972).

Stopniowo rosły obciążenia feudalne¹⁶. Na skutek licznych przejęć ziemia folwarczna „wymieszana” była z chłopską. W XVIII w. rozpoczęły się pierwsze działania scaleniowe, polegające na wymianie i komasacji gruntów, co doprowadzało do separacji gruntów chłopskich i folwarcznych. W folwarkach zakładanych w nowym miejscu, najczęściej na terenach leśnych i osuszanych, wprowadzano od razu **blokowy układ pól**. Istnieniu zespołu rezydencjonalno-folwarcznego często podporządkowany był układ całej wsi. Siedziba właściciela wraz z parkiem i folwarkiem była powiązana kompozycyjnie z kościołem i zabudową wiejską, a także z otaczającym krajobrazem rozłogu pól (Burszta 1960, Raszeja, Wilkaniec 2021). Powstające majątki z folwarkiem niejednokrotnie powodowały przekształcenie starszego układu ruralistycznego, np. wieś Ludomy, gm. Ryczywół (ryc. 21).

Kolonizacja olęderska. W XVI–XVIII w. pojawił się nowy typ wsi, związany z tzw. kolonizacją „olęderską”. Zasadzano wówczas tereny podmokłe, przede wszystkim w dolinach dużych rzek, takich jak Wisła, Warta, Noteć, Obra. Karczowano również tereny zalesione. Toponimy związane z kolonizacją olęderską to np. Olędry, Huby, na terenach poleśnych Hauland/Hauländereien/Haulander od „hauen” (niem. karczować). Pierwsi osadnicy byli sprowadzani z Holandii, skąd uciekali przed prześladowaniami religijnymi. Posiadali oni umiejętności związane z prowadzeniem prac melioracyjnych. W późniejszym czasie osadnicy pochodzili również z Niemiec, Czech i Polski. W okresie kolonizacji olęderskiej zakładano

¹⁶ Warunkiem rozwoju folwarków była konieczność zapewnienia rąk do pracy – jeśli nie było chłopów posiadających ziemię, nie było również wykonawców pańszczyzny, zwłaszcza zapewniających sprzężaj, czyli zwierzęta pociągowe (konie, woły). Właściciele ziemi zainteresowani byli przede wszystkim utrzymaniem małych gospodarstw (zagrodniczych, komornicznych), a nie pełnorolnych (kmięcych). Również chłopie nie byli zainteresowani prowadzeniem gospodarstw większych, ponieważ były one bardziej obciążone pańszczyzną (obciążenia były zależne od uprawianego areалу).

dwa typy wsi: na obszarach bagien i wykarczowanych lasów, tzw. osadnictwo puszczańskie (Szulc 1995). Na terenach osuszonych były to tzw. **rzędówki bagienne** z pasowym układem pól (ryc. 20A). Natomiast na terenach wykarczowanych lasów powstawały **wsie o układzie rozproszonym**, pojedyncze samotnicze zagrody w środku gruntów o kształcie blokowym (ryc. 20B). Inicjatorami kolonizacji byli królowie i właściciele ziemscy, którzy zasiedlali niezagospodarowane części dóbr. Osadnictwo ołęderskie oparte było na czynszu, osadnicy po okresie „wolnizny” płacili rentę w pieniądzu, byli ludźmi wolnymi, nie musieli odpracowywać pańszczyzny (odrobku) ani dostarczać płodów rolnych. Zawierali umowę dzierżawną na określoną liczbę lat z możliwością przedłużenia, z czasem przechodzącą w dziedziczne prawo do ziemi za czynsz. Ponieważ mieli zagwarantowaną możliwość uprawy ziemi i nie byli obciążeni odrobkiem, ich sytuacja była dość korzystna i mogli inwestować w gospodarstwo (dzięki czemu dokonywał się postęp w uprawie roli). Każdy dostawał mniej więcej równą ilość ziemi, tzw. hubę. We wsiach ołęderskich osadnicy mieli równe prawa, decydowali o sprawach wsi poprzez obieralną radę i sołtysa.

Ryc. 20. Układy wsi ołęderskich: A – rzędowy w dolinie rzecznej; B – blokowy
Źródło: Raszeja, Wilkaniec (2021).

Kolonizacje fryderycjańska i józefińska. Efektem działania monarchii absolutystycznych, pruskiej i austriackiej (Fryderyk II i Józef II), były kolonizacje dokonywane w drugiej połowie XVIII w. Akcja osadnicza zainicjowana przez króla Prus Fryderyka II miała na celu wykorzystanie gospodarcze nieużytkowanych dotąd terenów (podmokłych, zalesionych) oraz trwałe powiązanie kolonizowanych obszarów z państwem pruskim poprzez sprowadzenie niemieckojęzycznych bądź protestanckich osadników. W ramach akcji przeprowadzono gruntowne reformy administracyjne mające na celu rozwój rolnictwa i przemysłu. Dzielono „królewszczyzny” i na ich terenach budowano nowe wsie, zasiedlane przeważnie przez ludność ewangelicką pochodzenia niemieckiego (Chowaniec 1985). Powstawały również osady przemysłowe i dla robotników leśnych dostarczających drewno do nowo powstających hut. Wsie miały często regularne i geometryczne

kształty (zatrudniano do ich tyczenia geometrów – nowoczesne sposoby tyczenia dawały możliwość osiągnięcia precyzji i regularności). Zazwyczaj osiedla miały zwarty charakter, a formy zróżnicowane, ale regularne (rzędówki, wsie placowe, geometryczne: gwiazdy, krzyże). Czasami państwo sprowadzało osadników do nowych wsi, wyposażonych już w zabudowę. Działania zapoczątkowane przez Fryderyka II w latach 40. XVIII w. kontynuowali jego następcy, aż do roku 1806. Jednym z najbardziej znanych przykładów wsi fryderycjańskiej jest Nowosolna w województwie łódzkim. Podobnym, promienistym układem charakteryzuje się wieś Pokój w województwie opolskim. Na wzorach fryderycjańskich oparta była kolonizacja józefińska. Skopiowano edykty Fryderyka II dotyczące kolonizacji i stosowano je w Galicji (Burszta 1958). Do przykładów wsi józefińskich należą Gołkowice w województwie małopolskim (Kowicki 2014).

XIX-wieczne przemiany wsi. Bardzo istotne dla krajobrazu wsi były akcje uwłaszczenia chłopów, podjęte najwcześniej w Prusach, gdzie rozpoczęły się w dobrach królewskich w 1811 r., a kontynuowane były w dobrach prywatnych w latach 1823–1850.

W zaborze austriackim (w Galicji) uwłaszczenie miało miejsce w roku 1848, a w zaborze rosyjskim w roku 1864 na terenie Królestwa Polskiego (Wiśniewska 2007), a w roku 1861 na tzw. Ziemiach Zabrzanych (wschodnie ziemie zaboru rosyjskiego, które nie weszły w skład Królestwa Polskiego). Uwłaszczenia dokonywano na różnych zasadach. W Prusach chłopcy wykupywali ziemię od właścicieli za pieniądze lub oddanie części areалу. W Księstwie Warszawskim dekret napoleoński w 1807 r. dał wolność osobistą chłopom, ale bez prawa do użytkowanej ziemi, umożliwiło to rugę chłopskie, które wstrzymał dopiero ukaz carski z 1846 r. W 1862 r. ukazał się w zaborze rosyjskim edykt dotyczący oczynszowania chłopów z nakazem dokonania separacji gruntów. W 1864 r. uwłaszczono chłopów, nadając im uprawianą ziemię.

Bezpośrednim skutkiem uwłaszczenia były akcje komasacji oraz separacji gruntów folwarcznych i chłopskich. Polegały one na łączeniu poprzez wymianę rozproszonych gruntów należących do poszczególnych gospodarzy i do właścicieli ziemskich (folwarków). W zaborze pruskim często przenoszono na nowe miejsce gospodarstwa chłopskie (tworzenie nowych osad i przenoszenie gospodarstw dokonywane było na koszt dworu za zgodą chłopów). Formy powstających osiedli/kolonii to przeważnie rzędówki o niezbyt zwartym układzie lub rozproszone siedliska. Przenoszono również folwarki lub tworzone nowe poza obrębem starych wsi. Często po przeniesieniu wsi lub folwarków poza wymierzeniem od nowa pól i działek siedliskowych zmieniano konstrukcję budynków z drewnianych na murowane, porządkowano układy podwórz folwarcznych, prostowano drogi. W zaborze rosyjskim nierzadko rozbijano wieś na kilka przysiółków (kolonie) w luźnym rzędowym układzie, w zaborze austriackim ogólnie planowanej akcji uporządkowania gruntów nie dokonano (Burszta 1958).

Powstawanie osad znalazło odzwierciedlenie w toponimii. Nazwy folwarków często pochodziły od imion właścicieli (Florentynowo, Antonin, Walentynowo, Walerianowo itp.), toponimy nowych wsi chłopskich tworzone przez zdrobnienie pochodzące od nazwy pierwotnej wsi (Połajewo – Połajewko, Góra – Górka)

lub dodanie do starej nazwy drugiego członu – Małe, Dolne, Huby, Kolonia, Parcele.

Działania Komisji Kolonizacyjnej na przełomie XIX i XX w. Na terenie zaboru pruskiego istotna dla układów przestrzennych wsi i krajobrazu wiejskiego była działalność utworzonej w 1886 r. Komisji Kolonizacyjnej (*Königlich Preußische Ansiedlungskommission für Westpreußen und Posen*). Celem działania tej instytucji był wykup za pieniądze rządowe majątków pozostających do tej pory w polskich rękach i sprowadzenie na pozyskane w ten sposób tereny osadników niemieckich. W rzeczywistości Komisja prowadziła wykup nierentownych, zadłużonych majątków i gospodarstw polskich (niekiedy niemieckich) i dokonywała ich parcelacji. Działała do 1915 r. na terenie Wielkopolski i Pomorza. W efekcie jej funkcjonowania tworzono układy rozproszone, luźne rzędówki, niekiedy również dokonywano podziału dawnych podwórz folwarcznych między zagrody osadników, co zacierało wcześniejsze układy. Czasami powstawała nowa zabudowa zagrodowa, nierzadko kościół i szkoła dla dzieci osadników.

Reforma rolna w okresie międzywojennym. W okresie międzywojennym jednym z najistotniejszych problemów Rzeczypospolitej było rozdrobnienie gospodarstw chłopskich, niedobór ziemi i wynikające z nich ubóstwo. Najgorsza sytuacja panowała w byłych zaborach austriackim i rosyjskim. Sejm Rzeczypospolitej przyjął 10 lipca 1919 r. uchwałę o zasadach reformy rolnej. Limit posiadania ziemi określono na 60 do 180 ha w zależności od warunków lokalnych, z wyjątkiem Kresów Wschodnich, gdzie ograniczenie dotyczyło 400 ha. Uchwała ta nie miała jednak mocy prawnej, ponieważ nie była ustawą i jedynie wskazywała kierunek dokonywanych zmian.

Ustawa w sprawie reformy rolnej została uchwalona jednogłośnie 15 lipca 1920 r.¹⁷ Parcelację rozpoczęto od własności ziemskiej należącej do byłych rodzin panujących w państwach zaborczych, Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej i Rosyjskiego Banku Włościańskiego. Do II wojny światowej jedynie częściowo zrealizowano założenia reformy poprzez przymusową sprzedaż lub wykup przez państwo gruntów należących do majątków ziemskich. Reforma rolna była intensywnie realizowana dopiero w latach 1934–1939, gdy ministrem rolnictwa i reform rolnych był Juliusz Poniatowski. Przy tworzeniu nowych gospodarstw powstawały niewielkie rządowe układy zabudowy, tzw. **poniatówki**, będące kontynuacją wcześniejszej istniejących układów przestrzennych wsi z charakterystyczną drewnianą zabudową trzybudynkowej zagrody.

¹⁷ Na szybko i jednomyślne przyjęcie przepisów miały wpływ niepowodzenia w wojnie bolszewickiej i chęć skłonienia chłopów do wstępowania w szeregi wojska. Ustawa ta zawierała zapisy o parcelacji całej ziemi państwowej oraz gruntów wykupywanych przez państwo od właścicieli ziemskich, parcelację dóbr kościelnych, wypłatę odszkodowań za wywłaszczone majątki w wysokości połowy ceny rynkowej i możliwość uzyskania kredytu na zakup ziemi. Ustawodawca zakładał przyznanie ziemi w pierwszej kolejności chłopom bezrolnym i małorolnym, z pierwszeństwem przysługującym inwalidom wojennym i robotnikom rolnym. Równocześnie pozbawiono prawa do ziemi chłopów, którzy uchylali się od służby wojskowej bądź brali udział w zajmowaniu siłą ziem należących do majątków. Jesienią 1920 r. rozpoczęto realizację zapisów ustawy, jednak niebawem okazała się ona sprzeczna z zapisami Konstytucji marcowej i prace zawieszono na 4 lata. Kolejną ustawę dotyczącą reformy rolnej uchwalono dopiero w 1925 r.

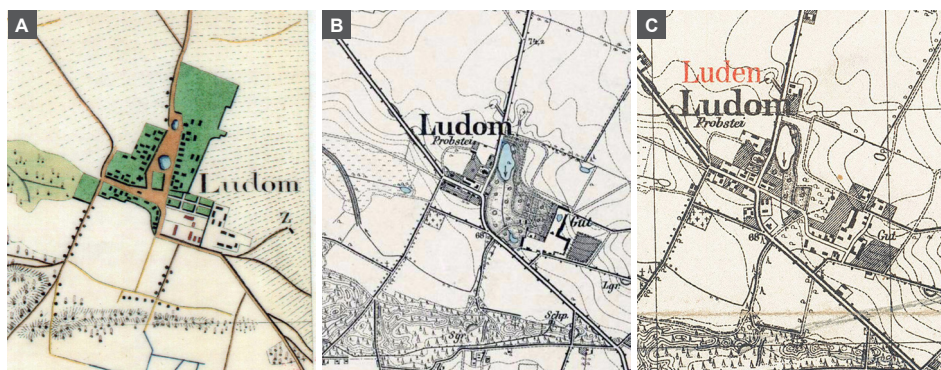
Reforma rolna po II wojnie światowej. W Polsce Ludowej reformę rolną przeprowadzono na mocy wydanego przez PKWN dekretu o reformie rolnej z 6 września 1944 r. Wywłaszczeniem i parcelacją objęte były majątki ziemskie o obszarze przekraczającym 50 ha. Utworzono Państwowy Fundusz Ziemi i za jego pośrednictwem część gruntów podzielono pomiędzy gospodarstwa chłopskie, tworząc nowe lub powiększając istniejące. Część terenów pozostawiono w rękach państwa.

Za otrzymaną w ramach nadziałów ziemię pobierano opłaty w wysokości równowartości przeciętnych rocznych plonów, która rozłożona była na 10–20 lat. Od 1947 r. obowiązywały przepisy prawne, które uniemożliwiały wywłaszczonym właścicielom zachowanie resztówek majątków. Powszechną praktyką było wysiedlanie przedwojennych właścicieli z ich siedzib (rządcówek, dworów, pałaców), pozbawianie ruchomości (wyposażenia domów, kolekcji sztuki), a nawet zakazywanie pobytu w powiatach, gdzie zlokalizowany był przejęty majątek. Reforma początkowo nie dotyczyła związków wyznaniowych, w tym Kościoła katolickiego, wywłaszczenie majątków kościelnych nastąpiło w 1950 r. W 1949 r. rozpoczęto przymusową kolektywizację wsi. Zmuszano indywidualnych rolników do zrzeszania się w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych. Zaprzeszono tych działań po śmierci Stalina w 1956 r., wówczas rozpadła się większość zawiązanych wcześniej spółdzielni. Również w 1949 r. rozpoczęto tworzenie Państwowych Gospodarstw Rolnych z nierozparcelowanych gruntów. PGR-y tworzone były bardzo często na bazie dawnych gospodarstw folwarcznych.

Z upływem czasu pierwotny układ przestrzenny wsi, podobnie jak jej zabudowa, ulegał zmianom na skutek wprowadzania wtórnych podziałów własnościowych gruntów (sprzedaży i kupna zagród i pól, podziałów wynikających z dziedziczenia), tworzenia nowych gospodarstw i upadku niektórych spośród wcześniej istniejących. Ślad w krajobrazie pozostawiły przeprowadzane w XIX w. akcje regulacyjne związane z uwłaszczeniem chłopów. Z czasem we wsiach pojawiały się nowe obiekty, np. przemysłowe. Charakterystyczną cechą skupionych układów ruralistycznych (miejscowości o rodowodzie średniowiecznym i zachowanym układzie siedliska, np. owalnicowych, ulicowych) są czytelne sylwety wsi, widoczne w panoramach. Niejednokrotnie w panoramie obecna jest dominanta znaczeniowa w postaci wieży kościelnej, podbudowana zielenią wysoką. Sylwecie wsi w panoramie towarzyszy nierzadko pasmo zieleni oddzielającej zabudowę od rozłogu pól, który z kolei stanowi przedpole panoramy. W przypadku wsi o rozproszonym układzie zabudowy (wsie o układzie blokowym, olęderskie, powłaszczeniowe) percepcja krajobrazu następuje poprzez kolejne, kameralne w skali wnętrza i ograniczone widoki, zamykane i kadrowane przez rozproszoną zabudowę i układy zieleni śródpolnej oraz towarzyszącej drogom dojazdowym do zagród i pól (więcej na temat ekspozycji w rozdziale 2.3.3, a o krajobrazie otwartym w rozdziale 1.2.1).

Przykład: Zachowane w krajobrazie ślady historycznych nawarstwień pozwalają na poznanie i zrozumienie historii danego miejsca, czego przykładem jest interpretacja archiwalnych materiałów kartograficznych dla wsi Ludomy w gminie Ryczywół w Wielkopolsce

(ryc. 21). Pierwotnie Ludomy były dużą wsią placową (owalnicą) z licznymi zagrodami chłopskimi, zlokalizowanymi wokół centralnego placu wiejskiego (nawsia) ze stawem. W południowo-wschodniej części wsi istniał zespół rezydencjonalno-folwarczny z trzema podwórzami (w tym jednym otoczonym murańską zabudową) oraz ogrodem o regularnym kwaternionym układzie. Takie rozplanowanie wsi ukazuje pruska mapa z około 1830 r., tzw. Urmesstischblatt (ryc. 21A). Po uwłaszczeniu chłopów zagrody chłopskie zostały przeniesione w nowe miejsce, natomiast znacząco rozbudowano zespół rezydencjonalno-folwarczny, który zyskał rozległy park krajobrazowy. W jego kompozycję włączono dawny staw na placu wiejskim i ogród użytkowy, a także duże podwórze folwarczne w kształcie litery L. Zniknął centralnie położony plac wiejski, przekształcony w ulicę. Po jej zachodniej stronie, w miejscu zagród chłopskich, wzniesiono kościół. Taki układ przestrzenny ukazuje późniejsza pruska mapa stolikowa, tzw. Messtischblatt z 1892 r. (ryc. 21B). Na początku XX w. majątek istniejący we wsi uległ parcelacji, dokonanej prawdopodobnie przez pruską Komisję Kolonizacyjną. Budynek związany z folwarkiem zostały podzielone pomiędzy gospodarstwa chłopskie, wyznaczono również nowe miejsce pod zagrody, a dla kolonistów, prawdopodobnie protestanckich, wzniesiono na obszarze pozostałym po parku drugą we wsi świątynię. Prawdopodobnie zachowała się jeszcze pozostałość (resztówka) majątku, z którą związane było niewielkie podwórze gospodarcze we wschodniej części wsi. Układ ukazuje mapa stolikowa, tzw. Messtischblatt z 1940 r. Przykład pokazuje, jak na podstawie map archiwalnych można zinterpretować zmiany, którym uległ układ przestrzenny wsi (ryc. 21C).

Ryc. 21. Przekształcenia przestrzenne wsi Ludomy na kolejnych mapach: A – 1832 r.; B – 1892 r.; C – 1940 r.

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin, <http://mapy.amzp.pl>.

Przykład: Szczególnymi, interesującymi układami przestrzennymi są układy ruralistyczne, które stały się miastami, czyli przyjęły funkcję układu urbanistycznego lub zostały wchłonięte przez miasto jako jego fragment. Najłatwiej proces ten prześledzić na przykładzie owalnic, czyli wspomnianych wcześniej wsi o zwartej zabudowie, skupionej wokół owalnego placu zwanego nawsiem (lub półwsią). Charakterystyczny wrzecionowaty plac stał się podstawą rozplanowania miasta Żerków (gm. Żerków, pow. jarociński). Miasteczko położone jest przy starym trakcie wiodącym z Wrocławia do Torunia i prawdopodobnie wzięło swój początek od wsi z placem targowym (Tłoczek 1955). Kształt owalnicy z wydzielonymi z dawnego nawsia kwartałami zabudowy i kwadratowym rynkiem jest wyraźnie widoczny na współczesnej ortofotomapie (ryc. 22). Innym interesującym

przykładem miasta powstałego na planie owalnicy jest Września (gm. Września, pow. wrzesiński), która dodatkowo zawiera w układzie urbanistycznym dawne założenie pałacowe. Jego elementem jest współczesna ulica Zamkowa oraz park pałacowy, a obecnie miejski im. Dzieci Wrzesińskich.

Zdarzają się również procesy odwrotne, gdy miasta w wyniku zawieruch dziejowych straciły prawa miejskie i pomimo zachowanego układu urbanistycznego formalnie są wsiami. Za przykład może posłużyć wieś Rostarzewo, mająca wciąż czytelny układ urbanistyczny z kwadratowym rynkiem, budynkiem zabytkowego szachulcowego ratusza zlokalizowanym pośrodku placu miejskiego, kwartałami zabudowy i pierzejami o charakterze wskazującym na miejskie pochodzenie (kamieniczki, obiekty handlowe, zajazd). Miasto utraciło prawa miejskie stosunkowo niedawno, tj. w 1934 r., przez co miejski charakter przestrzeni nadal jest czytelny i jednoznaczny. Inaczej sprawy przedstawiają się w przypadku jednostek osadniczych, które posiadały prawa miejskie przez krótki okres lub które utraciły przywileje miejskie i stały się wsiami przed paroma wiekami. Przykładem miejscowość Głębocek (gm. Murowana Goślina, pow. poznański), dziś niewielka wieś pomiędzy lasami Puszczy Zielonki, która w XV i XVI w. miała prawa miejskie. Na terenie puszczy leżało również inne miasto Dzwonowo, które do niedawna uchodziło za zaginione. Nie pozostały po nim czytelne ślady w terenie. W puszczy zlokalizowana jest jedynie niewielka osada o tej samej nazwie i to w jej pobliżu, na polach położonych na północ od obecnych zabudowań, odkryto przez przypadek zarys rynku, zabudowanych pierzei i dróg prowadzących do miasta, poprzez obserwację na zdjęciu satelitarnym wyróżników roślinnych ukazujących relikty (rysunek) dawnej zabudowy.

Ryc. 22. Żerków – zabytkowy układ urbanistyczny z zachowanym rozplanowaniem owalnicy, czyli wcześniejszego układu ruralistycznego. Nawsie (zaznaczone kolorem zielonym) częściowo zabudowane i z wydzielonym kwadratowym rynkiem.

Źródło: opracowanie E. de Mezer na podstawie wycinka ortofotomapy z geoportal.gov.pl. z 2020 r.

1.5. Zieleń jako element krajobrazu kulturowego

Niniejszy podrozdział dotyczy szerokiego zagadnienia związanego z formami zieleni w krajobrazie kulturowym. Zieleń, przede wszystkim wysoka, która towarzyszy zabudowie lub stanowi samodzielne zespoły kompozycyjne, jest istotnym elementem krajobrazu, zarówno otwartego, jak i zurbanizowanego. Może być ważnym komponentem widoków różnego rodzaju, np. panoram, sylwet jednostek osadniczych, oraz ograniczać widok, np. tworzyć ściany wewnątrz krajobrazowych. Ma również duże znaczenie w kompozycji krajobrazowej jako tło dla budowli, podbudowa dla dominant, zamknięcie osi widokowych. Masywy zieleni oraz układy liniowe często akcentują istotne miejsca w przestrzeni, przykładowo taką rolę pełnią parki towarzyszące historycznej zabudowie, zieleń cmentarna, aleje i nasadzenia wzdłuż ciągów komunikacyjnych. W krajobrazie otwartym liniowe układy zieleni niejednokrotnie wyznaczają wnętrza krajobrazowe i znaczą przebieg dróg i miedz. W krajobrazie wiejskim zieleń sadów i ogrodów rysuje czytelną granicę pomiędzy zabudową a rozłogiem pól. Zespoły zieleni wysokiej mogą ułatwiać obserwatorowi orientację w krajobrazie.

1.5.1. Zespoły zieleni komponowanej

Wielu obiektom historycznym towarzyszyły zespoły zieleni, z których część zachowała się do dziś. W przypadku niektórych budynków zachodziła potrzeba tworzenia oprawy z zieleni, ze względów funkcjonalnych (szpitale – założenia parkowe jako zaplecze rekreacyjne i rehabilitacyjne oraz układy zieleni izolacyjnej; szkoły – zieleń jako zaplecze rekreacyjne i edukacyjne w postaci terenów sportowych, ogrodów szkolnych; ogrody jordanowskie – zieleń jako integralny element terenów przeznaczonych do zabaw ruchowych i sportów), w przypadku innych, kompozycje zieleni miały znaczenie wyłącznie estetyczne (gmachy sądów, budynków administracji miejskiej, teatrów, muzeów). W XIX w. ozdobne kompozycje zieleni uważano za konieczny element nadający budowlom publicznym reprezentacyjny charakter, który odróżniał je od otaczającej zabudowy i powodował postrzeganie ich jako istotnych elementów przestrzeni miejskiej o szczególnym znaczeniu ideowym (Zachariasz 2007). Podobnie jak miało to miejsce w krajobrazie miejskim, również w krajobrazie wsi zazwyczaj ważnym obiektem historycznym towarzyszyła oprawa z zieleni. Do dziś masywy zieleni wyróżniają/podkreślają obiekty sakralne, takie jak kościoły czy cmentarze wiejskie, a miejsca usytuowania parków wskazują położenie dworu lub pałacu i są ważnym elementem zespołów rezydencjonalno-folwarcznych. W ten sposób patrząc na sylwetę wsi w panoramie, często można wyróżnić kościół, park i cmentarz poprzez obserwację zieleni wysokiej. Współcześnie powstają nowe zespoły zieleni komponowanej, zwłaszcza jako zieleń towarzysząca inwestycjom drogowym, obiektom handlowym, turystycznym, użyteczności publicznej itp. Nowe zespoły zieleni komponowanej częściej pojawiają się w miastach niż na terenach wiejskich, gdzie niejednokrotnie zabytkowe zespoły zieleni są jedyną przestrzenią o charakterze parkowym czy rekreacyjnym dostępną dla mieszkańców.

Rozpoczynając rozważania o miejscu i funkcji, ochronie i kształtowaniu zabytkowych zespołów zieleni komponowanej w krajobrazie kulturowym, warto przywołać ich definicję: „**Historyczna kompozycja zespołu zieleni (forma zespołu zieleni)** – autentyczny, zachowany lub potwierdzony w źródłach informacji układ kompozycyjny i gatunkowy drzew, krzewów i powierzchni trawiastych oraz trwałych elementów rozplanowania i wyposażenia (np. elementy małej architektury, rzeźby, baseny i stawy, obiekty kubaturowe)” (Jagielska i in. 2011).

W niniejszym podrozdziale omówione zostaną główne typy zespołów zieleni komponowanej, w tym zabytkowych, jako szczególnie cennych i wymagających ochrony elementów krajobrazu kulturowego. Do podstawowych typów zabytkowych zespołów zieleni spotykanych w krajobrazie kulturowym miejskim i wiejskim należą:

Zieleń przy założeniach rezydencjonalnych. Charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego miast i wsi są zespoły rezydencjonalne i rezydencjonalno-folwarczne. Stanowią one zachowany współcześnie ślad dawnych stosunków własnościowych i społecznych, relikw kilkusset lat istnienia systemu folwarczno-pańszczyźnianego na wsi i znaczenia rodów szlacheckich w miastach. Miejskie zespoły rezydencjonalne składają się z rezydencji właścicieli i oprawy z zieleni (ogród, park), natomiast zespoły rezydencjonalno-folwarczne na wsi z rezydencji (dworu, pałacu) lub innego budynku mieszkalnego (dom zarządcy) wraz z ogrodem lub parkiem oraz z folwarku. Folwark stanowił część produkcyjną zespołu w postaci budynków gospodarczych, najczęściej skupionych wokół podwórza gospodarczego. Zespół folwarczny często współtworzyły obiekty przemysłowe, związane z przetwórstwem płodów rolnych (cukrownie, mlecznice, gorzelnie, browary) bądź będące miejscem prowadzenia innego rodzaju produkcji (np. cegielnie). Integralną częścią zespołów rezydencjonalno-folwarcznych były domy mieszkalne (czworaki) dla stałych lub okresowych pracowników rolnych i służby obsługującej zespół (czeladzi). Również te domy posiadały zazwyczaj niewielkie ogrody użytkowe (warzywniki, sady) i przedogródki. Miejskie zespoły rezydencjonalne współtworzyły budynki gospodarcze (oficyny, stajnie, wozownie, które na wsi mogły występować w obrębie folwarku bądź towarzyszyć pałacowi lub dworowi) i mieszkalne dla służby obsługującej rezydencję.

Zespoły rezydencjonalno-parkowe lub rezydencjonalno-folwarczne były zróżnicowane pod względem wielkości i jakości zastosowanych rozwiązań przestrzennych. Mogły reprezentować wysoki poziom artystyczny kompozycji, nawiązywać do panujących w okresie powstania stylów architektoniczno-przestrzennych lub w przypadku skromniejszych założeń – być związane z lokalną tradycją budowlaną i kulturową. Charakter zespołów zależał od czasu ich powstania lub przebudowy, zamożności, ambicji i wykształcenia właścicieli oraz ich znajomości panujących ówczesnie tendencji.

Wymienione wyżej uwarunkowania miały znaczenie dla rozwiązań stosowanych w parkach i ogrodach, towarzyszących rezydencjom. Parki były zazwyczaj kształtowane zgodnie z panującymi aktualnie stylami sztuki ogrodowej (ryc. 23). Mogły obejmować rozległe kompleksy zieleni, ukształtowane w wyrafinowany sposób, w tym kolekcje egzotycznych gatunków roślin, posiadać bogaty program

przestrzenny, rozbudowane zaplecze w postaci szkółek dostarczających sadzonek roślin czy też cieplarni. Zespoły zieleni rezydencjonalnej istniejące w miastach zazwyczaj dysponowały ograniczoną przestrzenią, stąd rzadziej uzupełniały je obiekty towarzyszące. Przy skromniejszych założeniach, np. dworach, mogły istnieć ogrody o niewielkiej powierzchni, obsadzone głównie rodzimymi gatunkami roślin. Elementem często niedocenianym współcześnie i pomijanym w opracowaniach dotyczących zabytkowej zieleni były towarzyszące zespołom rezydencjonalno-folwarcznym ogrody użytkowe, produkujące warzywa, rośliny przyprawowo-lecznicze, rozsady roślin użytkowych i ozdobnych oraz sady.

Ryc. 23. Parki i ogrody towarzyszące rezydencjom były zróżnicowane pod względem wielkości i jakości zastosowanych rozwiązań przestrzennych: A – park przy dworze w Szreniawie (powiat poznański); B – park przy zamku w Baranowie Sandomierskim (powiat tarnobrzeski) (fot. A. Wilkaniec)

Zespoły rezydencjonalne i rezydencjonalno-folwarczne oraz współtworzące je parki często były powiązane kompozycyjnie z otoczeniem. Kiedy z czasem zostały włączone w granice miast przekształcały się w parki miejskie czy nawet stanowiły integralny element układu urbanistycznego (oś saska w Warszawie). Na wsi powiązane były z elementami kompozycji ruralistycznej, takimi jak zabudowa i zieleń oraz z rozłogiem pól. Dwór lub pałac stanowił centrum gospodarcze, administracyjne i społeczne wsi, co znajdowało odzwierciedlenie w układzie przestrzennym. Rezydencja z towarzyszącą jej zielenią zarówno w mieście, jak i na wsi była często dominantą krajobrazową i nierzadko był jej podporządkowany układ przestrzenny fragmentu miasta lub całej wsi. Wspólna oś kompozycyjna lub widokowa mogła łączyć rezydencję lub park z perspektywą ulicy lub placu, kościołem we wsi, a także innymi reprezentacyjnymi budowlami. W kompozycji parków pojawiały się otwarcia widokowe lub osie, łączące je z otoczeniem: ulicami i gmachami miejskimi, polami uprawnymi i masywami zieleni oraz innymi obiektami we wsi, a nawet z sąsiadującymi rezydencjami, folwarkami i wsiami. W niektórych przypadkach całe majątki ziemskie komponowano jako tzw. *ornamental farms*, czyli zespoły, które jednocześnie miały pełnić rolę produkcyjną i posiadać spójną, wysokiej jakości, wieloprzestrzenną kompozycję krajobrazową. Przykładem takiego założenia jest Bad Muskau (Park Mużakowski). Istniały też miasta prywatne, takie jak np. Rydzyna w Wielkopolsce, w których dominującym elementem kompozycji

urbanistycznej była rezydencja wraz z parkiem. Na wsi zazwyczaj areał należący do jednego właściciela ziemskiego spajał kompozycyjnie system alei towarzyszących drogom przebiegającym przez teren majątku ziemskiego, obsługujących pola uprawne oraz łączących siedzibę dóbr z sąsiednimi miejscowościami.¹⁸

Zieleń forteczna. W okresie powstania i funkcjonowania fortyfikacji zieleń pełniła różnorodne funkcje:

- przeszkody (np. rośliny z cierniami i kolcami),
- zaplecza materiałowego, czyli źródła drewna konstrukcyjnego i opałowego,
- konstrukcyjną, związaną z umacnianiem stoków oraz przeciwdziałaniem wykonywaniu podkopów przez nieprzyjaciela,

Ryc. 24. Zieleń związana z fortyfikacjami była precyzyjnie zaplanowana i pełniła różnorodne funkcje (np. przeszkodową, maskującą), z czasem uzupełniła ją zieleń sukcesyjna, często bardzo bujnie porastająca obiekty forteczne. Zieleń sukcesyjna, o ile nie niszczy struktur murowych fortyfikacji może mieć znaczącą wartość przyrodniczą. Zieleń forteczną można również zaadaptować na potrzeby zieleni miejskiej: A – zieleń sukcesyjna na stokach Fortu VII w Poznaniu; B – park na stokach Fortu VIIIa w Poznaniu (fot. A. Wilkaniec)

¹⁸ W przypadku zespołów rezydencjonalnych lub rezydencjonalno-folwarcznych kluczowe jest zapewnienie im całościowej ochrony, tj. obejmującej wszystkie składowe tworzące zespół przestrzenny w tym również zieleni (aleje przy drogach prowadzących do rezydencji i aleje w rozłogu pól, ogrody i parki, ogrody użytkowe). Zespoły rezydencjonalne i folwarczne tworzyły pod względem gospodarczym, historycznym i zazwyczaj również przestrzennym spójną całość. Dlatego obejmowanie ochroną pojedynczych obiektów, składających się na zespół, jest z punktu widzenia ochrony wartości kulturowych niewłaściwe. Prowadzi do wyekstrahowania chronionego obiektu z jego kontekstu przestrzennego i historycznego, utrudnia zrozumienie, w jaki sposób funkcjonował, tworzy sztuczny wizerunek rezydencji w oderwaniu od zapewniających jej dawniej utrzymanie obiektów gospodarczych i produkcyjnych. W przypadku zabytkowych obiektów związanych z zielenią, wśród zagrożeń dla ich istnienia można wymienić zagrożenia wewnętrzne (odnoszące się bezpośrednio do obiektu, ogrodu, parku) oraz zewnętrzne (wynikające z relacji obiektu z otoczeniem/wplywu otoczenia na obiekt) (Majdecki 1993). W odniesieniu do historycznych parków czynnikiem destrukcyjnym jest czas (czynnik starzenia) oraz zmienne w czasie uwarunkowania społeczne, polityczne i gospodarcze (Majdecka-Strzeżek 2015). Problem mogą stanowić: niewłaściwe użytkowanie (niewłaściwie przeprowadzane remonty obiektów budowlanych, brak pielęgnacji zieleni), częste zmiany użytkowników (związane z przemianami strukturalnymi), skutki przemian społecznych (wzmrożona destrukcja obiektów spowodowana agresywnymi postawami ludności), wtórne podziały własnościowe obiektów, utrata użytkownika (Rzeszotarska-Pałka 2015).

- cieniującą (np. drogi forteczne),
- porządkową (żywoploty stosowane jako ogrodzenia utrudniające wstęp na tereny zamknięte),
- maskującą (w późniejszym okresie, tj. koniec XIX w., XX w.).

Nasadzenia związane z niektórymi obiektami wojskowymi, szczególnie garnizonowymi, spełniały rolę estetyczną. Porośnięte drzewami bywały stoki fortyfikacji, a szpalery i aleje drzew towarzyszyły również drogom wałowym, zapewniając ich zacienienie. Fortyfikacjom towarzyszyła zieleń ozdobna (szczególnie budynkom garnizonowym) (Wilkaniec 2005). Z czasem, kiedy obiekty forteczne traciły wartość obronną, stawały się przestarzałe w odniesieniu do nowych rodzajów broni, bywały bądź usuwane i w wielu przypadkach zastępowane terenami zieleni. Przykładem są planty krakowskie, czy tzw. *Ring Stübbena* w Poznaniu – czyli pasmo parków miejskich, towarzyszących reprezentacyjnej zabudowie i otaczających śródmieście. Obiekty forteczne mogły również podlegać procesom sukcesji i zyskiwały wówczas walory przyrodnicze (ryc. 24).

Przykład: Tereny zajmowane przez obiekty twierdzy fortekowej od lat 30. XX w. stanowiły ważny element koncepcji kształtowania systemu zieleni miejskiej Poznania. Wydział Planowania i Rozwoju Miasta pod kierunkiem naczelnika Wydziału Planowania Władysława Czarneckiego opracował w 1934 r. plan ogólny Poznania. Dokument ustalał budowę klinowo-pierścieniową systemu zieleni, opartą na układzie fizjograficznym i możliwościach wynikających z istnienia niezabudowanego pierścienia terenów fortecznych. Zakładano adaptację na potrzeby rekreacyjne zadrzewionych działek fortecznych oraz łączącej je drogi rokadowej, posiadającej wartościowe obsadzenia, a także wykup i zalesianie wolnych od zabudowy rejonów fortecznych, podlegających zakazowi zabudowy (Czarnecki, Płończak 1936). Potencjał związany z pierścieniem fortów zewnętrznych nie został jednak w pełni wykorzystany, tereny pomiędzy fortami wypełniły się zabudową, a same działki forteczne podlegają dużej presji urbanistycznej.

Zieleń towarzysząca obiektom sakralnym. W tradycyjnym krajobrazie kulturowym otwartym zieleń wysoka towarzysząca kościołom, cmentarzom i kapliczkom miała charakterystyczną formę, jak już wspomniano nierzadko stanowiącą istotny element panoramy wsi. Także w krajobrazie zurbanizowanym zieleń ta ma formę zakomponowaną. Pochodzenie zieleni przykościelnej można tłumaczyć wcześniejszą obecnością cmentarza zlokalizowanego przy świątyni, wywodzi się również z tradycji ogrodu przyklasztornego (ryc. 25A). Zieleń przy obiektach sakralnych niosła ze sobą głęboką symbolikę, co znajdowało odbicie w doborze gatunków drzew, krzewów, pnączy i roślin runa. Przykładowo lipy drobnolistne są utożsamiane z drzewem maryjnym. Zieleń towarzysząca kościołom nierzadko ma formę obrzeżnego obsadzenia wokół terenu kościelnego z drzew jednego gatunku, posadzonych w jednakowych odległościach. Często były to wymienione wyżej lipy, ale też kasztanowce, wiązy i jesiony. Tworzy to charakterystyczny widok dominanty otoczonej zielenią wysoką. Od XVIII w. po przeniesieniu cmentarzy poza granice wsi i miast tereny wokół kościołów, które pełniły wcześniej tę funkcję, adaptowano na założenia o charakterze ogrodowym z drzewami i krzewami ozdobnymi. Program tych terenów zieleni często wzbogacano o figury świętych, krzyże, grotty maryjne czy stacje drogi krzyżowej.

Ryc. 25. Zieleni towarzysząca obiektom sakralnym: A – Park Orientacji Przestrzennej w Owińskach, przy ośrodku dla dzieci niedowidzących i niewidzących, na który zaadaptowano ogród przy opactwie Cysterek, widoczny zabytkowy szpaler grabowy; B – wybitny przykład krajobrazowego założenia cmentarnego – Cmentarz Centralny w Szczecinie, oś główna kompozycji (fot. A. Wilkaniec)

Zieleni towarzysząca cmentarzom podkreślała regularny układ kwater oraz otaczała z zewnątrz cały obszar cmentarza, wyznaczając granicę strefy sacrum (de Mezer, Wilkaniec 2018), a wewnątrz układając się na planie krzyża. Rzadziej nadawano założeniom cmentarnym charakter krajobrazowy, co dotyczyło większych nekropoli (ryc. 25B). Często były to układy alejowe z gatunków stosowanych wokół terenów kościelnych, choć pojawiały się również drzewa iglaste: świerki i modrzewie. Zieleni towarzysząca poszczególnym nagrobkom obejmowała roślinność okrywową, nierzadko zimotrwałą. Z gatunków typowych można wymienić: barwinek pospolity, konwalię majową i bluszcz pospolity. Kapliczki i krzyże przydrożne na ogół miały oprawę z dwóch lub czterech drzew, zazwyczaj lip w układzie symetrycznym¹⁹.

Należy zaznaczyć, że powyższe opisy dotyczą w znacznej mierze cmentarzy katolickich. W różnych częściach kraju pojawiały się cmentarze innych religii i obrządków. Były to głównie cmentarze żydowskie (*kirkuty*) na terenie całej Polski, cmentarze ewangelickie zlokalizowane w przewadze na terenach zachodnich oraz prawosławne i muzułmańskie (*mizary*), położone zazwyczaj na wschodzie. Cmentarze, w zależności od zwyczajów i tradycji grzebalnych, różniły się między sobą umiejscowieniem, programem przestrzennym, symboliką, w tym doбором roślinności, co uwidacznia się w krajobrazie kulturowym.

¹⁹ Współcześnie obserwuje się degradację tych form zieleni, zwłaszcza drzew, które są masowo usuwane lub okaleczone poprzez pozabawianie ich większych części koron (tzw. ogławianie). Typowym widokiem są kikuty pozostałe z drzew rosnących wokół cmentarzy i kościołów. Prowadzi to do zaprzepaszczenia walorów kulturowych i przyrodniczych obiektów sakralnych. Stan taki wynika z niskiej świadomości społecznej dotyczącej rangi drzew w krajobrazie, z nadmiernej obawy przed upadkiem drzewa na budynki lub nagrobki, co powiązane jest z brakiem podstawowej wiedzy na temat realnych zagrożeń wynikających z niewłaściwych zabiegów formujących korony, wykonywanych wbrew biologii i statyce drzew. Świadczy to też o braku odpowiedniego przygotowania zarówno zarządzających terenami przy obiektach sakralnych, jak i wśród wykonawców usług związanych z pielęgnacją drzew.

Miejsca pamięci. Miejsca pamięci wymagają szczególnej oprawy, którą może zapewnić im komponowana zieleń. Odpowiednio zaprojektowana i dobrana zieleń podkreśla znaczenie miejsca i nadaje mu odpowiednią rangę w przestrzeni. Miejsca pamięci mogą przyjmować formę punktową lub powierzchniową. Punktowe obiekty to pomniki i tablice pamiątkowe – często w otoczeniu kwitnących krzewów i/lub roślinności sezonowej. Niejednokrotnie znaczenie miejsc pamięci podkreśla większy obszar, np. park Cytadela w Poznaniu. Kompozycja takich miejsc ma skłaniać do zadumy i refleksji oraz opowiadać historię przez wprowadzenie narracji krajobrazowej. Warto przypomnieć, że ludzie od wieków na miejsca znaczące, święte, wybierali odpowiednio eksponowane w krajobrazie tereny, często na wzniesieniach, którym towarzyszyły okazałe i długowieczne drzewa, np. dęby.

Wśród historycznych założeń ogrodowych zawierających w swej warstwie ideowej i treściowej szczególnie wyraziste przesłania „pamięci” miejsce naczelne zajmują katolickie założenia krajobrazowe typu kalwaryjskiego. Do dziś stanowią one fenomen kulturowy Europy Zachodniej, łącząc w sobie wartości duchowe, niematerialne (religijne) z materialnymi walorami kulturowymi. Treściowy motyw przewodni tych pejzażowych symbolicznych scenerii to upamiętnienie wydarzeń z życia i męki Chrystusa. Obiekty polskie wyróżniają się w europejskim dziedzictwie mistrzostwem kompozycji planistycznej i krajobrazowej (Mitkowska 2012).

Miejskie tereny zieleni publicznej. Pierwsze publiczne miejskie tereny zieleni powstawały w XIX w. i miały służyć mieszkańcom miast przemysłowych za miejsce wypoczynku, i przyczyniać się do poprawy warunków życia. Zakładane na początku XIX w. tereny zieleni miały charakter spacerowo-wypoczynkowy. Lokalizowano je często na obrzeżach miast, przy drogach wjazdowych (Majdecki, Majdecka-Strzeżek 2013) lub w miejscu wcześniejszych ogrodów (np. poklasztornych). Tereny zieleni stały się od tego momentu integralnym elementem urbanistyki, planowanym na równi z terenami zabudowy (Zachariasz 2016). Powstawały ogrody, zieleńce, skwery, parki, bulwary i ogrody dziecięce (ryc. 26). Z czasem pomniejsze tereny zieleni zaczęto świadomie łączyć w systemy zieleni miejskiej, które przybierały różne formy: plamowy, pasmowy, pierścieniowy, klinowy. Systemowe podejście do zieleni zakładało równomierne przenikanie zielenią terenów zurbanizowanych. Obszary zieleni miały porządkować strukturę przestrzenną miasta i zapewniać zdrowe warunki życia jego mieszkańcom (zaspokajając potrzebę rekreacji oraz napowietrzając tkankę miejską).

Współcześnie kluczowym zadaniem jest dostosowanie składu gatunkowego terenów zieleni do coraz trudniejszych warunków środowiskowych. Próbuje się wprowadzać zieleń w miejsca już zabudowane, przy wykorzystaniu nowych technologii (zielone dachy i ściany, odbetonowywanie powierzchni, porządkowanie sieci uzbrojenia podziemnego w celu wygospodarowania miejsca na zieleń, zazielenianie nieużytków urbanistycznych). Istotnym zagadnieniem jest stosowanie rozwiązań służących poprawie retencji wodnej, w tym celu wykorzystuje się niecki retencyjne, ogrody deszczowe, dachy retencyjne. Zwraca się uwagę na konieczność minimalizacji śladu węglowego generowanego przy utrzymaniu terenów zieleni.

Ryc. 26. Miejskie tereny zieleni w Poznaniu: A – park Stare Koryto Warty, miejsce rekreacji, a także łącznik między rzeką i historyczną zabudową miasta; B – zieleni ogrodu zoologicznego w Poznaniu (tzw. Stare ZOO) enklawa zieleni wśród zwartej zabudowy Jeżyc; C – ogród społeczny – nowa forma zieleni aktywizująca społeczność lokalną; D – ogród działkowy – zieleni służąca uprawie, wypoczynkowi, pełniąc istotne funkcje sanitarne i ekologiczne, obecnie często pod dużą presją inwestycyjną (fot. M. Szczepańska)

Projekty nowych zespołów zieleni komponowanej zakładają wprowadzenie samotrzymujących się układów roślinności, naśladujących naturę (ang. *Nature-based Solutions*). Powoduje to zmianę fizjonomii miejskiej zieleni publicznej, która do niedawna miała charakter bardzo uporządkowany, sztuczny, a dzisiaj zyskuje formę bardziej swobodną, naturalistyczną, przypominającą zbiorowiska powstające spontanicznie. Ważnym zagadnieniem jest obecność tzw. **czwartej przyrody w mieście**, jest to termin, który odnosi się do zbiorowisk roślinnych rozwijających się samoistnie na obszarach opuszczonych lub zdegradowanych (Kowarik 2013). Obecne tereny czwartej przyrody w mieście traktuje się równorzędnie do terenów zieleni urządzonej, wskazując na ich zdolność do samoregulacji.

W obliczu katastrofy klimatycznej tereny zieleni miejskiej nabierają szczególnego znaczenia jako obszary łagodzące negatywne skutki zmian klimatu i umożliwiające dalszą egzystencję ludzi w miastach (m.in. poprzez ograniczanie wysp ciepła). Wzrosła także świadomość mieszkańców miasta dotycząca znaczenia zieleni dla dobrej jakości życia. Wykorzystują to powszechnie deweloperzy

reklamujący nowe osiedla jako enklawy zieleni, co niestety jest w większości wypadków przejawem tzw. *greenwashingu*, czyli działania marketingowego opartego na pozornym przekazie prośrodowiskowym.

1.5.2. Zieleń w krajobrazie otwartym

Zieleń przydrożna. Zieleń przydrożna najczęściej przyjmuje formę nasadzeń alejowych, które w otwartym, płaskim i monotonnym krajobrazie stanowią element bardzo cenny. Aleje są ważnym elementem krajobrazu kulturowego, silnie utrwalonym w tradycji. Stosowanie zieleni przydrożnej ma także znaczenie praktyczne: podkreśla przebieg trasy, ułatwia orientację w terenie, chroni podróżujących przed oślepiającym słońcem i upałem, a zimą przed wiatrem i śniegiem. Pocho-dzenie wielu nasadzeń alejowych ma swoje korzenie w założeniach dworsko-folwarcznych, którym nierzadko towarzyszył bogaty program krajobrazowy. Aleje sadzono przy najważniejszych drogach prowadzących do rezydencji. Ich zasięg podkreślał rozległość i rangę majątku (ryc. 27–29). Typowe gatunki drzew alejowych sadzone na terenie dawnych majątków ziemskich to: lipa drobnolistna i szerokolistna, kasztanowiec biały, jesion wyniosły, wiąz szypułkowy, dąb szypułkowy, klon pospolity i jawor (rzadziej), robinia biała, czasem buk pospolity i brzoza brodawkowata. W mieście zieleń przydrożna również często przyjmuje formę alei. Zdarza się, że pochodzenie niektórych nasadzeń wynika z przynależności do dawnego majątku ziemskiego, wcielonego później do miasta. Aleje przydrożne można też napotkać w lasach. Jest to pokłosie zalesiania nieurodzajnych pól, a reliktem po niegdysiejszym rolniczym krajobrazie otwartym pozostają drzewa wzdłuż drogi. Wiele takich fragmentów nasadzeń alejowych do dziś rośnie na obszarze Puszczy Zielonki.

Ryc. 27. Stan zachowania układów alejowych towarzyszących najważniejszym drogom dawnego majątku ziemskiego Siemianice (woj. wielkopolskie): A – fragment mapy Messtischblatt (1940 r.); B – współczesna ortofotomapa z zaznaczonymi zachowanymi alejami

Źródło: opracowanie A. Gałęcka-Drozda na podstawie <http://mapy.amzp.pl> i geoportal.gov.pl.

Aktualnie zieleń przydrożna w krajobrazie otwartym jest niestety często usuwana przy różnego rodzaju modernizacjach dróg. Drzewa w mieście podlegają większej kontroli społecznej, jednak dochodzi do ich masowego zamierania na skutek nieprawidłowo prowadzonych prac budowlanych w bezpośrednim sąsiedztwie pni

Ryc. 28. Siemianickie aleje kasztanowców w porze kwitnienia (fot. A. Gałęcka-Drozda).

Ryc. 29. Pałac w Siemianicach w 1912 r.
Źródło: Durczykiewicz 1912.

i korzeni. Do obumarcia dochodzi czasem po kilku latach od przeprowadzonej inwestycji, np. w wyniku wykorytowania nowego chodnika, co spowodowało podcięcie korzeni drzewa. Nowa zieleń przydrożna częściej powstaje w dużych miastach niż w krajobrazie otwartym. W mieście aktualnie stosuje się układy wielopiętrowe, gdzie pod drzewami sadi się krzewy okrywowe lub byliny.

Ochrona istniejącej zieleni przydrożnej powinna być priorytetem zwłaszcza w obliczu zmian klimatu. Należy mieć świadomość, że nowe nasadzenia z młodych drzew będą w stanie zrekompensować wycięte okazałe drzewa dopiero po kilkudziesięciu latach. Sąsiedztwo dróg to skrajnie nieprzyjazne środowisko dla drzew, które narażone są tutaj na deficyt wody, zasolenie i zanieczyszczenia.

Zadrzewienia śródpolne. Zadrzewienia w krajobrazie otwartym pełnią szereg różnorodnych funkcji. Z ekologicznych należy wymienić: ograniczanie erozji wietrznej i wodnej, poprawę mikroklimatu, korzystny wpływ na lokalny bilans wodny. Zadrzewienia poprawiają czystość wód i chronią je przed zanieczyszczeniami. Stanowią one bariery ograniczające rozprzestrzenianie się zanieczyszczeń drogą powietrzną, tłumią hałas i pochłaniają światło (ograniczenie negatywnego oddziaływania oświetlenia dróg na otoczenie, zaciemnianie wód i pasma terenu w pobliżu zadrzewienia w upalne i słoneczne dni). Zadrzewienia śródpolne to także miejsca występowania wielu gatunków flory i fauny – wpływają więc korzystnie na bioróżnorodność i mogą stanowić korytarze ekologiczne. Mówi się też o ekonomicznych aspektach zadrzewień: pozyskaniu drewna, pożytkach dla pszczół oraz zwiększeniu plonów na polach otoczonych zadrzewieniami. Zadrzewienia mają bardzo duże znaczenie kulturowe, ponieważ ich formy i przebieg wynikają z historii miejsca i lokalnej tradycji. Zadrzewienia determinują kompozycję krajobrazu i mają znaczenie estetyczne, podnosząc walory widokowe: wydzielają wnętrza krajobrazowe, pełnią funkcje akcentów, soliterów, kulis i kadrują widoki.

Wśród zadrzewień śródpolnych wyróżnia się aleje, szpalery, zadrzewienia i zakrzewienia pasmowe oraz remizy śródpolne. Zieleń śródpolna często odzwierciedla układ pól, których granice mogą być podkreślone zielenią krzewiastą lub wysoką porastającą miedze i towarzyszącą drogom polnym. Położenie i charakter zieleni śródpolnej są także uwarunkowane istnieniem naturalnych zagłębień terenu i przebiegiem sieci hydrograficznej. Charakterystyczne są kępy zieleni wysokiej wokół śródpolnych oczek wodnych i wzdłuż drobnych cieków. Zieleń przywodna zazwyczaj ma formę naturalną, a nie komponowaną, lecz wpływa na walory widokowe krajobrazu kulturowego i powinna podlegać troskliwej ochronie. W krajobrazie rolniczym, pozbawionym większych kompleksów leśnych, enklawy zieleni wysokiej w postaci różnego typu zadrzewień mają ogromne znaczenie w utrzymaniu bioróżnorodności i regulacji stosunków biocenotycznych.

Przykład: Obszarem o tak ukształtowanej strukturze krajobrazu jest Park Krajobrazowy im. gen. Dezyderego Chłapowskiego, położony w południowej Wielkopolsce na ziemi kościańskiej. Jest on wyjątkowym przykładem świadomego, twórczego podejścia do kształtowania krajobrazu rolniczego. W latach 1815–1879 generał Dezydery Chłapowski dokonał w swoich majątkach – Turew, Rabiń, Kopaszewo, Rogaczewo Małe i Rogaczewo Wielkie – dzieła przekształcenia tradycyjnego rolnictwa w nowoczesną gospodarkę, opartą na rzetelnej wiedzy rolniczej i przyrodniczej. Jego pionierska działalność

wyrażała się przede wszystkim poprzez wprowadzenie systemu zadrzewień śródpolnych o zróżnicowanej formie i bogatym składzie gatunkowym. Stworzył przestrzeń rolniczą o wysokich walorach estetycznych i przyrodniczych, a jednocześnie o dużej wartości produkcyjnej (Raszeja 2010). Zadrzewienia śródpolne nadają krajobrazowi tego terenu charakterystyczny wygląd, wyodrębniając go z monotonii otaczających go obszarów rolniczych, niemal pozbawionych lasów. Percepcja krajobrazu możliwa jest poprzez wnętrza krajobrazowe, przy czym są to wnętrza wzajemnie przenikające się, a ażurowe ściany zadrzewień śródpolnych podkreślają wieloplanowość widoków (ryc. 30).

Ryc. 30. Zadrzewienia śródpolne w Turwi (fot. E. Raszeja)

2. Analiza i ocena krajobrazu

2.1. Tożsamość krajobrazu

Krajobraz kulturowy kształtowany był w ciągu wieków przez procesy o różnej genezie, charakterze, zasięgu i dynamice (patrz podrozdział 1.4.1). W wyniku tych zróżnicowanych procesów wykształcone zostały różnorodne specyficzne formy i elementy krajobrazu – zabudowa, układy komunikacyjne, zieleń, układy urbanistyczne i ruralistyczne. Wraz z rozwojem gospodarczym, zmianami politycznymi i społecznymi ulegały one zmianom, czasem powolnym i ewolucyjnym przekształceniom, a czasem gwałtownym transformacjom. Wiele miejsc przez wieki zachowało czytelne ślady przeszłości i wyraziste formy historycznych struktur. Przemiany cywilizacyjne, zapoczątkowane przez rewolucję przemysłową i pogłębiane przez późniejsze procesy modernizacyjne, a w ostatnich dekadach wzmocnione przez zespół nowych zjawisk społecznych, politycznych i gospodarczych, a także nowe technologie, powodują często nieodwracalne zmiany nie tylko w sposobie produkcji czy modelu życia, ale też w organizacji, podziałach i użytkowaniu przestrzeni, a w konsekwencji – w krajobrazie. Współczesny rozwój, w znacznym stopniu determinowany przez globalizację i procesy integracyjne, jest dla wielu miast i wsi szansą na podniesienie poziomu gospodarczego, ale jednocześnie budzi uzasadnione obawy o utratę odrębności krajobrazowej licznych obszarów, zacieranie ich lokalnej specyfiki i autentyczności oraz utratę tożsamości.

2.1.1. Wybrane ujęcia badawcze

Tożsamość krajobrazu kulturowego od lat jest przedmiotem badań wielu specjalistów z dziedziny architektury i planowania krajobrazu. Myczkowski (1998) stwierdził, że pojęcie tożsamości nie jest jednoznaczne, podobnie jak pojęcia: forma, kompozycja czy regionalizm. Odnosząc to pojęcie do krajobrazu, postawił tezę, że **krajobraz jest wyrazem tożsamości**. Tożsamość miejsca tworzą: tradycja i kultura miejsca oraz kanon miejsca. **Tradycja i kultura miejsca** to zespół czynników składających się na treść krajobrazu danego miejsca, związanych z całokształtem nawarstwień historycznych (materialnych i niematerialnych), mających swój aktualny wyraz w krajobrazie. Natomiast **kanon** miejsca to zespół czynników składających się na formę krajobrazu danego miejsca, decydujący o jego wyrazie i mający swoją postać (obraz) odbieraną przez człowieka.

Pawłowska (1996) wprowadziła w odniesieniu do krajobrazu miejskiego określenie: **swojskość**. Zdaniem autorki, jest to taka cecha lub zestaw cech, które sprawiają, że między mieszkańcami a miastem mogą nawiązać się i istnieć

związki przynależności i przywiązania. Jako „ostoję swojskości” wskazała dzielnicę mieszkaniową – wspólne miejsce zamieszkania podstawowej wspólnoty miejskiej. Jednocześnie zwróciła uwagę na to, że obszar dzielnicy musi być możliwy do identyfikacji poprzez jego określoną wielkość, wyraźne wyodrębnienie z otoczenia, czytelny układ urbanistyczny oraz indywidualne i odrębne cechy krajobrazu i architektury. Istotny czynnik swojskości miasta stanowią zdaniem autorki „miejsca niezwykle” w sensie formalnym, treściowym i funkcjonalnym. Zwykle są to miejsca o wartościach historycznych, które powinny być zachowane, eksponowane i promowane. Jednocześnie w przestrzeni miasta należy tworzyć również nowe „miejsca niezwykle”, wzmacniające poczucie swojskości mieszkańców (ryc. 31, 32).

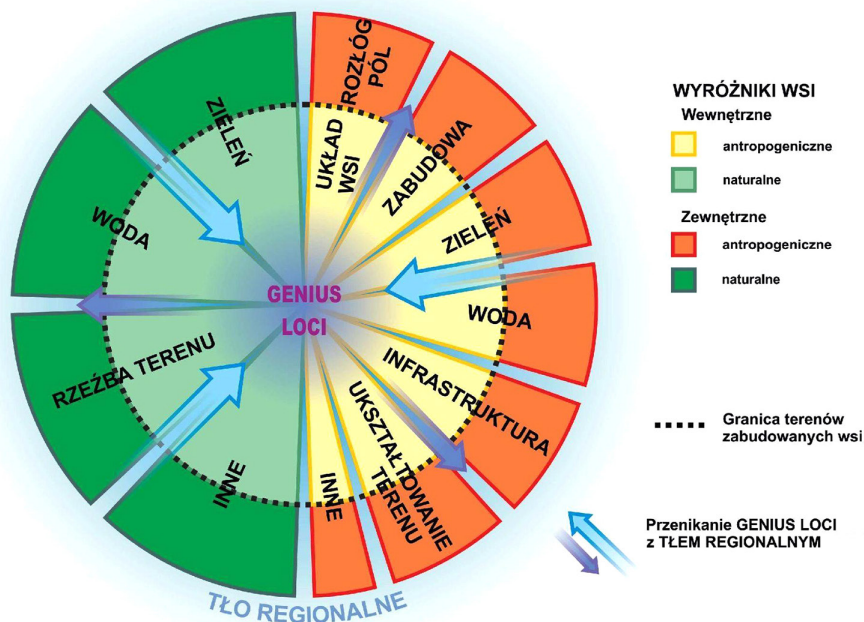
Ryc. 31. Ostrów Tumski – historyczne „miejsce niezwykle” w krajobrazie kulturowym Poznania. Zarówno jego forma, jak i treść wzmacniają identyfikację przestrzenną mieszkańców oraz poczucie tożsamości i swojskości (fot. E. Raszeja)

Niedźwiecka-Filipiak (2009) w ramach badań krajobrazu i architektury wsi zaproponowała koncepcję wyróżników, czyli identyfikatorów służących do określania zasobów w poszczególnych miejscowościach w celu odróżnienia ich od siebie. Sklasyfikowała dwie zasadnicze grupy wyróżników – naturalne i antropogeniczne, te drugie z kolei dzieląc na materialne i niematerialne. Wyróżnikami w formie materialnej w krajobrazie mogą być zarówno układy przestrzenne,

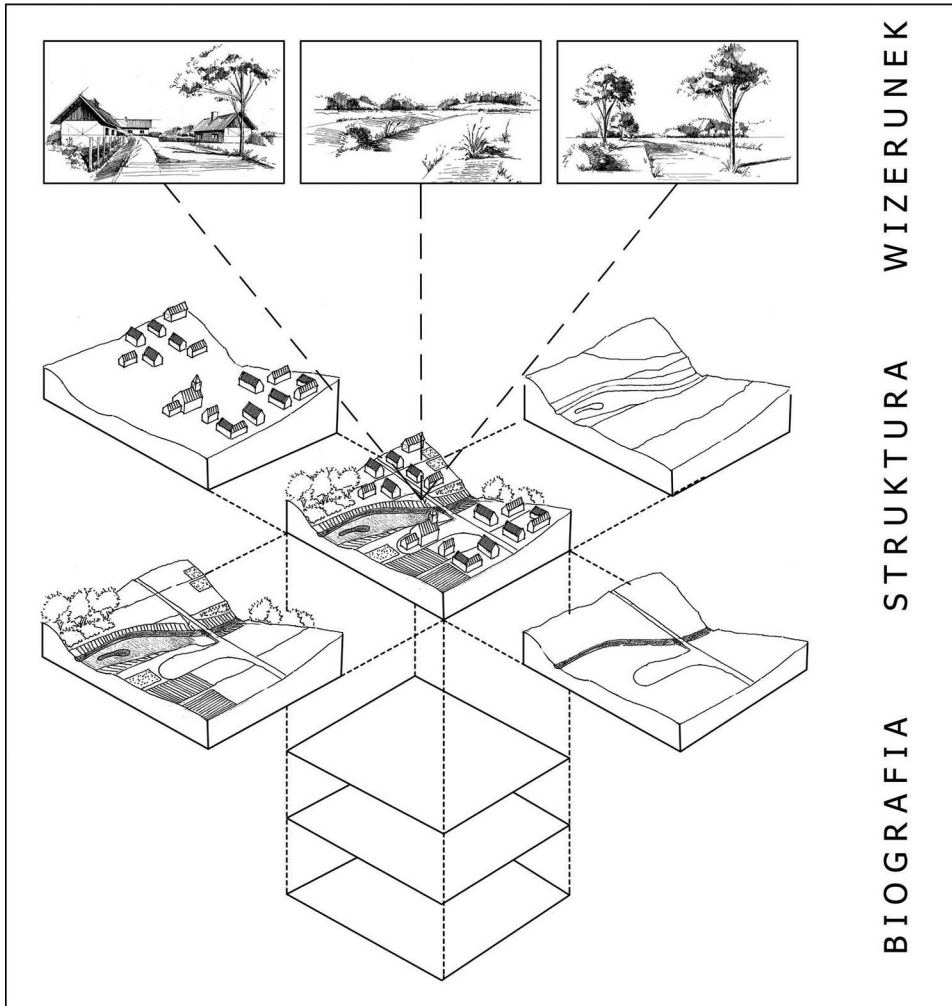
Ryc. 32. Nowe „miejsce niezwykle” w krajobrazie kulturowym Poznania – Interaktywne Centrum Historii Ostrowa Tumskiego – Brama Poznania. Dialog nowoczesnej formy architektonicznej z historycznym krajobrazem Ostrowa Tumskiego jest podstawą do kreowania nowego wymiaru tożsamości i swojskości (fot. E. Raszeja)

a w ich obrębie place, obiekty architektury, zieleń, jak i materiały budowlane czy poszczególne, nawet drobne elementy zdobnictwa. Formy materialne łączą się w krajobrazie kulturowym z wartościami niematerialnymi, a wspólnie tworzą *genius loci* (ryc. 33). **Wyróżnik krajobrazu** to obiekt lub obszar wyróżniający się i łatwy do zidentyfikowania w określonej przestrzeni. Zazwyczaj jest to charakterystyczny element kompozycji przestrzennej, krystalizujący plan miejscowości, często również widoczny w jej panoramie. Decyduje o specyfice krajobrazu, może mieć znaczenie symboliczne i wzmacniające tożsamość miejsca. Autorka postawiła tezę, że określenie wyróżników dla poszczególnych miejscowości przyczynia się do ich identyfikacji oraz pełni istotną rolę w kreowaniu wizerunku wsi i tworzeniu koncepcji rozwoju lokalnego. Metoda wyróżników krajobrazu znajduje zastosowanie w działaniach i inwestycjach podporządkowanych całościowej wizji miejscowości uwzględniającej jej specyficzny charakter – ma być inspiracją do tworzenia obiektów nowych uwzględniających współczesne standardy, jednak spójnych z tym, co zostało już wcześniej stworzone. Każda miejscowość może mieć wiele wyróżników, lecz jeden z nich powinien zyskać rangę dominującą, a pozostałe wspomagającą i uzupełniającą. Dopiero wykorzystanie ich wszystkich przy tworzeniu projektu (konstruowaniu opowieści) zapewnia jej wysokie walory poznawcze (Niedźwiecka-Filipiak 2015).

Ryc. 33. Model występowania wyróżników w krajobrazie wsi
 Źródło: Niedźwiecka-Filipiak (2015).

Raszeja (2013) dla badania tożsamości krajobrazu wiejskiego opracowała **model badawczy BSW (Biografia–Struktura–Wizerunek)**, który wyznacza ramy poznawcze w procesie percepcji, identyfikacji i interpretacji krajobrazu kulturowego. Model powstał w oparciu o podstawowe założenie, że określony krajobraz nie jest wyłącznie bardziej lub mniej atrakcyjnym widokiem (obrazem), lecz przede wszystkim niepowtarzalną strukturą przestrzenną, w której zakodowane są procesy historyczne, relacje geograficzne, symbole i znaczenia kulturowe. Charakterystyka krajobrazu nie polega więc wyłącznie na rejestracji form i elementów, ale również na interpretacji ich struktury przestrzennej poprzez kontekst historyczny (ryc. 34). **Biografia** krajobrazu rozumiana jest jako proces jego kształtowania się pod wpływem tendencji i zjawisk o różnym charakterze i zasięgu. Jest to zwykle proces złożony i niejednostajny, bardzo specyficzny dla poszczególnych miejsc. Efektem procesów historycznych tworzących indywidualną biografię krajobrazu jest jego obecna niepowtarzalna **struktura**, która określa i determinuje specyficzny charakter elementów, ich rozmieszczenie i wzajemne relacje. Parametry przestrzenne i kompozycyjne, charakteryzujące strukturę krajobrazu wpływają z kolei na jego wizerunek i odbiór wizualny jako pierwszy etap poznawania krajobrazu. **Wizerunek** krajobrazu utrwała się w pamięci obserwatora dzięki cechom i elementom wyróżniającym się. Mogą to być zarówno pojedyncze obiekty lub zespoły architektoniczne, roślinne, specyficzne formy ukształtowania terenu, jak i rozplanowanie osiedli, specyfika upraw i podziały pól.

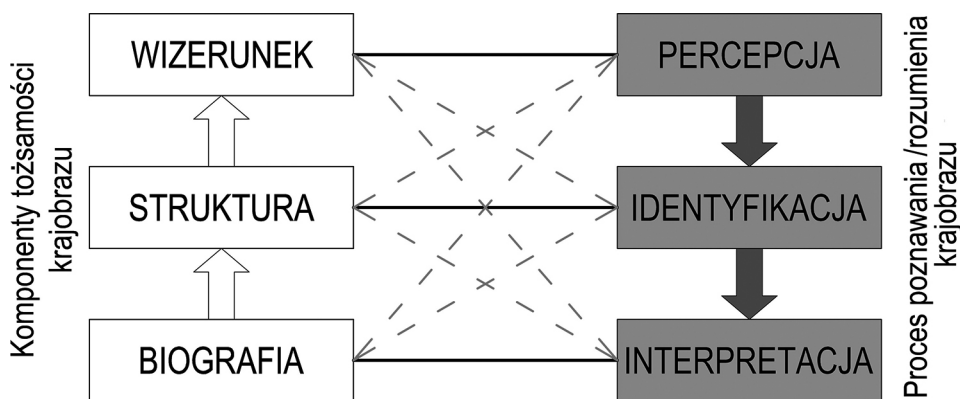

Ryc. 34. Wzajemna relacja komponentów tożsamości krajobrazu w modelu Biografia-Struktura-Wizerunek
Źródło: Raszeja (2013).

Proces poznawania i rozumienia krajobrazu obejmuje następujące po sobie etapy, którymi są: **percepcja-identyfikacja-interpretacja**. Jest to sekwencja, która określa charakter i „głębokość” wiedzy o krajobrazie. **Percepcja** krajobrazu, dostępna w zasadzie dla wszystkich odbiorców, jest w istotny sposób warunkowana i modyfikowana zarówno przez indywidualne doświadczenia, poglądy, upodobania estetyczne czy wykształcenie poszczególnych obserwatorów, jak i przez powszechnie uznane systemy wartości, tradycję i kulturę. Dotyczy jego wymiaru materialnego, złożonego z wielu warstw fizycznych, oraz wymiaru niematerialnego, który tworzą różne warstwy mentalne – od pierwszych wrażeń

i emocji, poprzez skojarzenia zapisane w pamięci i doświadczeniach, tworzących indywidualny bagaż kulturowy, aż po osobiste interpretacje i rozbudowane narracje. Kolejny etap – **identyfikacja** krajobrazu – zakłada odniesienia do posiadanej wiedzy i doświadczenia. Analiza struktury przestrzennej, charakterystyka poszczególnych elementów i ich wzajemnych relacji poprzez porównanie do znanych wzorców i form, pozwala na określenie typu krajobrazu, a więc jego klasyfikację i wstępną ocenę. Najbardziej zaawansowany etap – **interpretacja** – prowadzący do zrozumienia istoty krajobrazu, wymaga już wieloaspektowych, specjalistycznych badań, które obejmują studia historyczne, analizy przeszłych i współczesnych procesów gospodarczych oraz zjawisk społecznych i kulturowych, studia z zakresu architektury regionalnej, etnografii, historii sztuki i archeologii. Badania interpretacyjne wymagają ujmowania zjawisk krajobrazowych w szerszych relacjach przestrzennych, funkcjonalnych, historycznych i społeczno-kulturowych (Raszeja 2013).

Poza powiązaniem pionowymi występują też wzajemne związki poziome, określające relacje między poziomami poznawania krajobrazu a komponentami jego tożsamości. Percepcja wiąże się najmocniej z wizerunkiem, identyfikacja z czytelną strukturą, a interpretacja oznacza najczęściej wyjaśnianie znaczeń przez analizę biografii krajobrazu. Jednakże występują też innego rodzaju powiązania, łączące ze sobą poszczególne elementy (ryc. 35). Istotą modelu jest podejście holistyczne i systemowe. Krajobraz w każdym momencie powinien być widziany jako całość o skomplikowanej sieci wewnętrznych relacji i powiązań, co umożliwi kompleksowe zbadanie tożsamości miejsc i obszarów. Modelu badawczego BSW nie należy utożsamiać z metodą i procedurą badawczą. Można traktować go jako swoisty sposób porządkowania problemów czy też konstrukcję myślową, tworzącą bazę dla twórczych poszukiwań. Kolejnym etapem postępowania badawczego jest operacjonalizacja, czyli wyposażenie modelu w szczegółowe procedury i narzędzia badawcze (opisane w rozdziałach: 2.2 i 2.3).

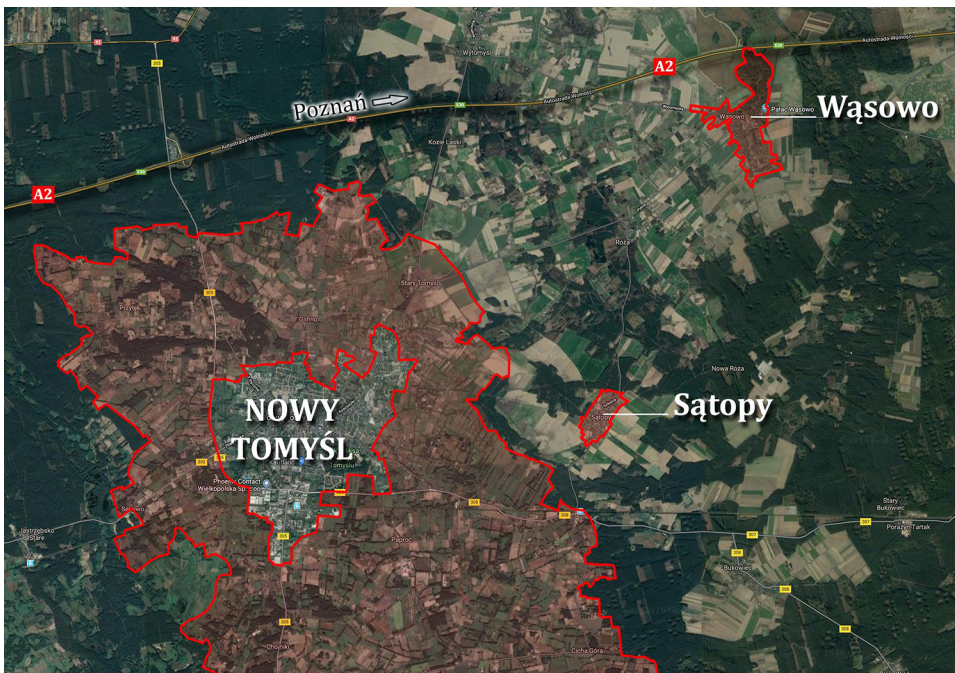
Ryc. 35. Model BSW (Biografia–Struktura–Wizerunek) – proces poznawania/rozumienia krajobrazu

Źródło: Raszeja (2013).

2.1.2. Odczytywanie tożsamości krajobrazu wsi

Specyfika krajobrazu poszczególnych wsi wynika przede wszystkim z charakteru tworzących go elementów przyrodniczych i kulturowych oraz ich wzajemnych relacji. Każdy z nich zyskuje swoją rangę i znaczenie w relacji z innymi elementami, w określonej pozycji przestrzennej i w wymiarze czasowym. Charakter krajobrazu tworzy szczególnie i rozpoznawalny układ elementów, który jest właściwy dla określonego typu krajobrazu, nadaje mu specyfikę i tożsamość, wyróżnia z otoczenia. Są to: układ gruntów i układ komunikacyjny, rozplanowanie wsi, formy architektury lokalnej i charakterystyczne obiekty, formy zieleni śródpolnej i osiedlowej (poszczególne elementy i formy zostały scharakteryzowane w podrozdziałach 1.3–1.5). Są one zapisem historii miejsca, a ich rozmieszczenie, wzajemne relacje i proporcje tworzą określoną kompozycję krajobrazu i wpływają na jego wizualny odbiór (aspekty wizualne są omówione w rozdziale 2.3).

Przykład: Dla potrzeb audytu krajobrazowego województwa wielkopolskiego zostało wykonane opracowanie, którego celem była analiza cech krajobrazu i tożsamości wybranych wsi (Raszeja 2019). Wszystkie obszary objęte analizą mają zachowane i czytelne cechy historycznych struktur przestrzennych. Wsie Wąsowo i Sątopy oraz obszar rozproszonego osadnictwa w rejonie Nowego Tomysła leżą bardzo blisko siebie w zachodniej

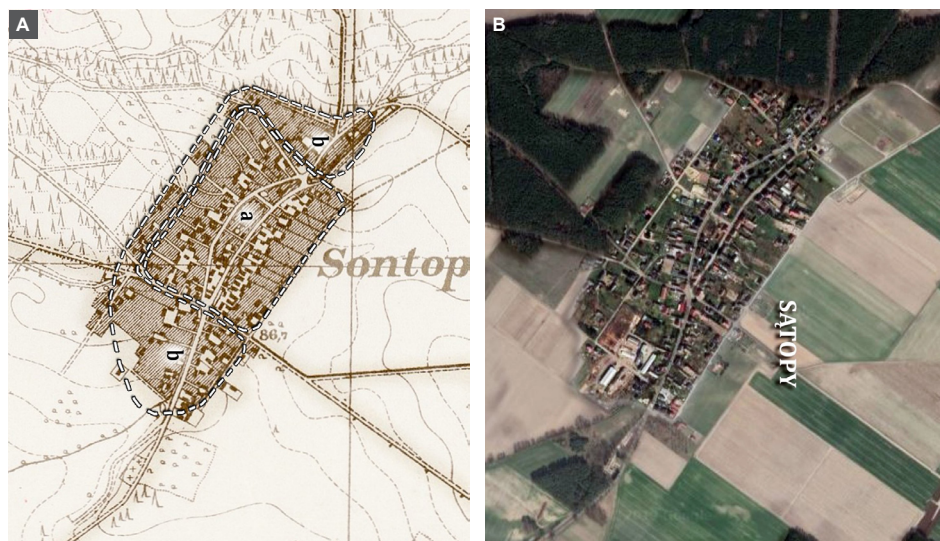

Ryc. 36. Obszar w zachodniej Wielkopolsce o dużym zróżnicowaniu krajobrazu wiejskiego: wieś Sątopy, zespół pałacowo-parkowo-folwarczny w Wąsowie oraz rozproszone osadnictwo ołędzkie w rejonie Nowego Tomysła

Źródło: Raszeja (2019).

Wielkopolsce, jednakże reprezentują różne typy krajobrazu wiejskiego, ukształtowane w różnych okresach historycznych pod wpływem różnych procesów i w różnym stopniu podlegające kolejnym nawarstwieniom (ryc. 36). Każdą z nich cechuje odmienne rozplanowanie i struktura przestrzeni, widoczna w panoramach, a także indywidualne cechy architektury lokalnej. Każda z nich ma więc odrębną i rozpoznawalną specyfikę krajobrazową oraz własną tożsamość. Sątopy reprezentują wieś lokowaną na prawie niemieckim, o zachowanym średniowiecznym układzie przestrzennym. Wąsowo to duże założenie folwarczno-pałacowo-parkowe, którego obecna forma ukształtowała się w XIX w. Natomiast rejon nowego Tomyśla to obszar rozproszonego osadnictwa, będącego wynikiem XVIII- i XIX-wiecznych procesów osadniczych – kolonizacji ołęderskiej.

Strukturę krajobrazu wsi Sątopy w zasadniczy sposób zdeterminowała średniowieczna lokacja na prawie niemieckim (ryc. 37). Wieś założono na obrzeżach istniejącej tu dawniej puszczy, pozyskując tereny uprawowe poprzez karczunek lub wypalanie lasu. Wsi nadano rozpowszechnioną wówczas formę owalnicy, zlokalizowanej pośrodku wykarczowanego terenu na tzw. niwie domowej, otoczonej niwami połowymi. Wyrazisty wizerunek krajobrazowi wsi Sątopy, poza jej charakterystycznym rozplanowaniem, nadają szczególne relacje z krajobrazem otwartym (ryc. 38). Linia styku rozłogu pól z otaczającymi lasami tworzy czytelne granice makrownętrza krajobrazowego. Płaszczyzny pól uprawnych, poprzecinane piaszczystymi drogami i uprawami chmielu, tworzą harmonijny i spójny wizerunek krajobrazu rolniczego. Umożliwiają też dobrą ekspozycję zwartej zabudowy wsi w krajobrazie. Wyraziste i czytelne są też wnętrza wsi, wytyczone przez jej historyczny plan i podkreślone przez kalenicowy układ zabudowy (ryc. 39). W jej obrębie wyróżniają się dwa typy domów. Pierwsze z nich to pochodzące z drugiej połowy XIX w. duże, murowane i otynkowane domy, których wielkość, forma i detal architektoniczny świadczą o zamożności ich dawnych właścicieli (w sąsiedztwie tych domów znajdowały się piece chlebowe). Pozostałe domy we wsi są znacznie mniejsze i skromniejsze, zarówno drewniane, jak też drewniane otynkowane i murowane (ryc. 39). Wieś Sątopy, będąca doskonale zachowanym przykładem zwartej średniowiecznej

Ryc. 37. Wieś Sątopy: A – na początku XX w.; B – współcześnie
 Źródło: Raszaja (2019) na podstawie: <http://mapy.amzp.pl> oraz geoportal.gov.pl.

Ryc. 38. Rozlóg pól uprawnych otaczających zwartą zabudowę jako wyróżnik krajobrazu wsi Sątopy (fot. E. Raszeja)

Ryc. 39. Wyróżniki architektoniczne wsi Sątopy, decydujące o jej tożsamości krajobrazowej (fot. E. Raszeja)

wsi wśród rozłogu pól, tak kiedyś typowym dla krajobrazu Wielkopolski, a dziś tak wyjątkowym, powinna zostać objęta ochroną. Odnosi się to nie tylko do zabytkowego układu ruralistycznego, ale również do otaczającej go przestrzeni rolniczej, będącej integralną częścią krajobrazu kulturowego wsi. Zachowanie obecnego użytkowania i zakaż wprowadzania zabudowy umożliwi zachowanie relacji widokowych i skali wnętr krajobrazowych.

Krajobraz Wąsowa charakteryzuje trwałość form historycznych oraz czytelne ślady przeszłości i kolejnych faz rozwoju, utrwalone w różnych elementach. Obecny układ przestrzenny wsi i założenia pałacowo-parkowo-folwarcznego w Wąsowie jest rezultatem wielowiekowych nawarstwień i przekształceń. W ich wyniku powstała złożona struktura przestrzenna o czytelnym do dzisiaj rozplanowaniu, wyjątkowej kompozycji i wyrazistym charakterze krajobrazu (ryc. 40). Założenie, utworzone w sąsiedztwie lokowanej w średniowieczu wsi, obejmuje: zespół rezydencjonalny pałacowo-parkowy, zespół dworsko-folwarczny i kolonię mieszkalną pracowników folwarcznych. Całość tworzy zwarty układ zabudowy, otoczony rozłogami pól. W części wschodniej, północnej i północno-zachodniej przeważają wielkoobszarowe pola dawnego majątku, otoczone dużymi kompleksami leśnymi. Charakterystycznym elementem krajobrazu są drogi alejowe z XIX w., łączące Wąsowo z sąsiednimi folwarkami (ryc. 41). O wyjątkowym charakterze założenia decyduje skala podwórzy folwarcznych, jakość architektury, zróżnicowanie form z zachowaniem spójności stylistycznej, jednorodny materiał, starannie opracowany i dobrze zachowany detal. Niepowtarzalny wizerunek założenia w Wąsowie dopełnia zespół domów dla pracowników folwarcznych, usytuowany na osi prowadzącej od dworu przez podwórze gospodarze (ryc. 42).

Ryc. 40. Wieś Wąsowo: A – na początku XX w.; B – współcześnie

Źródło: Raszeja (2019) na podstawie: <http://mapy.amzp.pl> oraz geoportal.gov.pl.

Ryc. 41. Zespoły zieleni śródpolnej i parkowej jako wyróżniki krajobrazu wsi Wąsowo (fot. E. Raszeja)

Ryc. 42. Wyróżniki architektoniczne wsi Wąsowo, decydujące o jej tożsamości krajobrazowej (fot. E. Raszeja)

Ryc. 43. Rozproszone osadnictwo olęderskie w rejonie Nowego Tomysła na początku XX w.

Źródło: Raszeja (2019) na podstawie <http://mapy.amzp.pl>.

Rejon Nowego Tomysła jest to obszar wyjątkowy w skali kraju, cenny pod względem historycznym i kulturowym, a jednocześnie jednorodny pod względem krajobrazowym. Ukształtowanie się specyficznej struktury krajobrazu było wynikiem szczególnego procesu osadniczego, który w ciągu kilkudziesięciu lat w trwały sposób przekształcił tujszy krajobraz. Do końca XVII w. obszar ten był bardzo słabo zaludniony i prawie w całości pokryty puszcza. Niekorzystne warunki gruntowe, słabe gleby i wysoki poziom wód gruntowych były poważnym utrudnieniem dla rozwoju rolnictwa i osadnictwa wiejskiego. Najważniejsze przemiany dokonały się w XVIII w. wraz z rozwojem osadnictwa na prawie olęderskim (więcej podrozdział 1.4). Na terenach porośniętych uprzednio puszcza, o płytko występujących wodach gruntowych, przeprowadzono prace karczunkowe i melioracyjne, które całkowicie przekształciły naturalny krajobraz, nadając mu charakter uporządkowany, o regularnych formach, racjonalnych podziałach przestrzeni, dostosowanych do wymagań ówczesnej produkcji rolnej (ryc. 43). Strukturę przestrzenną krajobrazu uformowanego w XVIII w. przez osadników „olęderskich” do dzisiaj charakteryzuje mozaika siedlisk, regularnych pól uprawnych, zadrzewień przyzagrodowych oraz śródpolnych pasów zieleni (ryc. 44). Rozproszenie osadnictwa było powodem powstania na tym terenie gęstej sieci dróg, które w większości przetrwały do dzisiaj. Równie typowa jest gęsta sieć rowów melioracyjnych, odwadniających teren. Drogom i rowom towarzyszy zielen, o regularnych liniarnych formach. Na wizerunek krajobrazu wpływają również charakterystyczne dla tego rejonu sposoby użytkowania terenu – uprawa chmielu i wikliny (ryc. 45). Architektura domów mieszkalnych

Ryc. 44. Rejon Nowego Tomysła – krajobraz ukształtowany przez osadników olęderskich w XVIII w., stan na początku XXI w.

Źródło: Raszeja (2019) na podstawie geoportal.gov.pl.

w większości nawiązywała do wzorów przywiezionych z rodzinnych krajów osadników, choć część z nich przejęła lokalny sposób budowania. Najbardziej rozpowszechniony na tym terenie był typ drewnianej chałupy dwutraktowej, o dwuspadowym symetrycznym dachu, wznoszonej do początku XIX w. W drugiej połowie XIX w. powstawały domy murowane, znacznie obszerniejsze i wyższe, o ciekawym detalu. W rejonie Nowego Tomysła wykształcił się charakterystyczny typ budynku inwentarskiego, z wysokim poddaszem, tzw. tremplem, pełniącym funkcję spichrza lub suszarni (ryc. 45).

Krajobraz każdego z analizowanych obszarów jest zapisem procesów i wydarzeń zachodzących w różnych okresach historycznych (w każdym przypadku odmiennych), które odcisnęły wyraźne piętno na jego dzisiejszym wizerunku. W każdym z nich następowo nakładano się kolejnych warstw rozwoju. Analiza **biografii** krajobrazu pozwoliła na odczytanie znaczenia poszczególnych elementów i form. Historia powstania, rozwoju i przekształceń badanych obszarów w wyjątkowy sposób wpłynęła na **strukturę** krajobrazu każdego z nich. Każdy z badanych obszarów jest przykładem dobrze zachowanego historycznego krajobrazu kulturowego o wyrazistym **wizerunku**, spójności i harmonii kompozycji, ale również swoistej równowadze przyrodniczo-kulturowej.

Ochrona tożsamości krajobrazu o wciąż jeszcze czytelnej i wyrazistej strukturze historycznej oznacza zachowanie nie tylko poszczególnych elementów, ale przede wszystkim utrwalonych wzorów podziału i użytkowania przestrzeni, jej niepowtarzalnej kompozycji oraz specyficznych form architektonicznych. Może

Ryc. 45. Uprawy, zieleń śródpolna i architektura jako wyróżniki krajobrazu wiejskiego w rejonie Nowego Tomysła (fot. E. Raszeja)

się to stać podstawą tworzenia interesujących koncepcji planistycznych i projektowych w oparciu o metodę projektowania narracyjnego, wykorzystującą zapisane w przestrzeni ślady przeszłości (Raszeja, Gałęcka 2011b, Raszeja 2013).

Wszelka działalność w przestrzeni powoduje określone skutki w krajobrazie, musi więc podlegać stałej kontroli, której celem jest likwidacja lub zmniejszenie narastających konfliktów i zagrożeń. Taką szczególną formą aktywności, zmierzającą do osiągnięcia ładu przestrzennego i zachowania specyfiki wsi, jest planowanie przestrzenne, wyposażone w odpowiednie, prawnie umocowane instrumenty, które powinny zostać odpowiednio wykorzystane dla ochrony i kształtowania krajobrazu (rozdział 4.2).

2.2. Metody i narzędzia badań krajobrazu

2.2.1. Podejście interdyscyplinarne i zintegrowane

W badaniach krajobrazu istnieją różne podejścia do poznawania i opisywania jego istoty. Ze względu na złożoną i wielowymiarową naturę krajobraz jest przedmiotem badań różnych dziedzin nauki. Każda z nich ma własne podstawy teoretyczne, metody i narzędzia badawcze, a jednocześnie posługuje się sobie właściwym językiem (patrz rozdział 1.1).

Nauki przyrodnicze, z ekologią krajobrazu i geografią fizyczną na czele, charakteryzuje podejście poznawcze, dążenie do wzbogacania zasobu obiektywnej wiedzy o krajobrazie i do jednoznacznych ocen jego stanu. Najważniejszą rolę pełnią w nich ujęcia ilościowe, wyrażane za pomocą formalnych wskaźników struktury i funkcjonowania krajobrazu – mierniki, indykatory, metryki i modele krajobrazowe (Pietrzak 1998, Richling, Solon 2011).

W naukach humanistycznych natomiast dominuje podejście jakościowe i interpretacyjne, oparte na przekonaniu, że metody ilościowe nie oddają pełnej wiedzy o krajobrazie, gdyż pomijają istotne aspekty ludzkiego doświadczenia (Pawłowska 1996, Dąbrowska-Budziło 2002, Królikowski 2006). Takie podejście stosowane jest przede wszystkim w psychologii percepcji (Kaplan, Kaplan 1989, Bell i in. 2004), filozofii (fenomenologii) (Rylke 2011), a także archeologii krajobrazu (Rączkowski 2002), geografii kulturowej (humanistycznej, historycznej) (Myga-Piątek 2012) i geografii behawioralnej (Rembowska 2005). W tej grupie wyraźnie wyodrębniają się też badania skupiające uwagę badaczy na sposobach, w jakich jednostki i społeczności doświadczają przestrzeni i miejsc (Madurowicz 2007, 2017, Frydryczak 2013).

Nauki stosowane, do których należy architektura krajobrazu oraz architektura i urbanistyka, koncentrują się głównie na aspektach formalnych i kompozycyjnych, a także poszukiwaniu takich metod identyfikacji, interpretacji i oceny krajobrazu, które są przydatne w twórczym procesie jego kształtowania. Czerpią one z dorobku nauk przyrodniczych i humanistycznych w takim zakresie, jaki uzasadnia jego wykorzystanie w projektowaniu i planowaniu krajobrazu, oraz tworzą własne ujęcia teoretyczne i warsztat badawczy (Bogdanowski 1976, Böhm

1981, Myczkowski 1998, Dąbrowska-Budziło 2002, Niedźwiecka-Filipiak 2009, Raszeja 2013, Forczek-Brataniec 2018).

Każda z wymienionych dyscyplin wniosła nowe i głębsze zrozumienie istoty krajobrazu, często wyznaczając nowe kierunki badań (Myga-Piątek 2012, Chmielewski 2012). Złożoność współczesnych zjawisk i procesów sprawia jednak, że problemów krajobrazowych nie można rozwiązać w ramach jednej dyscypliny. Dlatego też coraz większy nacisk kładzie się na różne formy współpracy badawczej, przekraczającej granice i paradygmaty poszczególnych dyscyplin, co umożliwia wymianę i porównywanie wyników oraz rozwój badań interdyscyplinarnych. Dotychczasowe doświadczenia wskazują na istotne bariery i ograniczenia w tym zakresie – fragmentację wiedzy w ramach różnych dziedzin i dyscyplin zajmujących się badaniami krajobrazu oraz hermetyczność metod, teorii i języka naukowego (Raszeja 2013). Wobec złożoności i wielowymiarowości krajobrazu niezwykle istotny jest problem integracji badań. Ma to określone implikacje nie tylko w wymiarze teoretycznym i metodologicznym, ale również praktycznym. Szczególnie w dziedzinie planowania i zarządzania krajobrazem potrzebne są syntezы badawcze, a współpraca interdyscyplinarna jest nieunikniona.

2.2.2. Landscape Character Assessment LCA

W niektórych krajach Europy wykształciły się i utrwaliły metody identyfikacji i oceny krajobrazu, które są silnie zintegrowane z planowaniem przestrzennym. Prototypem dla tego typu studiów prowadzonych dzisiaj w wielu krajach europejskich jest brytyjska metoda LCA *Landscape Character Assessment* (ocena charakteru krajobrazu) będąca kontynuacją i modyfikacją rozwijanego od lat 70. XX w. i stale doskonalonego programu badań krajobrazu obejmujących cały kraj (tab. 4). Przez

Tabela 4. Ewolucja brytyjskiej metody oceny krajobrazu

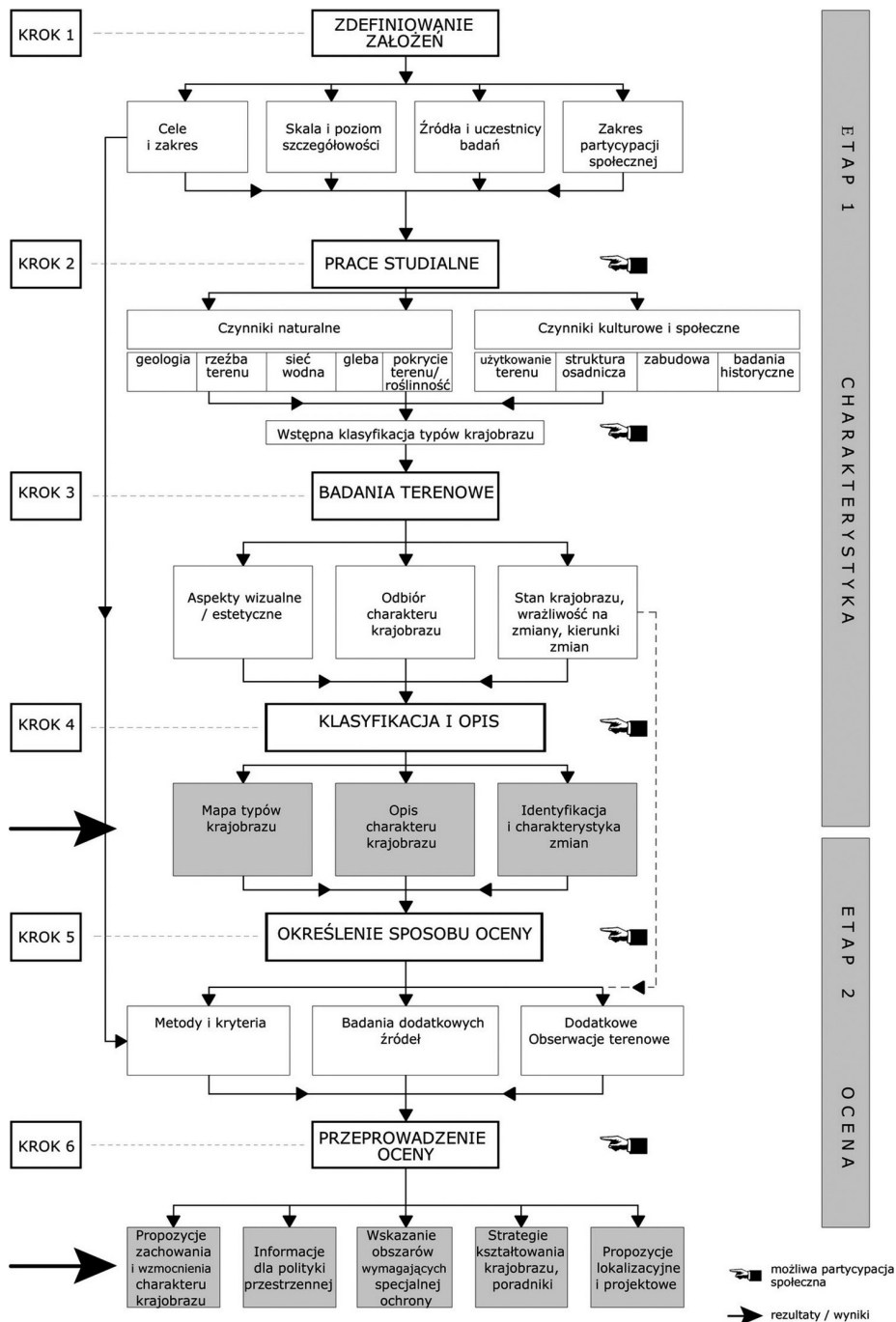
Waloryzacja krajobrazu <i>Landscape Evaluation</i>	Ocena krajobrazu <i>Landscape Assessment</i>	Ocena charakteru krajobrazu <i>Landscape Character Assessment</i>
Koncentrowanie się na wartości krajobrazu	Uznanie znaczenia zarówno obiektywizmu, jak i subiektywizmu	Koncentrowanie się na charakterze krajobrazu
Założenie obiektywizmu procesu waloryzacji	Podkreślenie różnicy między inwentaryzacją, klasyfikacją i oceną	Oddzielenie procesu charakteryzacji od ocen
Porównywanie wartości krajobrazów (jednego w stosunku do drugiego)	Wstęp do uznania innych sposobów percepcji krajobrazu	Podkreślenie potencjału zastosowania metody w różnych skalach
Badania ilościowe elementów krajobrazu jako podstawa waloryzacji (poleganie na wynikach badań ilościowych)		Powiązanie z badaniami historycznymi (<i>Historic Landscape Characterisation</i>) Podkreślanie potrzeby włączenia mieszkańców i użytkowników do procesu charakteryzacji
Od początku lat 70. XX w.	Od połowy lat 80. XX w.	Od połowy lat 90. XX w.

Źródło: Raszeja (2013) na podstawie Swanwick (2002).

wiele lat, zwłaszcza w latach 70. ubiegłego stulecia, analizy koncentrowały się na wartościowaniu, czyli na tworzeniu swego rodzaju rankingu krajobrazów (lepszyc lub gorszych) w ramach metody *Landscape Evaluation*. Efektem było stworzenie zestawu wskaźników, które pozwalały na bardzo precyzyjne wydzielenie i ocenę jednostek krajobrazowych według ustalonej listy punktacji. Takie podejście wynikało z pewnego rodzaju obaw przed włączeniem aspektów percepcyjnych, społecznych, które uważane były za opozycję do obiektywnych metod naukowych, porównywalnych i transparentnych. Jednak efektem było zredukowanie wielowymiarowości krajobrazu. Ze względu na to, że numeryczne, statystyczne oceny krajobrazowe nie oddają w pełni jego istoty, a zwłaszcza społecznej percepcji krajobrazu, odstąpiono od tego typu wartościowania (Swanwick 2002). W latach 80. rozwijana była metoda oceny krajobrazu zupełnie odmienna od wcześniej stosowanego wartościowania, znana jako *Landscape Assessment*, oparta na klasyfikacji i opisie charakteru krajobrazu na podstawie cech różnicujących poszczególne obszary między sobą. Od lat 90. coraz większy nacisk kładziono na charakter krajobrazu jako istotę ocen krajobrazowych Raszeja (2013, 2016). W rezultacie pojawiła się nowa metoda, która została nazwana *Landscape Character Assessment* (LCA).

Proces badawczy LCA obejmuje dwa zasadnicze etapy: charakterystykę i ocenę. Na etapie charakterystyki, która identyfikuje i opisuje charakter krajobrazu, bez jego wartościowania, wyznaczane są obszary (jednostki) o jednorodnym, homogenicznym typie krajobrazu oraz obszary o szczególnych formach krajobrazowych. **Charakter krajobrazu** tworzy wyróżniający się i rozpoznawalny wzór elementów, które są stałe dla określonego jego typu. Szczególne powiązania geologii, rzeźby, użytkowania terenu, wzory pól i siedlisk ludzkich tworzą charakter krajobrazu, który czyni poszczególne obszary odmiennymi od innych, nadaje im specyfikę i tożsamość (Swanwick 2002). Identyfikacja i opis charakteru krajobrazu wymaga rozpoznania nie tylko jego indywidualnych elementów, ale także sposobu, w jaki współlistnieją i współdziałają. Podstawowym założeniem metody LCA jest uznanie krajobrazu za szczególny wyraz relacji ludzi z zamieszkiwanymi przez nich miejscami (ryc. 1, podrozdział 1.1). Prace studialne na etapie charakterystyki krajobrazu, obejmujące wszechstronne analizy czynników naturalnych oraz kulturowych, wykonywane na podstawie dostępnych materiałów kartograficznych i źródeł informacji o terenie, są podstawą wstępnej klasyfikacji typów krajobrazu (ryc. 46). Jest ona następnie weryfikowana w ramach badań terenowych, które są niezwykle istotnym elementem LCA. W tej fazie badań wykonywane są analizy wizualne krajobrazu, zarówno w aspekcie jego kompozycji, jak i wrażliwości na przekształcenia, oraz badania jego społecznej percepcji. Efektem wieloaspektowych analiz na etapie charakterystyki krajobrazu jest mapa typów krajobrazu wraz z ich rozbudowanym opisem oraz identyfikacja kierunków i dynamiki zmian krajobrazu.

Drugim etapem metody LCA jest opracowanie ocen rozumianych jako oszacowanie zasobów i charakteru krajobrazu, oparte na jego wszechstronnym rozpoznaniu i charakterystyce, co jest później podstawą do wydawania decyzji i podejmowania określonych działań w przestrzeni (ryc. 46). W tej procedurze stosowane są cztery typy ocen krajobrazu: charakteru, jakości, wartości i pojemności.

Ryc. 46. Schemat badań według metody LCA
 Źródło: Raszeja (2013), na podstawie Swanwick (2002).

- 1) **Charakter krajobrazu** (*landscape character*) oznacza specyfikę miejsca, zestaw cech wyróżniających dany obszar. Jest to identyfikacja cech charakterystycznych krajobrazu na podstawie wcześniej określonych elementów kluczowych. Na tej podstawie mogą być tworzone pewnego rodzaju wskazówki i poradniki dla planowania krajobrazu na podstawie cech wyróżniających oraz dla zarządzania krajobrazem w sposób zgodny z jego charakterem.
- 2) **Jakość krajobrazu** (*landscape quality*) związana jest z jego charakterem, identyfikowanym w ramach określonych typów. Nie oznacza to porównania między różnymi typami. Jest odzwierciedleniem kondycji określonych elementów, które tworzą dany krajobraz, jego integralności i spójności, a także zachowania jego wyróżniającego charakteru. Ocena jakości zwykle jest podstawą do tworzenia strategii krajobrazowej, która może wyrażać się w czterech alternatywnych działaniach strategicznych, jakimi są:
 - zachowanie istniejącego charakteru,
 - wzmocnienie charakteru,
 - odtworzenie pewnych cech krajobrazu przeszłego,
 - tworzenie nowych cech, nowej jakości krajobrazu.
 Czasami występuje kombinacja tych czterech typów działań strategicznych.
- 3) **Wartość krajobrazu** (*landscape value*) odnosi się do pewnych ocen relatywnych, które związane są z określonymi krajobrazami. Zwykle wiąże się to z polityką ochronną, rozpoznaniem i desygnowaniem określonych obszarów dla ochrony wartości zarówno przyrodniczych, kulturowych, jak i widokowych, które uznane są za cenne i warte zachowania.
- 4) **Pojemność krajobrazu** (*landscape capacity*) odnosi się do poziomu, do jakiego określony typ (charakter) krajobrazu lub obszaru jest zdolny do przyjęcia zmian, bez nieakceptowanego wpływu na jego charakter (istnieją specjalne techniki ocen pojemności i wrażliwości krajobrazu na nowe inwestycje). Pojemność różnych typów krajobrazu jest bardzo różna i w związku z tym trzeba ją precyzyjnie rozpoznać. Jest to niezwykle istotne przy wprowadzaniu zmian użytkowania oraz lokalizacji nowych inwestycji.

Podstawową wartością metody LCA jest podejście systemowe i strukturalne. Oznacza to wykonywanie badań dla obszaru całego kraju na odpowiednich poziomach, według ujednoliconego zestawu technik używanych w różnych kombinacjach w określonych okolicznościach. Istotne jest również to, że zostały oddzielone zagadnienia identyfikacji krajobrazu od jego oceny. Proces charakteryzacji jest wolny od wartościowania, obejmuje tylko identyfikację obszarów o wyróżniających je cechach krajobrazu, ich klasyfikowanie i mapowanie, a także opis.

Metoda LCA ma zastosowanie w różnych skalach – krajowej, regionalnej i lokalnej, które wzajemnie się uzupełniają i są zintegrowane w jeden system. Na podkreślenie zasługuje aplikacyjność, systemowe ujęcie i klarowność metody LCA, co sprawia, że kolejne kraje europejskie adaptują ją do potrzeb planowania krajobrazu. Podstawowym zadaniem LCA jest wsparcie procesu zarządzania zmianami w przestrzeni. Wszystkie zmiany mają swoje odzwierciedlenie w krajobrazie, dlatego zastosowanie tego narzędzia jest bardzo pomocne dla sterowania nimi w kierunku uzyskania pozytywnych efektów, które określone są

w strategiach zrównoważonego rozwoju i ładu przestrzennego. Pomaga to również w powstrzymaniu niepożądanych przekształceń, ochronie przed stratami i degradacją krajobrazu. Istotne jest to, że oceny nie koncentrują się tylko na istniejącym charakterze krajobrazu, ale wskazują również na jego podatność czy odporność na przewidywane zmiany. To pomaga w podejmowaniu dobrych decyzji planistycznych, w kształtowaniu odpowiedniej struktury krajobrazu, w tworzeniu wskazań dla lokalizacji i projektowania nowych obiektów.

Wnioski z badań LCA znajdują zastosowanie w tworzeniu polityki rozwoju przestrzennego, planach zagospodarowania przestrzennego, wytycznych projektowych, poradnikach, przewodnikach i wzornikach zabudowy, sporządzanych dla obszarów wiejskich i podmiejskich. Na ich podstawie tworzone są tzw. *Village Design Statement*, czyli wytyczne i wskazania dla projektowania osiedli wiejskich. Zawarte w nich zapisy określają formy rozplanowania oraz parametry zabudowy, zapewniające jej odpowiednie wkomponowanie w krajobraz w sposób korespondujący z lokalnym charakterem i z poszanowaniem lokalnych wartości. Odnoszą się one również do sposobu kształtowania przestrzeni publicznych, które są ważne dla podniesienia jakości życia lokalnych wspólnot. Wytyczne zawarte w dokumentach *Village Design Statement* są skutecznym narzędziem monitorowania procesu rozwoju i zabudowy miejscowości. Zawierają m.in. zakazy zabudowy na skrajach (obrzeżach) miejscowości, a także takiej, która blokuje cenne widoki i niszczy relacje kompozycyjne pomiędzy wsią a otaczającym krajobrazem. Opracowania te zawierają też oceny możliwości rozwoju zabudowy w miejscach wrażliwych, wykonywane pod kątem przewidywanego wpływu inwestycji na charakter krajobrazu. Odnosi się to zarówno do pojedynczych obiektów, materiałów, roślinności i ogrodzeń, jak też typów siedlisk i skali osiedli.

Wyniki badań LCA włączane są też do strategii i planów zarządzania, monitorowania zmian krajobrazu, schematów rolno-środowiskowych, projektów zalesień i zadrzewień, planów rozwoju transportu, planów regeneracji środowiska, a także opracowań z zakresu wzmocnienia ekonomii wiejskiej (rozwoju turystyki i produkcji lokalnej). Są pomocne w zakresie ocen oddziaływania inwestycji na stronę wizualną krajobrazu. Przykładem tego są wytyczne dla lokalizacji farm wiatrowych, ustalane na podstawie zestawu kryteriów, do których należą:

1. skala i otwartość krajobrazu (większa skala może łatwiej akomodować duże farmy wiatrowe);
2. rzeźba terenu i kształt (większą wrażliwość na lokalizację farm wiatrowych wykazują bardziej zróżnicowane formy, są one podatniejsze na deformacje);
3. osadnictwo (rozproszone osadnictwo trudniej akomoduje farmy wiatrowe o dużych rozmiarach);
4. wzór krajobrazowy (chodzi tu o cechy fizyczne i kulturowe; stwierdzono na przykład, że obszary rolnictwa wielkoobszarowego są bardziej odporne na zakłócenia krajobrazowe niż rolnictwo o drobnej skali);
5. kompozycja wizualna (im bardziej złożona kompozycja, tym wrażliwsza na nowe inwestycje);

6. naturalny charakter (dotyczy to również terenów nieużytkowanych i opuszczonych – farmy wiatrowe mogą zniszczyć charakter tych obszarów, dlatego raczej nie zezwala się na lokalizację tego typu inwestycji);
7. wyjątkowość krajobrazu (w tego typu krajobrazach o wyjątkowych, rzadkich cechach bardzo restrykcyjnie podchodzi się do możliwości inwestycji).

Dla każdej z wymienionych cech stworzono 5-punktową skalę oceny, której rezultatem jest mapa strategicznej wrażliwości krajobrazu, wskazująca, w jaki sposób i gdzie mogą być lokalizowane farmy wiatrowe oraz gdzie mogą one być „przyjęte” przez krajobraz.

2.2.3. Historic Landscape Characterisation HLC

W badaniach krajobrazu niezbędne jest również uwzględnienie perspektywy historycznej, która pomaga zrozumieć, w jaki sposób krajobraz ewoluował na przestrzeni dziejów, aby osiągnąć swój obecny charakter, oraz jak czynniki naturalne i antropogeniczne wzajemnie oddziaływały na siebie w tym procesie. Jest to bardzo istotne w podejmowaniu decyzji dotyczących przyszłych zmian w taki sposób, aby były one umocowane w odpowiednim historycznym kontekście. Dotyczy to zarówno rewaloryzacji i odtwarzania historycznych form krajobrazu, jak i planowania przestrzennego. Taką rolę pełnią badania prowadzone w ramach angielskiej metody HLC (*Historic Landscape Characterisation*) oraz jej szkockiego odpowiednika HLA (*Historic Land-use Assessment*). Celem jest charakterystyka i interpretacja historycznego wymiaru krajobrazu na danym obszarze.

Badania obejmują dwa etapy: 1) identyfikację, mapowanie i opis, 2) ocenę oraz wskazanie priorytetów zarządzania i ochrony. Są to przede wszystkim badania wyjaśniające, ich istotą jest interpretacja krajobrazu, a nie ewidencjonowanie jego historycznych zasobów. Obejmują całość krajobrazu, a nie pojedyncze miejsca. Punktem odniesienia jest zawsze współczesny krajobraz, a celem badań – wyjaśnienie jego genezy i historii. Krajobraz jest dynamiczny, podlega ciągłym zmianom, jego ochrona polega więc na zarządzaniu zmianami, w odniesieniu do współczesnej społecznej percepcji, a nie wyłącznie na zachowaniu stanu istniejącego (Fairclough 2008). W tym kontekście znaczenia nabiera ocena wrażliwości krajobrazu i możliwości przyjęcia planowanych zmian bez szkody dla trwałości historycznej struktury, podczas gdy w tradycyjnych działaniach ochronnych i konserwatorskich wyznacznikiem jest wartość historyczna i ranga krajobrazu. Clark i in. (2004) zwracają uwagę na następujące założenia w badaniach HLC:

- koncentracja na obecnym charakterze krajobrazu jako zapisie procesów historycznych i określonych działań ludzkich w środowisku, odbieranym przez współczesnych użytkowników;
- odczytanie i określenie, w jakim stopniu i w jakim zakresie cechy historyczne krajobrazu (i jego zmiany) są widoczne we współczesnym krajobrazie;
- badanie i zapis danych dla całości krajobrazu, a nie wybranych miejsc (interpretacja krajobrazu jako całości przestrzennej, a nie rejestracja i mapowania poszczególnych zabytków czy odkryć);

- traktowanie wszystkich obszarów i elementów jako części krajobrazu o charakterze historycznym, bez względu na ich wiek i wyjątkowość (nieograniczenie się do obszarów o wyjątkowej historii);
- założenie, że działalność ludzka miała wpływ na całe środowisko; elementy przyrodnicze (lasy, pokrycie terenu, zadrzewienia) są w takim samym stopniu częścią krajobrazu historycznego jak relikty archeologiczne i architektoniczne;
- uznanie, że istotą krajobrazu jest ludzka percepcja (krajobraz nie jest tożsamy ze środowiskiem); krajobraz nie jest rzeczą, lecz ideą, stworzoną przez naszą percepcję, myśli i emocje, które zmieniają się wraz z rozwojem cywilizacji.

W praktyce brytyjskiej badania HLC (HLA) są zintegrowane z badaniami LCA, a ich wyniki są wykorzystywane przede wszystkim w planowaniu przestrzennym, ochronie i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym oraz polityce rolnej i leśnej. W teorii i praktyce badań krajobrazu istnieją dobrze rozwinięte i wciąż doskonalone metody i narzędzia identyfikacji krajobrazu oraz jego analizy i oceny. Wraz z rozwojem badań powstają nowe, w tym narzędzia GIS (więcej podrozdział 2.2.6), które gwarantują czytelność i jednoznaczność zapisów, a także dostępność i możliwość upowszechniania danych.

2.2.4. Metody jednostek architektoniczno-krajobrazowych (JARK) i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (WAK)

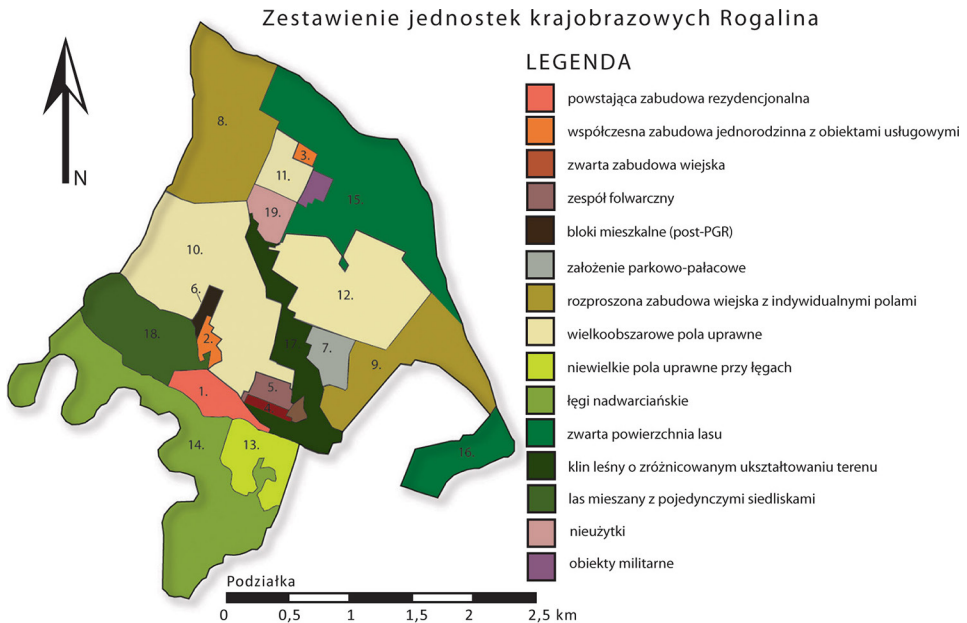
Tradycyjnymi metodami służącymi do oceny i kształtowania krajobrazu są: metoda jednostek architektoniczno-krajobrazowych (JARK) i metoda wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (WAK), obie opracowane przez Bogdanowskiego (1990) (JARK-WAK). W odniesieniu do kompozycji przestrzeni miejskich stosowane są założenia teoretyczne i metody analizy wewnątrz urbanistycznych (wewnątrz przestrzennych) stworzone przez Wejcherta (1984). Są one w wielu aspektach spójne z metodą WAK Bogdanowskiego oraz metodą percepcji przestrzeni (mapy mentalnej) Lyncha (1960).

Metody jednostek JARK i WAK cechują się niezwykle pragmatycznym podejściem do badań krajobrazu, a także ściśle określoną sekwencją działań. Mogą być stosowane razem na zasadzie „od ogółu do szczegółu”, czyli od ogólnych, syntetycznych ujęć obszarów do szczegółowych analiz miejsc. Taką kolejność działania zaleca Bogdanowski (1990). Zgodnie z tym założeniem, analiza i ocena krajobrazu rozpoczynają się od skali ogólnej, planistycznej, obejmując krajobraz w skali makro, w którym wyznaczane są jednostki architektoniczno-krajobrazowe (JARK). Następnie możliwe jest przejście do skali bardziej szczegółowej, w której krajobraz jest najczęściej przez obserwatora postrzegany, czyli wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (WAK). Jednak metody te stosuje się częściej niezależnie w analizach krajobrazu w różnych skalach i dla różnych celów.

Zarówno w skali planistycznej (JARK), jak i w skali miejsca (WAK) w pierwszej kolejności konieczne jest określenie zasobu – zatem tego, co obiektywnie składa się na krajobraz rzeczywisty, który jest przedmiotem badań oraz obiektem ochrony i kształtowania. Kolejne etapy metod JARK i WAK polegają na

zwaloryzowaniu zidentyfikowanego zasobu, opracowaniu wytycznych wynikających z waloryzacji i następnie zaproponowaniu zmian zgodnie z wytycznymi.

W przypadku metody JARK podstawę do określenia zasobu stanowi zespół studiów dotyczących ukształtowania i pokrycia terenu, szaty roślinnej, budownictwa, etnografii i wreszcie danych historycznych. Metoda skupia się na trzech podstawowych cechach krajobrazu: jego ukształtowaniu, pokryciu oraz obrazie przemian i związków wynikających z historii. Kluczowe w metodzie JARK jest dokonanie podziału krajobrazu na jednostki, czyli obszary jednorodne pod względem analizowanej cechy lub zespołu cech. W pierwszej kolejności na odrębnych mapach wyznacza się kolejno: jednostki ukształtowania, jednostki pokrycia terenu, a także jednostki historyczne (związane z historycznymi etapami rozwoju obszaru). Nałożenie na siebie tych trzech opracowań (z granicami poszczególnych jednostek) daje obraz scalonych jednostek architektoniczno-krajobrazowych. Poszczególne JARK odpowiadają obszarom o określonej tożsamości. Są one jednolite pod względem ukształtowania, pokrycia i historii. W ten sposób zarejestrowany zasób daje obraz obiektywnego stanu krajobrazu (ryc. 47). Następnie poszczególne jednostki waloryzuje się, przypisując im określoną wartość. Ostatnim etapem metody JARK jest sporządzenie wytycznych, czyli wyznaczenie kierunku możliwych i dopuszczalnych działań wynikających z waloryzacji. Jeżeli na etapie waloryzacji jednostka określona jest jako cenna, o dużym znaczeniu krajobrazowym, to w wytycznych należy wskazać zakres i formy ochrony, jakiej

Ryc. 47. Przykład badań krajobrazu metodą JARK we wsi Rogalin, kolejne numery oznaczają jednostki opisane w tabeli, która jest załącznikiem do rysunku

Źródło: Raszeja, Gałecka 2011a.

będzie podlegać. Jeżeli zostały wskazane zakłócenia lub deformacje, to w wytycznych trzeba wskazać, jak je zniwelować. Dla obszarów o dopuszczalnych przekształceniach, np. pod kątem nowej zabudowy, należy wskazać zasady, parametry i ograniczenia w tym zakresie. Dla terenu płaskiego z polami uprawnymi o rozległej ekspozycji widokowej wytyczne mogą polegać na ochronie przed zabudową i zakładać rekonstrukcję układu zieleni śródpolnej. Zapis graficzny jednostek (JARK) uzupełnia tabela, która zawiera następujące informacje: numer JARK, jej typ i charakterystykę, waloryzację i wytyczne.

WAK (wg Bogdanowskiego wnętrza architektoniczno-krajobrazowe) nazywane przez Wejcherta (1984) wnętrzami urbanistycznymi (przestrzennymi) tworzą się przez różnego rodzaju pionowe bariery i ograniczenia, które występują na linii wzroku obserwatora i tworzą ściany wnętrza. W krajobrazie miejskim mogą nimi być zarówno obiekty architektoniczne (ryc. 48), jak i zieleń (np. szpaler drzew). W krajobrazie otwartym ścianami rozległego wnętrza może być pasmo wzgórz, sylweta wsi lub granica lasu. Percepcja przestrzeni wnętrza zależy od dwóch głównych czynników: 1) stosunku długości ścian wnętrza do otwarć występujących między nimi oraz 2) stosunku wysokości ścian wnętrza do jego rozległości. Według Wejcherta (1984) wnętrza mogą być „przypadkowe lub zorganizowane, rozległe lub niewielkie, krajobrazowe, zielone, naturalne lub stworzone przez człowieka”.

Ryc. 48. Berno, przykład długiego wnętrza urbanistycznego, o konkretnych ścianach (fot. A. Gałęcka-Drozda)

W analizie WAK określenie zasobu polega na sporządzeniu dwuwymiarowego rysunku planu wnętrza oraz serii widoków z poziomu obserwatora, na które

nanosi się informacje na temat struktury wnętrza (konkretne, obiektywne, subiektywne), formy wnętrza (długie, centralne, szerokie, osiowe), kompozycji wnętrza (dominanty, akcenty, rytm, prowadzenie i zatrzymanie wzroku), otwarć (m.in. szerokie, obojętne, szczelinowe, prowadzące, zamykające, kierunkowe, agresywne, dominujące, krajobrazowe). W toku analiz dla określenia proporcji wnętrza wykonuje się przekroje (poprzeczny i podłużny), na których zaznacza się tzw. kąty środkowe (Wejchert 1984). W procesie waloryzacji wnętrza architektoniczno-krajobrazowych osobno rozpatruje się **elementy składowe WAK – płaszczyzny poziomą (podłoga wnętrza) i pionową (ściany wnętrza), bryły wolnostojące oraz sklepienie (najczęściej pozorne)**. Zwraca się tutaj szczególną uwagę na formy zabytkowe i tradycyjne. Wytyczne dla kształtowania wnętrza odnoszą się do jego poszczególnych elementów i powinny zawierać szczegółowe wskazania. Przykładowe wytyczne to: odtworzenie zabytkowej nawierzchni, renowacja elewacji, zabezpieczenie drzew, wprowadzenie niskiej zieleni, uzupełnienie szpaleru drzew. Projekt WAK sporządza się w ramach wyznaczonych przez wytyczne. Bogdanowski (1990) zwraca uwagę, żeby wykonać go nie tylko na planie, ale także w widokach perspektywicznych, co pozwala na weryfikację słuszności założeń projektowych.

W krajobrazie zurbanizowanym (szczególnie w obrębie zwartej zabudowy śródmiejskiej) wnętrza przyjmują postać **wnętrz złożonych**. Relacje między

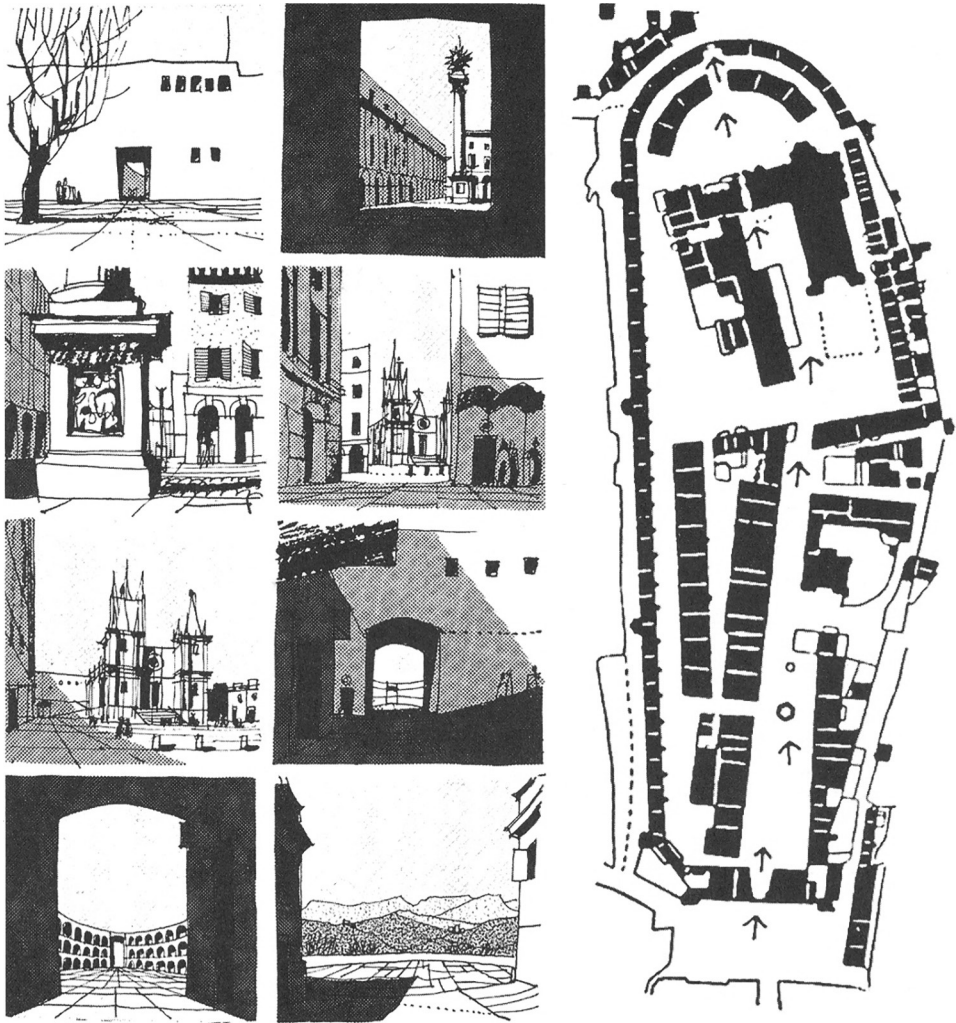
Ryc. 49. Sprzężenie przez dominantę na przykładzie wieży Eiffla w Paryżu widocznej z dwóch różnych wnętrz urbanistycznych, nie sąsiadujących ze sobą i nie mających bezpośredniego powiązania. Wspólna dominanta stanowi krajobrazowe połączenie tych wnętrz, buduje tożsamość i rozpoznawalność przestrzeni miasta (fot. E. de Mezer)

wnętrzami złożonymi uwidaczniają się w postaci różnych rodzajów sprzężeń. Wzajemne oddziaływanie na siebie wewnątrz jest wzmacniane, co jest określane jako zjawisko synergii wewnątrz (Böhm 1981). Sprzężenia te można określić jako bezpośrednie, gdy obiektem łączącym kolejne wnętrza jest fragment wspólnej przestrzeni lub obiekt należący do obu wewnątrz jednocześnie. We wewnątrzach urbanistycznych występują także sprzężenia pośrednie, spośród których najbardziej charakterystyczne jest sprzężenie przez dominantę (ryc. 49). Polega ono na możliwości obserwacji dominant wyróżniających się w strukturze przestrzennej miasta z różnych miejsc, niemających ze sobą bezpośredniego powiązania (Wejchert 1984).

2.2.5. Metody badań percepcji

Analiza sekwencji widoków. Szkice odręczne stanowią specyficzny rodzaj notowania informacji przestrzennych, oparty w przeważającej części na percepcji wzrokowej. Jest to narzędzie szczególnie przydatne dla rejestracji krajobrazu miejskiego odbieranego przez obserwatora w postaci sekwencji widoków wewnątrz krajobrazowych, przestrzeni publicznych, zespołów architektonicznych (ryc. 50). Uważna obserwacja przestrzeni miasta, której poszczególne fragmenty budzą różne emocje i odczucia, pozwala ją zrozumieć, a w konsekwencji świadomie ją kształtować. Odręczne szkice są niezastąpioną formą notatki w fazie analiz przedprojektowych, a ich graficzna forma jest nie tylko świadectwem uzdolnień ich wykonawcy, ale też wyrazem jego wrażliwości i umiejętności obserwacji oraz interpretacji przestrzeni. Stopniowemu przemieszczaniu się towarzyszy seria zmian perspektywy, zaskakujących otwarć widokowych i kontrastów (Cullen 1961, Królikowski i in. 2016, Rylke 2017). Analizę percepcyjną krajobrazu można uznać za działalność twórczą inicjującą proces projektowy (Skalski 2007). Percepcja dynamiczna jest istotna zwłaszcza przy projektowaniu tras widokowych oraz kształtowaniu i porządkowaniu krajobrazu widzianego z dróg (Forczek-Brataniec 2008).

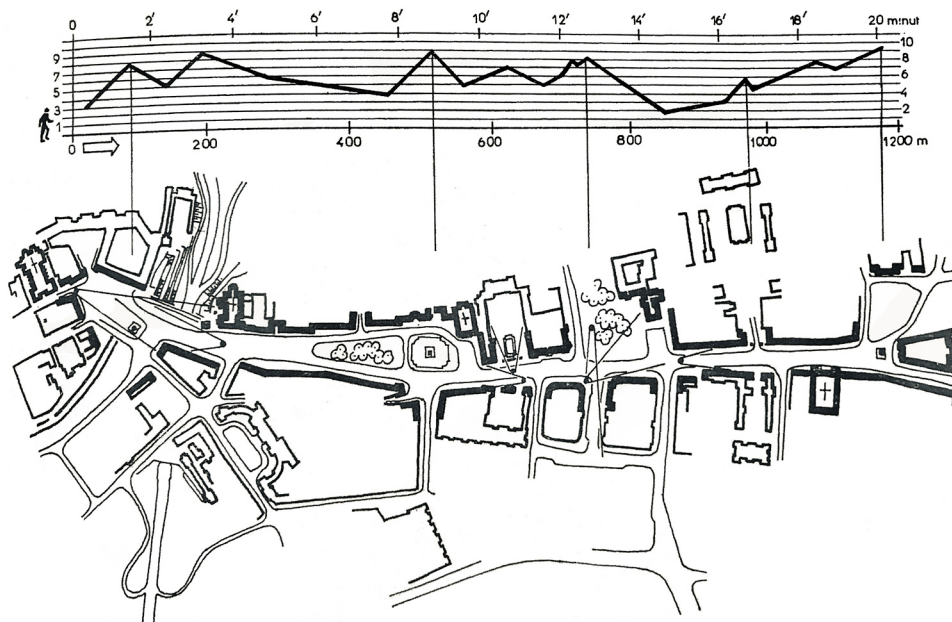
Krzywa wrażeń. W krajobrazie o ograniczonych widokach (miejski, parkowy) percepcja jest ściśle związana z przemieszczaniem się obserwatora. Obserwator porusza się w tzw. „ciągu czaso-przestrzennym” (np. ulicami miasta, alejkami parkowymi), widząc sekwencje wewnątrz złożonych. Metodą stosowaną w badaniu krajobrazu odbieranego przez obserwatora będącego w ruchu jest **krzywa wrażeń** opracowana przez Wejcherta (1984). Jest to wykres poziomy wrażeń w 10-stopniowej skali. Za pomocą krzywej można zarejestrować emocje, jakie towarzyszą obserwatorowi przemieszczającemu się np. wzdłuż ulicy, stanowiącej swoisty ciąg wewnątrz sprzężonych. Ważny czynnik wpływający na percepcję obserwatora, który jest uwzględniony w krzywej, to szybkość przemieszczania się. Inaczej wypadnie uśredniona krzywa wrażeń dla kierowców, rowerzystów, użytkowników komunikacji miejskiej, elektrycznych hulajnóg czy pieszych przemieszczających się wzdłuż tego samego ciągu komunikacyjnego. Jest to więc bardzo przydatne narzędzie w pracy z różnymi grupami użytkowników przestrzeni. Metoda ta znajduje zastosowanie zarówno w badaniach krajobrazu miejskiego (ryc. 51), jak i krajobrazu otwartego (ryc. 52).

Ryc. 50. Przykładowe zestawienie sekwencji widoków w krajobrazie. Rysunki ukazują widoki, jakie witają przechodnia, gdy idzie równym krokiem z jednego krańca miasteczka na drugi. Zgodnie ze wskazówkami autora rysunki należy oglądać kolejno od lewej do prawej
 Źródło: Cullen (1961).

Mapa znaczeń (tzw. mapa mentalna). Lynch (1960) w ramach tej metody wyróżnił pięć elementów struktury przestrzennej miasta, które składają się na jego obraz:

- **Ścieżki (paths)** to ciągi, wzdłuż których poruszają się ludzie. Mogą nimi być ulice, chodniki, ścieżki rowerowe czy linie kolejowe. W strukturze wyobrażeń wielu ludzi jest to element dominujący, ponieważ obserwują oni miasto

Ryc. 51. Analiza percepcji krajobrazu miejskiego, wykonana przy użyciu metody „krzywej wrażeń”

Źródło: Wejchert (1984).

w trakcie poruszania się wzdłuż ścieżek, podczas gdy pozostałe elementy są do nich dodawane i pozostają ze ścieżkami w ścisłej relacji przestrzennej.

- **Węzły** (*nodes*) to obiekty, do których można wejść lub które stanowią strategiczne punkty służące nawigacji i orientacji w mieście. Mogą nimi być skrzyżowania, rondo, miejsca przesiadek w transporcie publicznym, pętle autobusowe czy tramwajowe. Węzły mogą być istotnymi „wydarzeniami” w trakcie podróży wzdłuż ścieżek, stąd ich koncepcja nawiązuje silnie do koncepcji pierwszego z elementów wyróżnionych przez autora. Jednocześnie bardzo często wskazują centrum obszarów, dlatego ich rola w strukturze fizycznego wyobrażenia miasta jest bardzo istotna.
- **Krawędzie** (*edges*) najczęściej stanowią rodzaj bariery, ograniczenia przestrzeni lub przerwy między obszarami, choć bywa także, że je ze sobą łączą. Są to przeważnie nabrzeża, mury, nasypy kolejowe, rzeki.
- **Obszary** (*aeras*) stanowią średnie lub duże jednostki o jednorodnym charakterze wyróżniane w przestrzeni miasta. Obok ścieżek są drugim elementem, który może zdominować szkice wykonywane przez obserwatorów. Według autora metody zależy to nie tylko od cech indywidualnych obszaru, ale także od relacji z przestrzenią miasta.
- **Punkty orientacyjne** (*landmarks*) są, podobnie jak węzły, punktami odniesienia używanymi w nawigacji w mieście, ale pełnią znacznie ważniejszą funkcję. Zazwyczaj są to budynki, znaki czy inne detale urbanistyczne, które wyobra-

Ryc. 52. Analiza percepcji krajobrazu poznańskich glinianek tzw. Szacht – adaptacja metody „krzywej wrażeń” Wejcherta na potrzeby badań krajobrazu otwartego
Źródło: Huminiecka (2007).

żenia większości użytkowników przestrzeni miejskiej i są przez nich zapamiętywane. Część z nich może mieć charakter lokalny, część – zwłaszcza jeśli dzięki swym rozmiarom góruje ponad zabudową całego miasta – wyznacza jego dominantę percepcyjną, staje się symbolem.

Analiza szkiców odwzorowujących wyobrażoną i zapamiętaną przestrzeń miasta zaproponowana przez Lyncha (1960) zapoczątkowała tzw. strukturalny aspekt badania wyobrażeń przestrzeni, czyli powiązanie fizjonomii obszaru z subiektywnym jej obrazem wśród użytkowników. Po sporządzeniu przez obserwatorów szkiców wyobrażonej przestrzeni (map mentalnych), analizie, zarówno zarówno ilościowej, jak i jakościowej podlegają: zawartość, wewnętrzna struktura i styl szkiców, a także ich zasięg przestrzenny oraz orientacja według stron świata. Cechą mapy znaczeń jest brak skali, deformacje wynikające z subiektywnego obrazu zapamiętanej przestrzeni i zdolności rysunkowych twórcy mapy. Niemniej mapa znaczeń zawiera indywidualny obraz miejsca, który wytwarza się w pamięci użytkowników przestrzeni oraz rejestrację miejsc szczególnie istotnych dla członków lokalnej społeczności. Mapę mentalną można wykorzystać w pracy z osobami z różnych grup wiekowych (przykład takiego opracowania został opisany w rozdziale 4.2.3).

2.2.6. Narzędzia GIS i teledetekcja w badaniach krajobrazu

Oprogramowanie GIS (*Geographic Information System* – system informacji geograficznej), powszechnie stosowane jako narzędzie w badaniach krajobrazu od początku XXI w., dokonało przełomu, pozwalając na przyspieszenie i zobiektywizowanie badań. Wraz z rozwojem GIS wzrosła dostępność danych przestrzennych, mających zastosowanie w metodach służących analizie i ocenie krajobrazu. Należą do nich w szczególności numeryczny model terenu (NMT) i numeryczny model pokrycia terenu (NMPT). Coraz więcej danych przestrzennych jest w ostatnich latach zamieszczanych w ogólnodostępnych portalach mapowych, takich jak geoportal.gov.pl, czy systemy informacyjne gmin. Ogromne znaczenie w badaniach krajobrazu mają dane pochodzące z lotniczego skaningu laserowego LiDAR (*Light Detection and Ranging*), które pozwalają na wygenerowanie trójwymiarowego obrazu przestrzeni i tym samym włączenie do analiz aspektu związanego z percepcją krajobrazu przez człowieka (Wróżyński i in. 2020). Dane pochodzące ze skaningu laserowego to cenne źródło informacji w archeologii krajobrazu, ponieważ pozwalają na identyfikację elementów dziedzictwa kulturowego zapisaną w mikrorzeźbie terenu, dzisiaj często nieczytelnych m.in. przez przesłonięcie ich zielenią wysoką (Affek i in. 2021).

W badaniach nad zielenią – jej rozmieszczeniem, strukturą gatunkową, wysokością i stanem zdrowotnym – wykorzystuje się znormalizowany różnicowy wskaźnik roślinności NDVI (*Normalized Difference Vegetation Index*). Sprawdza się to zwłaszcza w badaniach nad terenami zieleni w miastach, gdzie zakres analiz poszerza się o dostępność zieleni dla mieszkańców oraz stopień jej fragmentacji (Łachowski, Łęczek 2020).

Klasyczny GIS znajduje również zastosowanie w przypadku krajobrazu kulturowego, w badaniach nad jego zabytkowymi formami. Oprogramowanie GIS usprawnia posługiwanie się archiwalnymi materiałami kartograficznymi w ramach tzw. HGIS (*Historical GIS*) (Gregory, Healey 2007) poprzez poddawanie ich tzw. georeferencji, która umożliwia osadzenie ich w konkretnym miejscu, w konkretnym układzie współrzędnych. Dzięki temu możliwe jest przeprowadzenie precyzyjnej analizy porównawczej przekształceń, które zaszły w krajobrazie – określenie zmian w pokryciu i użytkowaniu terenu, które nastąpiły w kolejnych etapach rozwoju przestrzennego (metoda przekrojów historycznych) (Wilkaniec i in. 2017).

GIS, dane przestrzenne i teledetekcję należy traktować jako narzędzia i materiały pomocnicze w analizie i ocenie krajobrazu. Są one wykorzystywane m.in. w archeologii lotniczej, dla rekonstrukcji historycznych form krajobrazowych (Rączkowski 2002). Również wymienione wcześniej metody: LCA, HLC i JARK są możliwe do zastosowania przy wsparciu współczesnej technologii. Jednak w dobie sprawnych narzędzi informatycznych i ogromnej ilości dostępnych danych o krajobrazie konieczne jest zachowanie świadomości rzeczywistej relacji między odbiorcą a krajobrazem, a wszystkie wyniki badań powinny podlegać weryfikacji w terenie.

2.3. Analizy wizualne krajobrazu

Krajobraz kulturowy najczęściej jest postrzegany jako sekwencja widoków. Zewnętrzny wyraz krajobrazu świadczy o jego dobrym lub złym stanie (krajobraz harmonijny lub zdegradowany). To walory wizualne decydują o jego atrakcyjności turystycznej, wpływają na samopoczucie obserwatorów. Niestety trzeci wymiar krajobrazu w analizach i w planowaniu przestrzennym często jest pomijany (Bogdanowski 1976). Wynika to z braku świadomości walorów historycznych i kulturowych zapisanych w widokach, braku upowszechnienia metod służących obiektywnym analizom wizualnym krajobrazu oraz chęci ograniczania kosztów przy wydawaniu decyzji planistycznych. W niniejszym rozdziale zostały przybliżone wybrane metody i narzędzia analiz wizualnych, poprzedzone definicjami określeń używanych w tych analizach.

2.3.1. Definicje

- **Walory wizualne krajobrazu:** cechy krajobrazu, związane z jego fizjonomią, pozytywnie oddziałujące na zmysł wzroku obserwatora. Na walory wizualne mają wpływ: stopień przekształcenia krajobrazu i udział elementów przyrodniczych; stan zachowania formy krajobrazu tradycyjnego; obecność wysokiej jakości dzieł architektury i sztuki.
- **Percepcja wzrokowa:** dotyczy złożonego procesu poznawczego polegającego na rozpoznawaniu i różnicowaniu bodźców wzrokowych, który prowadzi do spostrzeżenia (obraz rzeczywistości powstający w umyśle człowieka) (Kotarbiński 1997).
- **Widok:** widziany fragment przestrzeni, miarą widoku jest zakres widzialności przy spojrzeniu w określonym kierunku, który odpowiada w przybliżeniu kątowi 90°.
- **Widok panoramy:** widziana rozległa przestrzeń, szereg następujących po sobie widoków oglądanych z jednego miejsca. Obiekt będący przedmiotem obserwacji pozostaje w pewnym oddaleniu od obserwatora, co umożliwia istnienie tzw. przedpola ekspozycji.
- **Oś widokowa:** wytyczony kierunek obserwacji (wyobrażalna prosta) przez rozplanowanie i kompozycję zagospodarowania terenu, kierujący wzrok na charakterystyczne elementy (za: Jagielska i in. 2011; Ustawa o ochronie przyrody 2004).
- **Oś kompozycji:** element liniowy organizujący kompozycję przestrzenną (Jagielska i in. 2011).
- **Punkt widokowy:** miejsce, z którego można obserwować panoramę lub szczególny fragment krajobrazu (Frydryczak i in. 2019; Ustawa o ochronie przyrody 2004).
- **Ciąg widokowy:** ciąg następujących po sobie punktów widokowych, powiązany z trasą przemieszczania się obserwatora.

- **Wnętrze krajobrazowe:** podstawowa jednostka strukturalno-kompozycyjna fizjonomii krajobrazu. Fragment przestrzeni widocznej dla obserwatora wydzielonej z otoczenia ścianami (Bogdanowski 1976, 1990).
- **Przedpole ekspozycji:** rozległe poziome płaszczyzny znajdujące się między obserwowanym obiektem a obserwatorem, w szczególności zbiorniki wodne, zbocza lub płaskie dna dolin, umożliwiające ekspozycję panoram (Bogdanowski 1976, Ustawa o ochronie przyrody 2004).
- **Ekspozycja bierna:** określa jak i gdzie widoczny jest obiekt, element krajobrazu (Niedźwiecka-Filipiak i in. 2017).
- **Ekspozycja czynna:** określa co widzi obserwator, użytkownik przestrzeni (Niedźwiecka-Filipiak i in. 2017)

2.3.2. Walory wizualne krajobrazu kulturowego – charakterystyka i stan zachowania

O walorach wizualnych krajobrazu decydują różne elementy, charakterystyczne dla poszczególnych jego typów i form. Na obszarach, gdzie dominują wsie o zwartym rozplanowaniu, najbardziej powszechne są rozległe wnętrza krajobrazowe (makrownętrza) z widoczną sylwetą osiedla, na którą składają się budynki (często z dominantą kościoła w centrum) i zieleń wysoka. Przedpole ekspozycji tworzą pola uprawne, łąki lub wody otwarte. Granicę makrownętrza najczęściej wytycza las, wzniesienia terenu lub zabudowa sąsiedniej wsi. Makrownętrze na ogół jest podzielone na mniejsze wnętrza pasami zieleni wysokiej w postaci alei lub zadrzewień śródpolnych. Z kolei w tradycyjnych formach krajobrazu wiejskiego o zabudowie rozproszonej (przykładem mogą być wsie olęderskie) widoki są skrócone, tworzące sekwencję niewielkich wnętrz architektoniczno-krajobrazowych otoczonych zielenią wysoką i tradycyjną zabudową. W krajobrazie zurbanizowanym szczególną rolę odgrywają wnętrza miast i osiedli, w tym place i ulice (widoki związane z wnętrzami sprzężonymi) oraz panoramy (sylweta miasta widoczna z zewnątrz). Panoramy miast zazwyczaj można obserwować z wyższych punktów widokowych, wynoszących obserwatora ponad przeważający poziom zabudowy. Przedpolem ekspozycji panoramy miasta mogą być wody lub tereny otwarte z dużym udziałem zieleni niskiej (panorama Poznania z brzegów rzeki Warty, panorama Krakowa z Błoń).

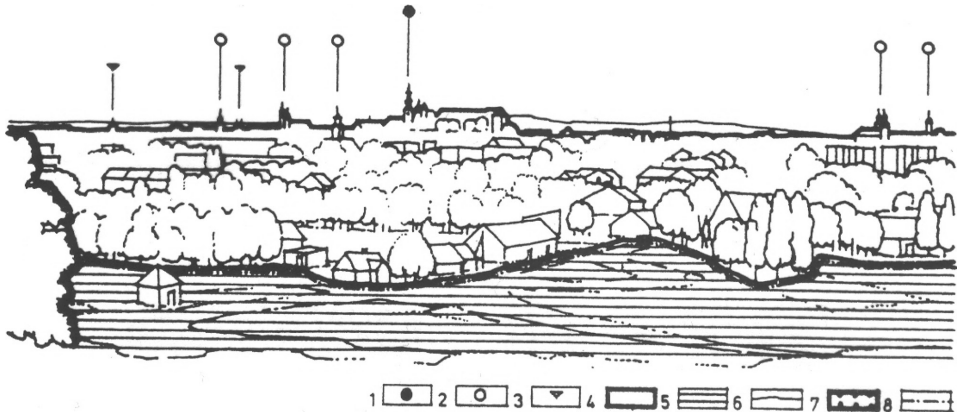
Widoki i panoramy stanowią niezbędne dopełnienie planu, które pozwala na trójwymiarowe uchwycenie krajobrazu. Walory wizualne są przedmiotem troski głównie na terenach o znaczeniu turystycznym. Trzeci wymiar krajobrazu codziennego jest elementem niesłusznie pomijanym. Studia i opracowania krajobrazowe często ograniczane są tylko do dwuwymiarowego planu. Już w latach 70. Bogdanowski (1976) wskazywał na powszechny brak „powiązania widoku projektowanego zespołu z panoramą otaczającego terenu, a zwłaszcza z panoramą miasta i wsi”, czego skutkiem jest utrata charakteru krajobrazu i walorów widokowych. Dochodzi do zaburzenia czytelności formy panoramy, często w połączeniu z jej oszpecceniem. Elementy współczesne panoramy konkurują z historycznymi. Innym problemem jest niszczenie przedpól ekspozycji przez rozpraszanie się na nich zabudowy, co prowadzi do utraty walorów wizualnych. Istotnym aspektem

badania wizualnych krajobrazu jest analiza dynamiczna, związana z ruchem i przemieszczaniem się obserwatora wzdłuż drogi (Forczek-Brataniec 2008).

Współcześnie z pomocą przychodzi technologia GIS, która w sposób zautomatyzowany pozwala na określenie zasięgu widoczności planowanych obiektów w krajobrazie i tym samym jest narzędziem przydatnym w procesie podejmowania decyzji lokalizacyjnych. Niestety, opracowania zawierające analizy krajobrazowe, analizy widokowe, studia krajobrazowe w dokumentach gminnych należą do rzadkości.

2.3.3. Studium panoramy

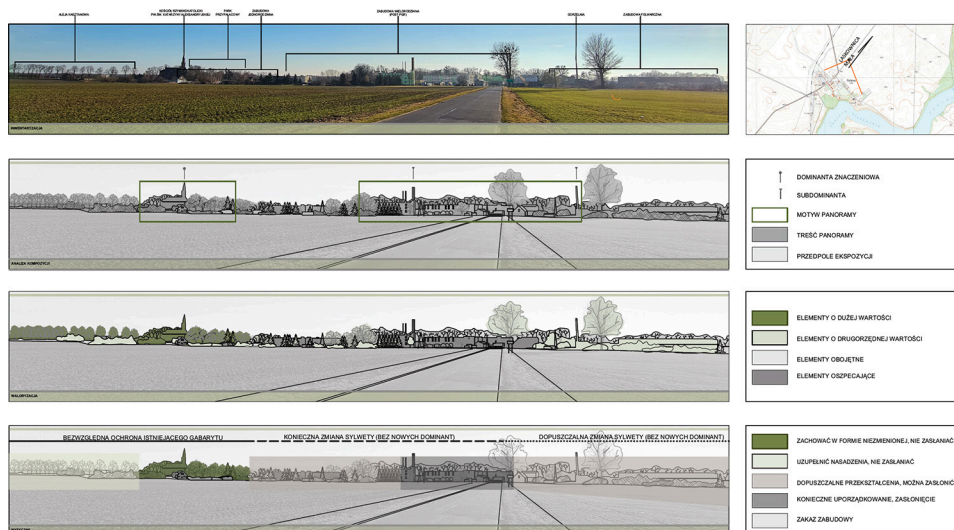
Podstawową metodą rejestracji i rozpoznania cech krajobrazu jest analiza panoram, służąca ochronie i kształtowaniu krajobrazu kulturowego, z uwzględnieniem najbardziej charakterystycznych widoków obserwowanych z różnych punktów. Metoda ta została opracowana przez Dąbrowską-Budziło (1990). Na początku konieczne jest zarejestrowanie charakterystycznych widoków panoramy w oparciu o studia terenowe i analizę materiałów kartograficznych. Następnie przeprowadza się rozpoznanie elementów kompozycji panoramy (ryc. 53), do których należą: **przedpole ekspozycji**: otwarta przestrzeń pozwalająca na oglądanie sylwety miasta lub wsi z pewnego oddalenia; **treść panoramy**: zwana także mięszem, zwykle sylweta miasta lub wsi, skupienie elementów krajobrazu widocznych z oddalenia; **tło**: jednolite zgrupowanie elementów znajdujące się za treścią panoramy; **motyw panoramy**: zespół elementów koncentrujących uwagę obserwatora; **dominanta**: element wyróżniający się wysokością lub kubaturą, często o znaczeniu historycznym lub kulturowym (tzw. dominanta znaczeniowa); **subdominanta**: element wyróżniający się wysokością lub kubaturą, mniejszy lub mniej ważny od dominanty, występuje tylko w relacji do dominanty; **akcent**:

Ryc. 53. Analiza elementów i kompozycji panoramy: 1 – dominanta, 2 – subdominanta, 3 – akcent, 4 – treść panoramy, 5 – przedpole ekspozycji, 6 – tło, 7 – ramy widoku, 8 – granica między przedpolem a treścią panoramy
Źródło: Dąbrowska-Budziło (1990).

element wyróżniający się kolorem lub fakturą; **ramy widoku**: kadrujące widok po jednej lub po dwóch stronach panoramy, zbudowane z elementów znajdujących się blisko obserwatora (pomiędzy obserwatorem a treścią panoramy); **kulisy widoku**: elementy na przedpolu widoku, eksponujące jego kolejne plany.

Kolejnym etapem jest przeprowadzenie waloryzacji, zarówno treści panoramy, jak i przedpola ekspozycji (ryc. 54). Waloryzacja polega na wyróżnieniu w widoku panoramy elementów harmonijnych, dysharmonijnych i degradujących. Inne ujęcie to przypisanie wartości krajobrazowych przez wyodrębnienie elementów o dużej wartości, elementów o drugorzędnej wartości, elementów obojętnych i elementów oszpecających. Na podstawie waloryzacji sporządza się wytyczne krajobrazowe dotyczące ochrony i kształtowania panoramy (wytyczne ogólne, odnoszące się do całej panoramy lub jej odcinków oraz wytyczne szczegółowe, odnoszące się do poszczególnych jej elementów). Możliwości zapisów wytycznych jest bardzo dużo i zależą one od konkretnego przypadku. W ramach jednej panoramy różnych wytycznych może być od kilku do kilkunastu, odnoszą się one do poszczególnych fragmentów widoku. Przykładowe wytyczne szczegółowe to: zachowanie w niezmienionej formie, zakaz zasłaniania; wskazane przekształcenia; konieczne zlikwidowanie, uporządkowanie lub zasłonięcie; zakaz wprowadzania nowych elementów (oprócz zadrzewienia komponowanego); możliwe wprowadzenie zabudowy i zadrzewienia. Wytyczne ogólne o charakterze projektowym sporządza się równoległe do wytycznych szczegółowych. Obejmują one wskazanie odcinków panoramy, na których można wprowadzać nowe dominanty, odcinków koniecznych do objęcia bezwzględną ochroną istniejącego gabarytu i odcinków, na których dopuszcza się możliwość przekształcania sylwety bez wprowadzania nowych dominant. Wytyczne zamieszczone na widoku panoramy, należy także przenieść na dwuwymiarowy

Ryc. 54. Przykład studium panoramy wsi Grylewo
Źródło: Meller (2021).

plan. W oparciu o wytyczne można sporządzić projekt kształtowania panoramy polegający na wprowadzeniu nowych elementów i jednocześnie określeniu ich lokalizacji na planie.

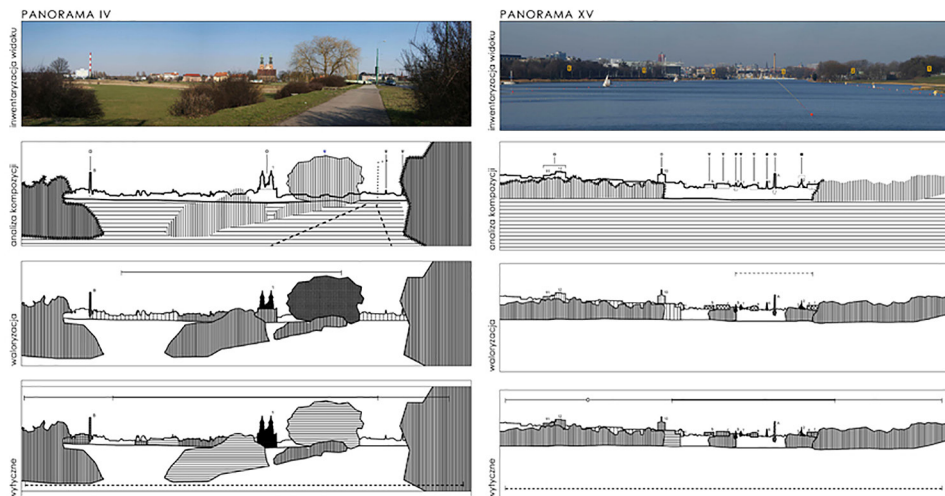
Przykład: Analiza panoram miejskich pod kątem lokalizacji obiektów wysokościowych. Szczególnym zapisem nawarstwiania się historii w przestrzeni miejskiej są widoki panoramiczne. Ich treść tworzy tkanka urbanistyczna, w której wyróżniają się wysokie obiekty, czyli dominanty. Stanowią one wizytówkę miast i budują tożsamość ich krajobrazu, a jednocześnie ułatwiają identyfikację przestrzenną mieszkańców i turystów. Krajobraz znaczeń ma wyraźny kontekst kulturowy, wyczuwalny pod jego fizyczną formą. Przekazuje określone treści, zawarte w jego elementach. Przyrost zabudowy, zmiana układów komunikacyjnych i struktury użytkowania terenów, wpływa zarówno na treść, jak i warunki ekspozycji historycznych panoram (ryc. 55). Zagrożenie ze strony współczesnych procesów rozwojowych oraz niewłaściwie prowadzonej polityki przestrzennej powoduje deformację i utratę spójności kompozycyjnej historycznych panoram. Problem ten został

Ryc. 55. Panorama lewobrzeżnej części Poznania widziana od strony Warty w różnych okresach: A – 1830 r., B – 1845 r., C – 2015 r., kolejnymi numerami i literami oznaczono na zdjęciach i rycinach obiekty wyróżniające się w panoramie

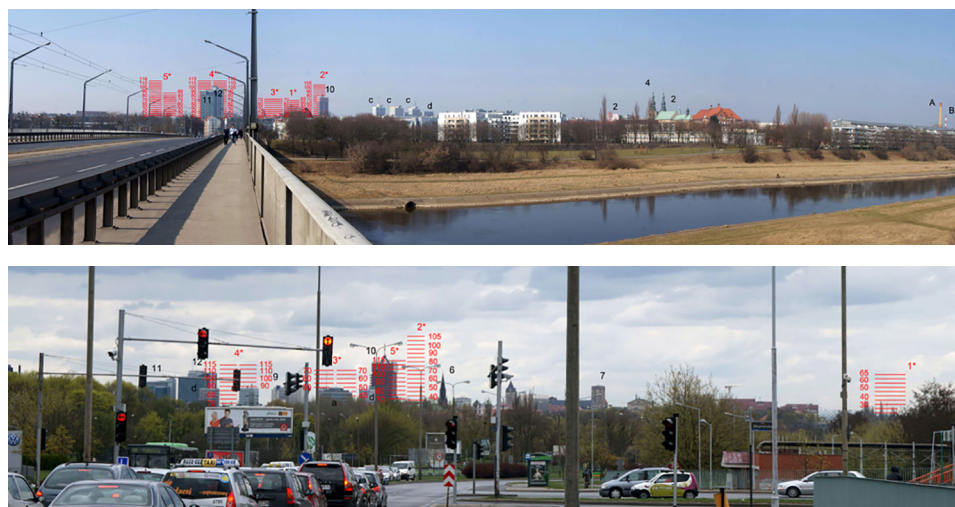
Źródło: Neumann (2015).

podjęty w pracy dyplomowej, która obejmowała analizę kształtowania się i zmian panoram Poznania oraz ich współczesną percepcję, a także identyfikację czynników wpływających na wizualną tożsamość miasta. Istotnym etapem badań było studium najważniejszych widoków panoramicznych (ryc. 56).

Ryc. 56. Studium współczesnych widoków panoramicznych Poznania
Źródło: Neumann (2015).

Przestrzeń miasta kształtowana w ciągu wieków przez poprzednie pokolenia jest środowiskiem życia współczesnych mieszkańców, którzy realizują w niej

Ryc. 57. Analiza wpływu planowanych inwestycji na wybrane panoramy Poznania
Źródło: Neumann (2015).

swoje cele i potrzeby. Sposoby użytkowania przestrzeni, a wraz z nimi charakter krajobrazu, ulegają zmianom wraz z ustaniem procesów, które determinowały określone formy i struktury. Pojawiają się nowe potrzeby i aspiracje, których spektakularnym wyrazem jest między innymi budowa nowych wysokich obiektów. Ich lokalizacja musi być jednak szczególnie przemyślana i uzasadniona. W kontekście ochrony historycznej struktury urbanistycznej i wizualnej tożsamości miasta niezbędne jest zarówno przewidywanie skutków krajobrazowych nowych inwestycji (ryc. 57), jak i określenie reżimu ochrony i dopuszczalnych form zagospodarowania przestrzennego.

2.3.4. Wybrane współczesne metody i narzędzia analiz walorów wizualnych krajobrazu

Landscape and Visual Impact Assessment (LVIA). Metoda brytyjska służąca ocenie oddziaływania na krajobraz. Jest wymagana przy każdej inwestycji, która może mieć znaczące oddziaływanie na charakter krajobrazu lub wprowadzać zmiany wizualne w szerszym widoku krajobrazu. Przykłady inwestycji, dla których konieczne jest przeprowadzenie oceny LVIA: turbiny wiatrowe, farmy solarne, budowa 10 lub więcej domów na powierzchni powyżej 0,5 ha, zabudowa o powierzchni powyżej 1000 m². Opracowanie LVIA powinno zawierać ocenę kondycji charakteru krajobrazu dla miejsc potencjalnie dotkniętych planowaną inwestycją, identyfikację charakterystycznych punktów widokowych i ocenę ich wrażliwości, sposoby łagodzenia wpływu inwestycji na krajobraz, ocenę potencjalnego wpływu na walory widokowe. Metoda LVIA jest sprzężona z procesami planowania i projektowania nowych inwestycji. Pozwala na włączenie walorów wizualnych w proces podejmowania decyzji, w efekcie zapewniając ich skuteczną ochronę i zachowanie tradycyjnego charakteru krajobrazu (Guidelines for Landscape... 2002).

Scenic Beauty Estimation (SBE). Klasyczna metoda oceny walorów wizualnych krajobrazu, wykorzystująca zaangażowanie różnych grup obserwatorów. Metoda została rozwinięta przez psychologa i ekonomistę leśnego w latach 70. XX w. w USA, pierwotnie dla krajobrazu leśnego. Jej celem jest pomoc w godzeniu aspektów ekonomicznych z ochroną krajobrazu, ułatwienie podejmowania decyzji w planowaniu przestrzennym oraz wsparcie w komunikacji między projektantem i odbiorcą. Metoda może być także stosowana jako narzędzie pomocnicze przy określaniu miejsc najsilniej zakorzenionych w pamięci obserwatorów. Pozwala na interpretację społecznego postrzegania piękna, co może dać przydatne wnioski przy kształtowaniu widoków. SBE polega na wyodrębnieniu poszczególnych widoków „wnętrz”, które następnie są fotografowane i poddawane ocenie przez respondentów w skali od 1 do 10. Oceny dla poszczególnych widoków są podliczane oraz standaryzowane (Daniel, Boster 1976, Wall 2013).

Ocena wizualnego wpływu inwestycji na krajobraz. Narzędzie to stosowane jest w Polsce przy lokalizacji nowych obiektów, które ze względu na wysokość, rozległość i obcą formę mogą potencjalnie przyczynić się do degradacji krajobrazu (Sas-Bojarska 2006, 2007). Analizy te opracowuje się w ramach ocen oddziaływania na środowisko (OoŚ) zlecanych przez regionalne dyrekcje ochrony

środowiska (RDOŚ). O konieczności wykonania analizy widokowego oddziaływania na krajobraz w ramach raportu decyduje RDOŚ. W praktyce konieczność wykonywania takiej oceny jest praktykowana najczęściej w przypadku lokalizowania nowych farm wiatrowych (Badora 2017). Metody stosowane w ocenach wywodzą się z klasycznych, wyżej opisanych, metod studium panoramy, jednak podręcznik metodyczny Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (GDOŚ) zawiera szczegółowe klasyfikacje pozwalające na określenie wartości wizualnej zastanego krajobrazu wynikające m.in. z form ukształtowania i pokrycia terenu. Następnie przeprowadza się tzw. ocenę siły oddziaływania, opartą m.in. na wskaźniku powierzchniowej i horyzontalnej zajętości krajobrazu oraz wskaźnikach wertykalnej zajętości panoramy i uporządkowania widokowego. Kluczowym elementem raportu jest wykonanie wizualizacji przedstawiających planowaną inwestycję w zastanym krajobrazie. Wizualizacje muszą spełniać liczne, rygorystyczne warunki, które pozwalają na możliwie obiektywne wskazanie skali przemian w krajobrazie. Obecnie walory widokowe w OOS są najczęściej pomijane lub marginalizowane. Obserwuje się także problemy z wdrażaniem i respektowaniem zaleceń zapisanych w dokumentach.

Cyfrowe narzędzia analiz widokowych. Służą one przede wszystkim do badania **chłonności widokowej** oraz projektowania i ochrony krajobrazu kulturowego, zwłaszcza krajobrazu miejskiego. Narzędzia te stale są rozwijane, a wynika to z coraz szerszej dostępności danych przestrzennych pochodzących ze skaningu laserowego oraz pomiarów geodezyjnych. Narzędzia cyfrowe z powodzeniem można stosować w tradycyjnych metodach analiz widokowych krajobrazu. Ich zaletą jest znaczne skrócenie czasu dokonywania analiz. W Polsce tematyką narzędzi cyfrowych w ochronie i kształtowaniu krajobrazu kulturowego zajmują się architekci krajobrazu z różnych ośrodków akademickich. Wyróżniają się zwłaszcza prace prowadzone w środowisku szczecińskim przez Klarę Czyńską i Pawła Rubinowicza (m.in. Czyńska 2018, Czyńska, Rubinowicz 2019) oraz w środowisku krakowskim przez Agnieszkę i Pawła Ozimek (m.in. Ozimek i in. 2013, Ozimek, Ozimek 2015). Warto zwrócić uwagę na metody analiz fotografii cyfrowych, prowadzonych dla potrzeb waloryzacji krajobrazu oraz ocen oddziaływania inwestycji na krajobraz (Ozimek 2019).

3. Przekształcenia, ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego

3.1. Współczesne zagrożenia i deformacje krajobrazu kulturowego

Krajobraz kulturowy jako struktura dynamiczna (patrz podrozdział 1.1) podlega różnorodnym procesom, z których część ma charakter właściwej dla układów i form przestrzennych ewolucji w czasie (patrz podrozdział 1.2). Niestety, niektóre zjawiska mogą pociągać za sobą niekorzystne przekształcenia krajobrazu, przyczyniając się do deformacji jego fragmentów czy nawet zaniku pewnych podtypów. Współczesne zagrożenia, najczęściej odpowiadające za negatywne zmiany zachodzące w krajobrazie kulturowym, to przede wszystkim: globalizacja, zmiana modelu życia, urbanizacja, dostępność komunikacyjna związana z rozwojem infrastruktury, rozwój technologiczny, zmiany polityczne, niski poziom świadomości i edukacji społecznej.

3.1.1. Źródła i przyczyny przekształceń krajobrazu

Na całym świecie obserwowane są niekorzystne trendy wyznaczające kierunek przemian krajobrazu kulturowego. Dotyczą one również Europy i Polski. Za główne, globalne kierunki zmian można uznać: gwałtowny rozwój miast i infrastruktury (*urban sprawl*, urbanizacja), rozwój specyficznych form zagospodarowania terenu związanych z turystyką i rekreacją, intensyfikację i wzrost skali produkcji rolnej, zmniejszanie intensywności wykorzystania terenu lub wyłączenie z użytkowania ziemi.

Obecnemu rozwojowi przestrzennemu wielkich miast towarzyszy zjawisko *urban sprawl*, czyli wylewania się zabudowy mieszkaniowej poza ich granice administracyjne. *Urban sprawl* jest określeniem powszechnie przyjętym, ale tłumaczonym w różny sposób. Niemniej wszystkie próby definiowania terminu podkreślają pewne cechy obszarów podlegających zjawisku *urban sprawl*, do których należą: niska gęstość zaludnienia i zabudowy, nieciągłość zabudowy, utrudnienia w dostępie do usług, w tym usług transportu publicznego, uzależnienie od transportu indywidualnego, gwałtowny wzrost powierzchni zabudowy na terenach podmiejskich, charakteryzujący się nieplanowością struktur, nielogicznością rozwiązań oraz izolacją społeczną (Broniewicz 2017). Zjawisko to występuje szczególnie intensywnie na pograniczu dużych miast, wzdłuż głównych tras komunikacyjnych, ale również na terenach cennych przyrodniczo i krajobrazowo. Atrakcyjność krajobrazowa, obok walorów ekonomicznych (niższe ceny gruntów) i społecznych (więzi sąsiedzkie, poczucie bezpieczeństwa), sprawia, że obszary

wiejskie stają się przeciwwagą dla anonimowej, zdegradowanej i coraz droższej przestrzeni miejskiej. Przestrzeń wiejska jest więc nie tylko atrakcyjnym miejscem wypoczynku, ale też coraz bardziej pożądanym miejscem zamieszkania dla ludzi związanych zawodowo z miastem lub poszukujących na wsi nowych perspektyw zatrudnienia. Ma to swoje odzwierciedlenie w krajobrazie poprzez zachodzące w nim przekształcenia. Suburbanizacja, *urban sprawl*, coraz silniejsza presja miast na otaczające tereny wiejskie powoduje zagrożenia dla wartościowych struktur krajobrazowych, często zaś deformację tradycyjnych form architektonicznych i przestrzennych. Zanika granica pomiędzy przestrzenią miejską i wiejską (o czym była również mowa w podrozdziale 1.2.3). Podsumowując, tereny wiejskie w sąsiedztwie miast odznaczają się ogromną dynamiką przemian prowadzących do: zachwiania ich stabilności ekologicznej, deformacji struktury przestrzennej i degradacji krajobrazu (patrz ryc. 58). Intensywny rozwój obiektów i sieci infrastrukturalnych (drogi, napowietrzne sieci przesyłowe, farmy wiatrowe i fotowoltaiczne) powoduje utratę obszarów cennych widokowo, których krajobraz bywa zdominowany przez tego rodzaju obiekty.

Drugi z wymienionych kierunków niekorzystnych zmian w krajobrazie, czyli rozwój specyficznych form zagospodarowania terenu związanych z turystyką i rekreacją, może prowadzić do nadmiernej intensyfikacji wykorzystania środowiska, przekraczającej jego chłonność (penetracja lasów, zanieczyszczanie jezior, niszczenie naturalnych ekosystemów). Przy braku odpowiedniej kontroli i niedostatecznych ograniczeniach skutki krajobrazowe tego zjawiska to niszczenie walorów widokowych poprzez lokalizowanie zabudowy rekreacyjnej w niewłaściwych lub zupełnie przypadkowych miejscach. Jakość krajobrazu obniżają również chaotyczne układy przestrzenne zabudowy, jej często niska jakość estetyczna i techniczna, nadmierne zagęszczenie oraz krzykliwe reklamy kierowane do turystów. W ostatnich latach pojawiło się nawet pojęcie wizualnego zanieczyszczenia (ang. *visual pollution*), które odnosi się nie tylko do zabudowy rekreacyjnej.

Z kolei przemysłowa produkcja rolna może prowadzić do zachwiania równowagi ekologicznej (utrata bioróżnorodności, niszczenia powiązań ekologicznych) i przyczynić się do zanieczyszczenia środowiska (skażenie gleby i wód nawozami oraz środkami ochrony roślin). W efekcie może dojść do obniżenia jakości produkowanej żywności (żywność wytwarzana na skalę przemysłową, zgodnie ze standardami masowej produkcji). W aspekcie przestrzennym w wyniku intensywnej produkcji rolnej następuje zubożenie i ujednoczenie krajobrazu – zanik mozaikowego krajobrazu wraz z właściwymi dla niego drobnymi formami krajobrazowymi (oczka i zadrzewienia śródpolne, drobne formy ukształtowania terenu, dawne miedze). Opisane zjawiska związane są z dostosowaniem terenu upraw (pól) do wymogów stawianych przez mechanizację rolnictwa i m.in. przez scalanie własności rolnej.

Trend przeciwny do opisanego powyżej, to zmniejszenie intensywności wykorzystania terenu i wyłączenie z użytkowania ziemi na terenach rolniczych o słabej dostępności lub mało sprzyjających warunkach społecznych. Zjawisko dotyczy zazwyczaj peryferyjnie położonych obszarów lub terenów o skrajnie niekorzystnych warunkach gospodarowania, obciążonych również problemami

Ryc. 58. Przykłady homogenizacji i zawłaszczania krajobrazu, osiedla o zgeometryzowanych, nieuwzględniających uwarunkowań naturalnych i regionalnych wzorców przestrzennych podziałach i standardowej, powtarzalnej formie zabudowy zajmują wartościowe pod względem krajobrazowym i przyrodniczym tereny otwarte (fot. A. Kijowski)

społecznymi (m.in. bezrobocie, starzenie się społeczeństwa, migracja młodych ludzi). Wycofywanie się z uprawy gruntów i zastępowanie terenów uprawowych nieużytkami, zakrzewieniami lub lasem powoduje zanik tradycyjnego krajobrazu rolniczego i zmienia ekspozycję widoków (Raszeja i in. 2010).

3.1.2. Współczesne zjawiska w krajobrazie kulturowym

Wszystkie opisane powyżej tendencje przekładają się na deformacje występujące we współczesnym krajobrazie kulturowym. Dotyczy to zarówno krajobrazu zurbanizowanego (miejskiego), jak i otwartego (wiejskiego), choć obydwa rodzaje krajobrazu różnią się między sobą dynamiką zmian, odmiennością problemów i obserwowanych zjawisk. Poniżej zebrano i pokrótce scharakteryzowano najczęściej zachodzące deformacje krajobrazu kulturowego w Polsce.

Zanik tradycyjnych elementów krajobrazu i jego indywidualnej specyfiki. Następuje utrata niepowtarzalnego charakteru zespołów miejskich i przenoszenie na wieś obcych form architektonicznych, zacieranie historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych. Zanik tradycyjnych elementów krajobrazu zarówno może odnosić się do układów przestrzennych, jak i pojedynczych obiektów architektonicznych, zespołów zieleni i form użytkowania terenu.

Zanik zabytkowej i tradycyjnej (wernakularnej) zabudowy. Jest to złożony problem wynikający z dewastacji zabytkowych obiektów architektonicznych i ich zespołów, utraty przez nie funkcji, przeznaczenia lub właściciela, co skutkuje brakiem opieki i remontów. Może również wiązać się ze zniekształceniem ich formy przez źle prowadzone przebudowy i adaptacje, stosowaniem nieodpowiednich materiałów budowlanych, usuwaniem detalu architektonicznego, przez co tracą cechy stylowe. Może dotyczyć zabytkowej substancji architektonicznej miejskiej, jednak częściej i dotkliwiej dotyka zabudowy wernakularnej, czyli tradycyjnej wiejskiej (więcej w podrozdziale 1.3).

Zanik zespołów zieleni. Najczęściej związany jest z nowymi inwestycjami budowlanymi (zielen na działkach prywatnych i gminnych, miejskich, państwowych) oraz gospodarowaniem rolniczym (dotyczy przede wszystkim za drzewień śródpolnych). Niektóre zespoły zieleni, zwłaszcza zielen cmentarna, cierpią w wyniku niewłaściwych sposobów pielęgnacji drzew (ogławianie, podkrzesywanie), braku uzupełniania ubytków w istniejących nasadzeniach oraz wprowadzania niewłaściwie dobranych gatunków nasadzeń. Poważnym zagrożeniem dla niezwykle wartościowych form zieleni wysokiej w krajobrazie kulturowym, jakimi są aleje przydrożne, jest eliminacja zieleni wzdłuż ciągów komunikacyjnych podczas modernizacji dróg, budowy ścieżek rowerowych itp. W miastach do zaniku zespołów zieleni przyczyniają się także zmiany klimatyczne, presja inwestycyjna oraz zimowe utrzymanie dróg.

Zanik tradycyjnych form użytkowania na obszarach wiejskich. Wynika z praktyki scalania gruntów, tworzenia pól wielkoobszarowych i wprowadzania upraw monokulturowych, co powiązane jest z usuwaniem miedz i enklaw zieleni śródpolnej. Niwelacja terenu przyczynia się do likwidacji śródpolnych oczek wodnych oraz innych drobnych form ukształtowania terenu. Wraz z zanikiem tradycyjnych

upraw i metod wypasu zatraceniu ulegają charakterystyczne dla krajobrazu wiejskiego formy użytkowania terenu, takie jak sady, łąki, pastwiska czy ogrody warzywne.

Zawłaszczanie krajobrazu. Zjawisko polega na pozbawianiu społeczeństwa dostępu do zasobów krajobrazowych poprzez przejmowanie ich przez indywidualnych użytkowników lub ich grupy. Przejawem zawłaszczania krajobrazu może być powstawanie zabudowy rekreacyjnej i mieszkaniowej na obszarach o najwyższych walorach krajobrazowych i przyrodniczych, wypełnianie zabudową krajobrazu otwartego, nadmierne przybliżanie zabudowy do granic lasów i linii zbiorników wodnych, degradacja miejsc atrakcyjnych widokowo (zob. ryc. 60 i 61 i przykład ze str. 116). W skali miasta problem przejawia się grodzeniem osiedli i towarzyszącej budynkom mieszkalnym przestrzeni ze skwerami, zieleńcami, placami zabaw, miejscami wypoczynku, ścieżkami i parkingami. Tym samym tkanka miejska traci ciągłość, a w krajobrazie miejskim pojawiają się bariery przestrzenne i wizualne, oddziałujące równocześnie na relacje społeczne.

Homogenizacja krajobrazu. Następuje na skutek wprowadzania nowych podziałów własnościowych, najczęściej związanych z rozwojem funkcji mieszkaniowej. Zgeometryzowane, nieuwzględniające uwarunkowań naturalnych i regionalnych wzorców przestrzennych podziały mają silny wpływ na współczesny krajobraz kulturowy, a co gorsza, mogą decydować o jego formach i strukturze w przyszłości. Zjawisko przybiera również formę uniformizacji zabudowy i pozbawienia jej cech lokalnej tradycji kulturowej (ryc. 58). Wszystko to wiąże się z zanikiem zróżnicowania form krajobrazu miejskiego i wiejskiego.

Nadmierna intensyfikacja zabudowy lub jej rozpraszanie. Wiąże się z brakiem powiązania nowej zabudowy z istniejącymi strukturami osadniczymi. W krajobrazie miejskim zdarza się rozwój zabudowy kosztem zieleni, terenów otwartych i przestrzeni publicznych. Przykładowo zabudowie ulegają parki i skwery między budynkami mieszkalnymi tzw. osiedli z wielkiej płyty, w historycznych śródmieściach miast działki po wyburzonych kamienicach, dawniej z podwórzem, drzewami, oficyną, zabudowywane są przez pozbawione zieleni wielopoziomowe apartamentowce. W krajobrazie wiejskim dochodzi do lokalizowania pojedynczych siedlisk lub niewielkich zespołów zabudowy w krajobrazie otwartym (wśród rozłogu pól) – na odrolnionych działkach, co skutkuje nadmiernym rozdrabnianiem podziałów własnościowych, niezgodnym ze skalą podziałów historycznych. Na obszarach kraju o tradycji rozplanowania pól w formie długich i wąskich łańców, nowa zabudowa pojawia się w dużym zagęszczeniu w obrębie pojedynczych łańców, tworząc długie pasma domów (ryc. 59A). Na terenach podmiejskich ma miejsce rozciąganie terenów budowlanych wzdłuż ciągów komunikacyjnych (ryc. 59B). Następuje zlewianie się układów przestrzennych sąsiadujących jednostek osadniczych w strefie oddziaływania dużych miast. Opisane zjawiska wynikają z nieskuteczność prawa wobec presji związanej z urbanizacją. Chęć pozyskania tanich terenów pod zabudowę, niekoniecznie korzystnie położonych z punktu widzenia harmonijnego rozwoju struktur osadniczych, nie jest wystarczająco ograniczana przez prawo lokalne (miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego).

Ryc. 59. A – przykład zabudowy zuniformizowanej, nienawiązującej do wzorców regionalnych, usytuowanej na wydłużonej działce porolnej; B – deformująca krajobraz różnorodność gabarytów, form i sposobów rozmieszczenia na działkach zabudowy, prowadząca do chaosu przestrzennego (fot. E. Raszeja)

Brak ochrony cennych widoków i stref ekspozycji panoram. Objawia się lokalizowaniem w nieprzemyślny sposób inwestycji na przedpolach ekspozycji, doprowadzaniem do deformacji panoram poprzez źle dobrane gabaryty, formę i kolorystykę zabudowy. Walory widokowe może również zaburzyć niekontrolowany, spontaniczny rozrost drzew i krzewów zasłaniających motywy panoram, atrakcyjne widoki, otwarcia i osie widokowe. Problem mogą stanowić również celowe działania nieuwzględniające zależności widokowych pomiędzy poszczególnymi elementami krajobrazu kulturowego, np. niewłaściwa lokalizacja dolesień, sytuowanie w miejscach cennych widokowo farm wiatrowych i fotowoltaicznych, wprowadzanie napowietrznych przesyłowych linii energetycznych wysokiego napięcia podyktowane jedynie względami gospodarczymi, prawnymi i technicznymi. Zjawisko dotyczy zarówno miast, jak i wsi, choć krajobraz otwarty, z racji na swój charakter (rozległe tereny otwarte gwarantujące odległe i szerokie widoki, w większości przypadków krajobraz nieobjęty jakąkolwiek formą ochrony), jest bardziej podatny na degradację cennych widoków i stref ekspozycji panoram.

Brak uporządkowania przestrzeni. Przejawia się przypadkowym sąsiedztwem funkcji i form, wynikających z wprowadzania doraźnych rozwiązań bez całościowego planu. Zwłaszcza na obszarach podlegających intensywnym procesom urbanizacyjnym dochodzi do pomijania właściwej organizacji ciągów pieszych, zieleni ogólnodostępnej, przestrzeni publicznych, czemu dodatkowo towarzyszy nieprzemyślane rozmieszczanie obiektów infrastrukturalnych.

Nadmierny rozrost jednostek osadniczych. Wywołany jest parcelacją i sprzedażą gruntów rolnych w związku z rozwojem podmiejskich osiedli mieszkaniowych (tzw. suburbiów) i wsi, co wiąże się z powstawaniem nowych podziałów własnościowych. Zmianie ulega sposób użytkowania gruntów, następuje deformacja historycznych układów przestrzennych, a nierzadko zanik dotychczasowej specyfiki krajobrazowej jednostek osadniczych (Raszeja i in. 2010). Co istotne, omówione współczesne zagrożenia i deformacje krajobrazu kulturowego nie wpływają jedynie na walory wizualne, dziedzictwo materialne i kulturowe. Ich negatywne oddziaływanie dotyczy także dobrostanu użytkowników krajobrazu, relacji społecznych, gospodarki, zasobów przyrodniczych. Warto podkreślić, że już pod koniec lat 90. XX w. powstał dokument Komisji Europejskiej pt. *European Spatial Development Perspective*, zaakceptowany przez ministrów związanych z planowaniem przestrzennym w krajach Unii Europejskiej, który zawierał postulaty dotyczące kształtowania relacji przestrzennych miasto–wieś (Kowicki 2014). Do najważniejszych zaleceń należało:

- utrzymanie odmienności krajobrazu miejskiego i wiejskiego,
- kształtowanie osadnictwa w oparciu o hierarchiczną sieć miast i miasteczek,
- realizacja założeń miasta zwartej oraz zwartych osiedli dla ludności nierolniczej w krajobrazie wiejskim.

Co wyraźnie wyłania się z poprzednich rozważań, w polskim krajobrazie nie udaje się podobnych założeń realizować. Tymczasem racjonalna gospodarka gruntami pod cele mieszkaniowe na terenach miejskich leży u podstaw prawidłowego funkcjonowania organizmów miejskich wobec zmian klimatu. Z kolei harmonizowanie osadnictwa na obszarach wiejskich z powierzchnią terenów upraw

rolniczych i leśnych jest konieczne dla prawidłowego zarządzania zasobami przyrodniczo-krajobrazowymi (Kowicki 2014).

Z punktu widzenia nauk o krajobrazie problem zagrożeń wartości krajobrazowych wiąże się z zagadnieniem **odporności krajobrazu**. Richling i Solon (2011) definiują ją jako trwałość krajobrazu w warunkach niezmiennego otoczenia oraz/lub zdolność do powrotu do stanu oryginalnego po zakończeniu oddziaływania zagrażającego czynnika zewnętrznego, wynikająca ze struktury (budowy) i funkcjonowania (procesów) zachodzących w krajobrazie (Kistowski 2018 za: Richling i Solon 2011). Skutki oddziaływania zagrożeń na krajobraz są zależne od natężenia antropopresji i wrażliwości krajobrazu na to oddziaływanie.

W przeciwdziałaniu utracie tożsamości krajobrazu (podrozdział 2.1) kluczową rolę powinny odgrywać instrumenty prawne, a zwłaszcza planowanie przestrzenne (podrozdział 4.2) oraz dobre praktyki projektowe oparte na współczesnych metodach i narzędziach badania krajobrazu (podrozdział 2.2), w tym historycznych walorów krajobrazu kulturowego (podrozdział 1.4), z należyтым uwzględnieniem walorów wizualnych krajobrazu (podrozdział 2.3).

3.2. Ochrona i kształtowanie krajobrazu

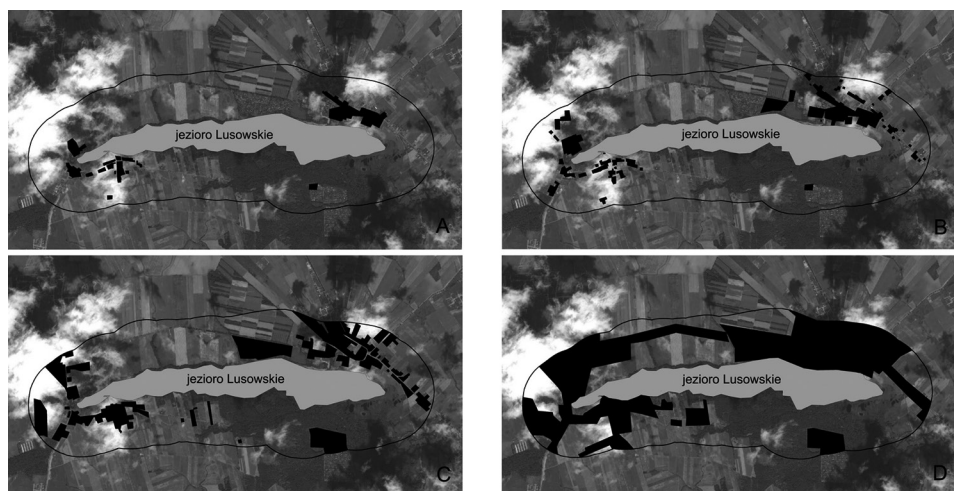
Zagadnienia związane z ochroną i kształtowaniem krajobrazu znacząco się różnią w przypadku krajobrazu otwartego i zurbanizowanego, a najtrudniejsze do rozwiązania konflikty przestrzenne występują na styku między tymi dwoma typami krajobrazu (podrozdział 1.2.3, 3.1.1).

3.2.1. Krajobraz otwarty – wybrane zagadnienia

Użytkowanie przestrzeni i lokalizacja nowej zabudowy. Zgodnie z informacjami podanymi przez GUS w 2018 r. obszary wiejskie zajmowały 93% powierzchni kraju. Jest to zbieżne z danymi na lata 1995–2009 (GUS 2011). Co oczywiste, wobec gwałtownego wkraczania nowej zabudowy na tereny krajobrazu wiejskiego, dane te nie odzwierciedlają faktycznego stanu udziału krajobrazu otwartego w powierzchni kraju. Wynika to z uproszczonego definiowania obszarów wiejskich przez GUS, który rozumie je jako tereny położone poza granicami administracyjnymi miast. Do obszarów wiejskich włącza się tym samym suburbia, które cech krajobrazu otwartego nie posiadają (por. Bański 2012). Tymczasem, jak ukazuje rycina 60, na przykładzie okolic Jeziora Lusowskiego (pow. poznański), od wielu lat następuje zanik krajobrazu otwartego na rzecz nowej zabudowy, a zjawisko to ostatnio przybiera na sile.

Przykład: W Trzaskowie (ryc. 6 i 7) i w otoczeniu Jeziora Lusowskiego (ryc. 60) widać, że współcześnie powstające osiedla nie mają czytelnego układu, a ich rozplanowanie jest zależne od pierwotnego kształtu dawnych pól, które ulegają parcelacji. Trudno również oprzeć się wrażeniu, że podziały przestrzenne kształtowane są tak, aby dążyć do maksymalizacji zysku ze sprzedaży działek, przez co wytyczane są w bardzo dużym zagęszczeniu. Tymczasem lokalizację nowych osiedli dla ludności nierolniczej powinny

poprzedzać skrupulatne studia krajobrazu otwartego. Nawet niewielkie i punktowe obiekty wprowadzone w makrownętrzu krajobrazowym lub w miejscu eksponowanym, takim jak wyniesienie terenu, mogą zaburzyć rozległe widoki i w ten sposób oddziaływać na znaczny obszar. Jest to przykład zawłaszczania krajobrazu, w którym działania pojedynczych osób w istotny sposób wpływają na odbiór krajobrazu przez ogół. Dotyczy to zwłaszcza krajobrazu o walorach widokowych (ryc. 61). W kontekście przytoczonych przykładów niestety należy stwierdzić, że podlegający urbanizacji krajobraz styku miasto-wieś jest odzwierciedleniem braku skuteczności poczynań planistyczno-przestrzennych (o czym mowa również w podrozdziale 4.2.1).

Ryc. 60. Rozwój zabudowy (kolor czarny) wokół Jeziora Lusowskiego (gm. Tarnowo Podgórne, pow. poznański). Stan zabudowy w kolejnych okresach: A – lata 40. XX w.; B – lata 70. XX w.; C – 2017 r.; D – możliwości rozwoju według SUiKZP
Źródło: Wilkaniec i in. (2017).

Stan suburbiów wynika także z braku świadomości walorów krajobrazu otwartego i tym samym braku wytycznych do jego kształtowania. W krajobrazie podmiejskim początkowo dochodzi do utraty charakteru i tożsamości krajobrazu, a w konsekwencji do jego degradacji. W perspektywie długoplanowej degradacja krajobrazu wiąże się z nieodwracalnymi stratami ekonomicznymi i przyrodniczymi, a także utratą terenów pod produkcję rolną. Dodatkowo nowe podziały własnościowe mogą w sposób trwały zaburzyć rozległe obszary krajobrazu otwartego.

Poza aspektami krajobrazowymi niewłaściwa lokalizacja zabudowy powoduje też inne problemy, m.in.: trudności z jej obsługą przez lokalną infrastrukturę techniczną, w tym drogową, utrudniony dostęp do podstawowych mediów, ograniczoną możliwość odbioru odpadów, nieczystości itd. W konsekwencji może to doprowadzić do nieracjonalnego wzrostu kosztów po stronie samorządu oraz przyszłych mieszkańców. Dzięki odpowiednim analizom można osiągnąć

Ryc. 61. Budynek mieszkalny w dolinie Prosnny w krajobrazie otwartym łąk i zadrzewień śródpolnych – przykład tzw. zawłaszczenia krajobrazu (fot. A. Gałęcka-Drozda)

wiele korzyści – z jednej strony zachować zasób terenów najwartościowszych dla upraw rolniczych oraz najcenniejszych ze względu na walory krajobrazowe i przyrodnicze, a z drugiej dokonać racjonalnego wyboru obszaru pod zabudowę, zapewniającego optymalne warunki rozwoju nowych struktur osadniczych. Kolejnym krokiem powinno być określenie centrum nowego układu osadniczego jako odniesienia do kształtowania kompozycji urbanistycznej. Może to być plac w centrum wyznaczonej siatki kompozycyjnej z ustalonymi granicami zainwestowania, przebiegiem sieci dróg oraz wskazaniem i zaplanowaniem zagospodarowania stref usługowych, gospodarczo-składowo-produkcyjnych, ochronnych wokół zespołów historycznego osadnictwa wiejskiego, reliktyw lokalnej kultury i krajobrazu (Kowicki 2010). Bardzo istotne jest również zaprojektowanie przestrzeni publicznej, ważnej dla integracji społeczności lokalnej. Tym samym istniałaby możliwość uzyskania zespołu mieszkalno-usługowego o zaprojektowanym układzie, gwarantującym ochronę i kształtowanie krajobrazu z równoczesną dbałością o poziom życia mieszkańców.

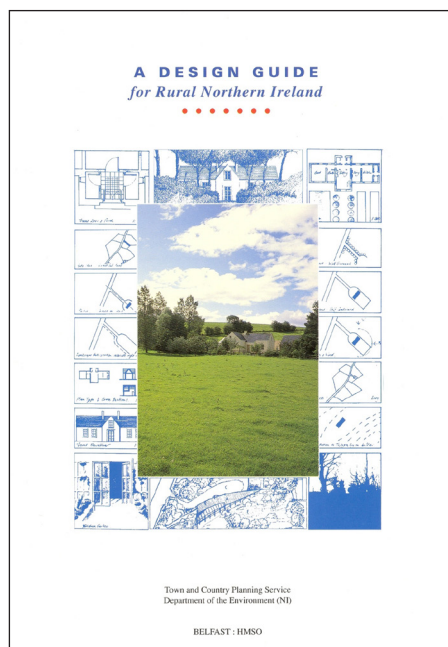
Badaniom i ochronie krajobrazu ma służyć m.in. tzw. audyt krajobrazowy, który został szerzej opisany w podrozdziale 4.1.3. Tam też przedstawiono inne narzędzia planistyczne oraz instrumenty prawne umożliwiające władzom gminnym wcielanie w życie przedstawionych powyżej idei ochrony i kształtowania krajobrazu (Solon i in. 2015). Zanim do ustawowych narzędzi planistycznych włączono audyt krajobrazowy, podwaliny metody badań krajobrazu kulturowego na znacznym obszarze w podziale na jednostki architektoniczno-krajobrazowe opracował Bogdanowski (1990) (podrozdział 2.2.4).

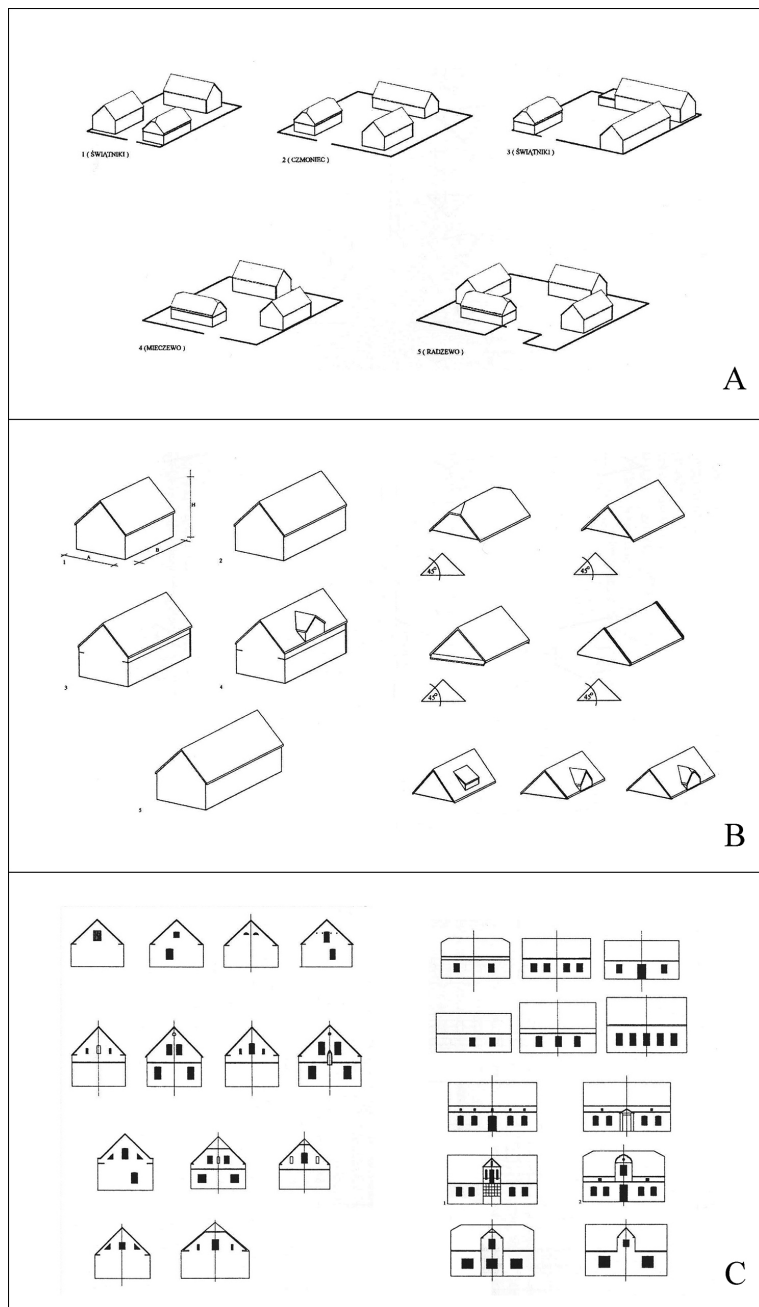
Architektura w krajobrazie otwartym. Wobec opisanych wyżej zjawisk konieczne jest opracowanie skutecznych metod wprowadzania ładu przestrzennego oraz szczególna dbałość o lokalny wyraz architektoniczny nowej zabudowy mieszkaniowej i jej związek z otaczającym krajobrazem. Pierwszym krokiem powinno być wszechstronne rozpoznanie cech tradycyjnej architektury lokalnej. Zasięg terytorialny występowania form architektonicznych, uznanych za regionalne, ustalany jest w literaturze przedmiotu z uwzględnieniem cech szczególnych, właściwych dla danego obszaru. Najczęściej pokrywają się one z terytorialnym zasięgiem innych jeszcze znamion kultury materialnej i zwyczajów ludności świadczących o odrębności danej grupy etnicznej. **Pojęcie regionu architektury ludowej odnosi się do obszaru, na którym występowały lub nadal występują formy budowlane o pokrewnych cechach, wytworzone w procesie historycznym na skutek podobnych warunków rozwoju kultury materialnej ludności w nim zasiedlonej (Tłoczek 1985).** O zróżnicowaniu regionalnym decydują nie tylko formy architektoniczne budynków (ryc. 10), ale również formy przestrzenne zagród (ryc. 63), typy rozplanowania wsi (podrozdział 1.4.3) czy wreszcie całe układy przestrzenno-krajobrazowe. Przyjęto, że dla kształtowania formy architektonicznej istotne są następujące elementy: rzut, proporcje i wielkość bryły, kształt dachu, elewacje, konstrukcja i materiał, detal architektoniczno-budowlany, zaś jako dyspozycja dla rozwiązań urbanistycznych: układ przestrzenny zespołów zabudowy, sposób zagospodarowania działek siedliskowych (wielkość i proporcje działek, układ budynków, ich usytuowanie w stosunku do drogi), zieleń towarzysząca zabudowie (Raszeja 2002).

Skutecznym i sprawdzonym w wielu krajach europejskich sposobem poprawy jakości architektury na obszarach wiejskich jest promocja i popularyzacja dobrych wzorów w zakresie rozwiązań architektoniczno-przestrzennych, a także opracowywanie i wydawanie poradników – wzorników budownictwa regionalnego (ryc. 62). Tego rodzaju publikacje, bardzo powszechne m.in. w krajach anglosaskich, są przede wszystkim przystępne (czytelne ilustracje, zwięzły tekst, atrakcyjna szata graficzna) i dostępne (bezpłatne broszury rozpowszechniane wśród potencjalnych inwestorów).

Wzorniki i poradniki upowszechniają wiedzę na temat architektury regionalnej i w jednoznaczny sposób

Ryc. 62. Okładka wzornika zabudowy w krajobrazie wiejskim Irlandii Północnej
Źródło: Department of the Environment (1994).

Ryc. 63. Analiza cech zabudowy w rejonie wsi Rogalin-Świątniki-Mieczewo jako podstawa formułowania wytycznych do planu miejscowego: A – układy przestrzenne zagród; B – proporcje budynków i formy dachów; C – kompozycja elewacji
 Źródło: Raszeja (2002).

precyzują dopuszczalne na danym obszarze rozwiązania konstrukcyjno-materiałowe (trzeba tu również podkreślić skuteczność nadzoru budowlanego w tych krajach w zakresie kontroli inwestycji i egzekwowania ustaleń przestrzennych). Analiza cech architektury regionalnej jest podstawą sformułowania wytycznych do kształtowania zabudowy (Łuczyńska-Bruzda, Myczkowski 1991).

Istniejące w Polsce opracowania dotyczące architektury regionalnej należy przystosować do powyższych potrzeb i zadbać o ich popularyzację. Tego typu opracowania powinny w pierwszym rzędzie pojawić się na obszarach parków krajobrazowych. Przyjęte parametry architektoniczne i urbanistyczne muszą być zapisane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego w sposób jednoznaczny, tak aby zapobiec przypadkowości i chaosowi przestrzennemu (Raszkeja 2002).

3.2.2. Krajobraz zurbanizowany – wybrane zagadnienia

Nieco odmienne problemy dotyczą krajobrazu zurbanizowanego. W miastach trudności następcza wyważenie między koniecznym zagęszczaniem zabudowy a ochroną zabytkowych struktur urbanistycznych. Obserwowana jest stała presja inwestycyjna na tereny istniejącej zabudowy poprzez jej dogęszczanie, a także na tereny niezabudowane, w tym na obszary zieleni, ogrody działkowe, lasy miejskie oraz nieużytki. Wiele nowych inwestycji nie tylko zaburza historyczną strukturę przestrzeni, ale też deformuje istniejące walory widokowe przez pojawianie się w miejskich panoramach nowych, często agresywnych lub przeskalowanych obiektów. Zagrożenie to dotyczy również stref stanowiących ważne przedpole ekspozycji dla historycznej sylwetki miasta w widokach panoram. Destrukcyjne dla krajobrazu miejskiego może być wprowadzenie nowej zabudowy, niedopasowanej pod względem formy i gabarytów na obszarze czy w sąsiedztwie zabytkowych dzielnic.

Przykład: Współczesną zabudowę źle dopasowaną do historycznego otoczenia można zaobserwować w sąsiedztwie secesyjnych budynków w dzielnicy Jeżyce w Poznaniu. Nowe obiekty zaburzyły relacje widokowe w wielu miejscach zabytkowej dzielnicy, o zachowanej secesyjnej architekturze (ryc. 64). Brak kompleksowych analiz widokowych (zwłaszcza analizy zasięgu oddziaływania wizualnego w szerokim kontekście urbanistycznym) poprzedzających decyzję o lokalizacji wysokościowca Noble Tower na Jeżycach skutkuje zaskakującym widokiem, deformującym walory kompozycyjne dzielnicy (ryc. 64B).

Niektóre inwestycje, nawet niemające bezpośredniego styku z chronionymi zabytkowymi budynkami, zaburzają kompozycję historycznych osi widokowych (ryc. 65). Współczesne miasta, w których wprowadza się punktową, wysoką zabudowę, są podatne na deformacje historycznych panoram, nawet w sytuacji, gdy nowa zabudowa powstaje w oddaleniu od historycznych struktur miejskich (przykładem jest panorama starego miasta w Warszawie, Kielcach, Wrocławiu widoczna na tle i w otoczeniu nowej zabudowy domów wielorodzinnych i wieżowców). Z tego względu niektóre miasta europejskie decydują się na częściowy lub całkowity zakaz wprowadzania zabudowy wysokościowej, czego sztandarowym przykładem może być Rzym i Kopenhaga.

Ryc. 64. Poznań Jeżyce: A – secesyjny charakter dzielnicy, B – nowe budynki niedopasowane do historycznej zabudowy (fot. E. de Mezer)

Ryc. 65. Zabudowa na osi widokowej zabytkowego parku w Poczdamie (fot. A. Wilkaniec)

Lokalizacja planowanej inwestycji, zwłaszcza na terenie o zabytkowym układzie urbanistycznym i wyrazistym wizerunku krajobrazu miejskiego, zawsze powinna być poprzedzona odpowiednimi analizami wizualnymi (patrz podrozdział 2.3.3).

Przykład: Analiza panoram miejskich pod kątem lokalizacji obiektów wysokościowych pozwala nie tylko na zachowanie charakteru krajobrazu i ochronę jego walorów wizualnych, ale również na wzmocnienie tożsamości i związków mieszkańców z ich przestrzenią kulturową (podrozdział 2.1.1). W procesie ochrony krajobrazu zurbanizowanego zastosowanie mają szczegółowe przepisy i narzędzia planistyczne (opisane w rozdziale 4.2), opracowania planistyczne sporządzane przez miejskie pracownie urbanistyczne, wspierane przez profesjonalne ekspertyzy, a także działania pomocniczych jednostek terytorialnych. W miastach bardzo ważną rolę odgrywają rady osiedli, istotne jest też wzmacnianie partycypacji społecznej (patrz podrozdział 4.3.3).

Ochrona i kształtowanie krajobrazu zurbanizowanego, poza aspektami kompozycyjnymi i wizualnymi, musi uwzględniać również inne aspekty dotyczące jakości życia w przestrzeni miejskiej. Jednym z nich jest odpowiedź na współczesne wyzwania związane ze zmianami klimatycznymi. Pociąga to za sobą konieczność ograniczenia miejskich wysp ciepła, wzmacniania systemu zieleni miejskiej oraz retencji wody, co niewątpliwie bezpośrednio wpływa na krajobraz, zarówno w wymiarze ekologicznym, jak i estetycznym. W urbanistyce XX w. pojawiały się koncepcje mające przynieść rozwiązania problemów współczesnych miast. Należały do nich m.in.: idea miasta-ogrodu czy modernistyczne koncepcje zielonych

osiedli. Nowe idee, w tym: **miasta zwarte** (*compact city*), **miasta 15-minutowego** (*15-minute city*), **miasta odpornego** (*resilient city*), **miasta inteligentnego** (*smart city*) – wyznaczają kierunki kształtowania przestrzeni zurbanizowanej, a jednocześnie otwierają nowe rozdziały w badaniach miejskiego krajobrazu. Co raz częściej pojawia się postulat przeniesienia akcentów z działań o charakterze ochronnym (zachowawczym) na odpowiedzialne zarządzanie przestrzenią.

3.2.3. Współczesne kierunki i formy działań ochronnych

Mimo wcześniej przedstawionych różnic między krajobrazem otwartym i zurbanizowanym, zasadnicze kierunki działań i założenia dotyczące ochrony i kształtowania obu tych typów krajobrazu kulturowego w wielu aspektach są wspólne (tab. 5). W przypadku krajobrazu kulturowego harmonijnego, a zwłaszcza zabytkowego, konieczne są konkretne działania **ochronne** lub **pielęgnacyjne**. Jak wielokrotnie podkreślano w poprzednich podrozdziałach, krajobraz ma charakter dynamiczny, zaś jego formy, struktury i elementy wymagają stałych zabiegów człowieka. Dlatego najlepszą formą ochrony w krajobrazie kulturowym jest tzw. **ochrona czynna**, zakładająca włączenie obiektu lub obszaru w życie współczesnych użytkowników krajobrazu przez wprowadzenie nowych funkcji dla obiektów zabytkowych. Dzięki temu łatwiej pozyskać fundusze na utrzymanie danego zabytku, a także zapobiec jego dalszej degradacji w wyniku braku użytkowania. Oczywiście każdorazowo taka decyzja musi być poprzedzona pogłębionymi wieloaspektowymi analizami, poparta opiniami specjalistów i służb konserwatorskich. Przykładami aktywnej ochrony mogą być adaptacja zabytkowych obiektów na cele publiczne czy też udostępnienie parku podworskiego przez przekształcenie go w park publiczny (miejski lub wiejski). **Ochrona bierna**, polegająca głównie na zabezpieczeniu zabytkowego obiektu przed degradacją i dewastacją, powinna być stosowana w ostateczności. Przykładem ochrony biernej jest objęcie dozorem i bieżące prace porządkowe na działce zabytkowego fortu bez udostępnienia zwiedzającym.

W przypadku działań zmierzających do kształtowania krajobrazu kulturowego, można wyróżnić:

- przeobrażenia istniejących struktur,
- projektowanie nowych przestrzeni.

Przekształcanie może mieć różny charakter w zależności od kondycji krajobrazu kulturowego. W przypadku krajobrazu dysharmonijnego dąży się do działań naprawczych poprzez **rewaloryzację**, czyli podniesienie walorów miejsca, czy **restytucję**, a więc zabezpieczenie i podkreślenie zachowanych relikwów wraz z uzupełnieniem ich o nowe, dopasowane elementy. Przykładem rewaloryzacji może być koncepcja odnowienia dawnego parku podworskiego, a restytucji wprowadzenie nasadzeń uzupełniających w przebiegu zabytkowych alei czy zieleni śródpolnej. W krajobrazie zdegradowanym działania ukierunkowane są na **rewitalizację**, przez co należy rozumieć kompleksowe działania zmierzające do nadania obszarowi podlegającemu rewitalizacji wysokich walorów funkcjonalno-przestrzennych, włącznie z wprowadzeniem nowych funkcji, aktywizacją lokalnej społeczności, działaniami stymulującymi rozwój pożądanym form

Tabela 5. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego

Zadanie	Kształtowanie krajobrazu						
	Ochrona krajobrazu	Pielęgnacja krajobrazu	projektowanie krajobrazu	rewaloryzacja	restytucja	rewitalizacja	rekultywacja
Rodzaj krajobrazu	krajobraz naturalny, krajobraz harmonijny otwarty i miejski	krajobraz harmonijny otwarty i miejski	krajobraz podmiejski, krajobraz otwarty i miejski	krajobraz zabytkowy rezydencjalno-parkowy, krajobraz miejski	krajobraz kulturowy wiejski i miejski, o uproszczonej strukturze	krajobraz kulturowy wiejski i miejski, w tym zabytkowy	krajobraz przemysłowy, krajobraz pogórnicy
Przykładowe działania	wylączenie terenów z zabudowy, utrzymanie dotychczasowego pokrycia terenu	renowacja budynków, uzupełnianie brakujących form zieleni, wysokiej, prowadzenie gospodarki rolnej i leśnej	planowanie nowych jednostek osadniczych, planowanie systemów zieleni	uczycielnienie historycznych i tradycyjnych cech krajobrazu, usuwanie degradujących nawarstwień	przywracanie tradycyjnych elementów krajobrazu: odtwarzanie układów zadzwień śródpolnych,	długotrwały proces związany z działaniami projektowymi w przestrzeni, w powiązaniu z partycypacją i aktywizacją społeczną, stylowaniem przedsięwzięć i gospodarki	ponowne zagospodarowanie terenu: nadanie funkcji rekreacyjnych, mieszkalnych, wprowadzenie zieleni

Zakres negatywnych zmian wywołanych antropopresją —————>

Źródło: opracowanie A. Gatecka-Drozda.

działalności gospodarczej czy usługowej, podniesieniem jakości środowiska (Lorens 2004, 2010, Bardzińska-Bonenberg 2017). Jest to proces długotrwały, w którym kształtowanie krajobrazu kulturowego jest wspierane przez procesy społeczne i gospodarcze przy odpowiednim finansowaniu i zaangażowaniu władz lokalnych. Programom rewitalizacji mogą podlegać całe osiedla czy dzielnice w miastach lub wsie i obszary na terenach wiejskich patrz więcej w podrozdziale 4.1.5. W przypadku daleko posuniętej dewastacji krajobrazu kulturowego, np. w wyniku działalności przemysłowej, podejmuje się działania z zakresu **rekultywacji**. Następuje tutaj zmiana funkcji, niejednokrotnie poprzedzona gruntownymi przemianami przestrzeni, z przebudową lub częściową adaptacją infrastruktury, wprowadzeniem nowych elementów w zgodzie z potrzebami użytkowników. Najczęściej dąży się do nadania lub wprowadzenia nowych treści i form w krajobrazie. Przykładem mogą być tereny poprzemysłowe zamienione na parki, muzea, dzielnice mieszkaniowe itp.

3.2.4. Oceny krajobrazu dla potrzeb jego ochrony i kształtowania

Dobór odpowiednich form ochrony krajobrazu kulturowego oraz kierunków jego kształtowania poprzedzony jest etapem analiz i ocen. Ze względu na złożony i wielowymiarowy charakter krajobrazu niezbędne są oceny wieloaspektowe oraz tworzenie wspólnej płaszczyzny dla różnych typów ocen, zwłaszcza ekologicznych i estetyczno-wizualnych. Współczesne badania wykazały, że jest wiele cech wspólnych dla obu tych aspektów krajobrazu, aczkolwiek bardzo zróżnicowana jest terminologia i sposób ich opisywania. Badania prowadzone w różnych ośrodkach potwierdziły zależność pomiędzy atrakcyjnością i wartością ekologiczną krajobrazu, co uzasadnia konieczność poszukiwania zestawu wspólnych kryteriów i wskaźników (Ode i in. 2008). Problemem jest też sam charakter ocen, czyli ich ujęcie ilościowe lub jakościowe. Z punktu widzenia planowania i zarządzania zawsze bardzo pożądane są oceny ilościowe, które stwarzają sytuację porównywalności, czytelności i jednoznaczności zapisów. Tego typu oceny dominują w badaniach przyrodniczych, które charakteryzuje dążenie do wzbogacania zasobu obiektywnej wiedzy o krajobrazie i do jednoznacznych ocen jego stanu, wyrażanych za pomocą formalnych wskaźników struktury i funkcjonowania krajobrazu (mierniki, indykatory, metryki i modele krajobrazowe). W architekturze krajobrazu natomiast dominuje podejście jakościowe i interpretacyjne, oparte na przekonaniu, że metody ilościowe nie oddają pełnej wiedzy o krajobrazie, gdyż pomijają istotne aspekty ludzkiego doświadczenia. Niezbędne jest też uwzględnianie ocen formalnych i kompozycyjnych, które są przydatne w twórczym procesie kształtowania krajobrazu. Jeżeli chodzi o oceny wizualne, to dominują tu wskaźniki jakościowe, chociaż podejmowane są próby wyrażania ich w zobiektywizowanym ujęciu ilościowym za pomocą analiz cyfrowych (Oziemek i in. 2013).

Istotny jest też dobór odpowiednich kryteriów oceny, zwykle w znacznym stopniu zdeterminowany przez przyjęty cel badań. W geografii kulturowej proponowany jest m.in. zestaw kryteriów w podziale na kilka kategorii:

kulturowo-historyczne (typ, spójność, informacja, jakość), estetyczne (czytelność, jakość, naturalność, autentyczność, stan zagospodarowania, zróżnicowanie, atmosfera) i użytkowe (dostępność, swoboda użytkowania, wartość finansowa) (Antrop 2003). Przyjmowany jest również inny zestaw kryteriów oceny krajobrazu: dawność, historyczność, wartość estetyczna, autentyczność substancji, harmonia, wyjątkowość, treść, wartość emocjonalna, wartość użytkowa (Myga-Piątek 2014). Oceny wizualne wykonywane przez architektów krajobrazu obejmują zwykle: zróżnicowanie, harmonię i spójność kompozycji oraz stopień zakłóceń, deformacji lub degradacji (Bogdanowski 1976, Sas-Bojarska 2006), przy czym zestaw czynników wpływających na atrakcyjność wizualną poszerzany jest o dodatkowe aspekty, takie jak: niezwykłość, wzniosłość, trwałość motywów, bogactwo planów i kulis, dynamika „spektaklu” czy nostalgia (Ozimek i in. 2013). Szczególną uwagę należy zwrócić na kryteria oceny, uwzględniające zarówno wartość historyczną (krajobraz jako źródło wiedzy o przeszłości), autentyczność i reprezentatywność krajobrazu, jak i jego specyfikę i wyjątkowość oraz jednorodność i spójność wewnętrzną, uwzględniając również aspekty emocjonalne, takie jak: czytelność, wyrazistość, zrozumiałość, narracyjność i zmienność (Raszeja 2013). Ze względu na potrzeby ochrony i kształtowania krajobrazu bardzo ważne są wskaźniki, pozwalające na ocenę jego walorów. Są one jednak trudne do ustalenia, często nawet mogą się okazać mylące i niejednoznaczne (np. nasycenie obiektami wartościowymi nie zawsze oznacza spójność i integralność kompozycji krajobrazu). Należy więc raczej mówić o wyróżnikach, decydujących o charakterze i niepowtarzalności krajobrazu (Niedźwiecka-Filipiak 2009).

3.3. Zakres oraz formy ochrony i kształtowania historycznych układów przestrzennych

3.3.1. Układy urbanistyczne i ruralistyczne

Zarówno układy urbanistyczne, jak i ruralistyczne wymagają ochrony i odpowiedzialnego kształtowania, jednak obserwacja praktycznych działań wskazuje na wyraźną dysproporcję pomiędzy ochroną układów miejskich i wiejskich. W Rejestrze Zabytków Nieruchomych Województwa Wielkopolskiego (2021) widnieje 68 układów urbanistycznych na 115 miast, a jedynie 8 układów ruralistycznych na 4356 wsi²⁰. Większa podatność układów przestrzennych wsi na zmiany w stosunku do układów miejskich spowodowała w wielu przypadkach zatarcie pierwotnego rozplanowania. Znacznie większa wiedza dotycząca układów urbanistycznych, liczba związanych z nimi opracowań specjalistycznych i popularnonaukowych oraz treści przekazywane w toku edukacji powodują również znacznie większą społeczną świadomość walorów kulturowych układów przestrzennych miast w stosunku do układów przestrzennych wsi. Z drugiej strony wydaje się,

²⁰ Wypis z rejestru własny, ilość miast i wsi na podstawie: Polska w liczbach 2021.

że zabytkowy zasób w formie reliktywów, nawarstwień i zachowanych fragmentów układów ruralistycznych nie jest dostatecznie rozpoznany. Niedźwiecka-Filipiak zauważa, że: „warunkiem prawidłowego kształtowania krajobrazu wiejskiego jest jego wstępna waloryzacja. Niezbędne jest wyznaczenie obszarów i jednostek wiejskich, które są aktualnie szczególnie cenne, także tych, które mają potencjał, aby stać się wartościowymi, bądź takich, których krajobraz jest przeciętny lub wykazuje się różnym stopniem zdegradowania i dysharmonii” (Niedźwiecka-Filipiak 2016). Z kolei Raszeja (2013) zwraca uwagę na to, że na aktywną ochronę zasługuje nie tylko krajobraz „wyjątkowy”, i podkreśla, że „istotna jest identyfikacja struktury i kompozycji krajobrazu, interpretacja zawartych w nim treści oraz ocena jego charakteru, dynamiki, trwałości i odporności na zmiany. Ocena nie ma charakteru wartościującego, jest ukierunkowana na wydobycie specyfiki obszarów i cech różnicujących oraz określenie integralności i spójności krajobrazu, a także zgodności z jego strukturą ekologiczną i treścią kulturową”.

Ochrona historycznych układów przestrzennych miejskich i wiejskich opiera się na tych samych podstawach prawnych i wykorzystuje narzędzia, które znajdują zastosowanie w przypadku innych działań ochronnych w krajobrazie kulturowym. W szczególności są to:

- **Ochrona konserwatorska** (oparta na ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568):
 - **Park kulturowy** – umożliwiający ochronę wszelkiego rodzaju wielkoprzestrzennych zespołów zabytkowych, takich jak np. twierdze (Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka), centra miast (Park Kulturowy Stare Miasto we Wrocławiu), pojedyncze zespoły parkowe (Wilanowski Park Kulturowy) i ich kompleksy (Park Kulturowy Kotliny Jeleniogórskiej), zespołów zabytków archeologicznych (Park Kulturowy „Osada Łowców Fok” w Rzucewie), a nawet wartościowych krajobrazowo i kulturowo śladów działalności przemysłowej (Park Kulturowy „Hałda Popłuczkowa”). Park kulturowy został wprowadzony jako nowa forma ochrony krajobrazu kulturowego ustawą z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (więcej w publikacji dostępnej w Internecie: Myczkowski 2007, Myczkowski i in. 2017 oraz w rozdziale 4.2).
 - **Pomnik historii** – pozwala objąć ochroną obiekty i zespoły przestrzenne o wybitnych wartościach kulturowych i historycznych (np. Rezerwat Archeologiczny w Biskupinie, Stare Miasto w Chełmnie, Kopalnia Soli w Wieliczce).
 - **Strefa ochrony konserwatorskiej** – wpisywana do SUIKZP; przykładem może być strefa konserwatorska ochrony obszaru zabytkowego, tj. historycznego układu urbanistycznego lub ruralistycznego o czytelnej strukturze przestrzennej, w której za cele ochrony uznaje się zachowanie, utrzymanie lub uczytelnienie oryginalnych, historycznych struktur przestrzennych, poprzez działania polegające na modernizacji lub adaptacji obiektów i obszarów. Wprowadzenie nowych obiektów musi być przeprowadzone z poszanowaniem zasady kontynuacji cech i utrzymania walorów historycznych przestrzeni (Krajobraz kulturowy 2017).

- **Wpis do rejestru i ewidencji zabytków nieruchomości** – dzięki któremu można objąć ochroną zarówno pojedyncze obiekty, jak i ich zespoły istotne dla krajobrazu kulturowego. Na podstawie wpisów do rejestrów i ewidencji obiekty trafiają do gminnej ewidencji zabytków, która z kolei jest uwzględniana podczas opracowywania gminnego programu opieki nad zabytkami²¹.
- **Działania z zakresu planowania przestrzennego** na podstawie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717 z późn. zm.).

Zostały one szczegółowo omówione w rozdziale 4.2.1. Zarówno dokumenty planistyczne, w tym: studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (SUiKZP), miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP), jak i dokumenty strategiczne (m.in. strategie rozwoju miast i gmin – miejsko-wiejskich, wiejskich), pozwalają kształtować politykę sprzyjającą ochronie i właściwemu kształtowaniu historycznego krajobrazu kulturowego i jego elementów. Jednak za najskuteczniejsze narzędzie w tym zakresie uważa się miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP), które jako akty prawa lokalnego przekładają się na konkretne regulacje związane z zagospodarowaniem terenów. W odniesieniu do ochrony krajobrazu kulturowego należy podkreślić, że w MPZP mogą znaleźć się precyzyjne zapisy odnoszące się do ochrony obiektów cennych kulturowo lub historycznie, ale nieobjętych innymi formami ochrony (np. wpisem do rejestru zabytków). Zapisy w MPZP umożliwiają również zachowanie terenów otwartych, w tym przedpoli ekspozycji krajobrazowej (wolnych od zabudowy, zalesień), dzięki czemu mogą być stosowane do ochrony panoram (np. poprzez zapisy dotyczące wysokości budynków na terenie objętym planem). Ponadto MPZP mogą zawierać regulacje wpływające na kształtowanie otoczenia cennych obiektów i zespołów. Wymienione w ustawie o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92, poz. 880) **strefy ochrony krajobrazu** – pozwalają chronić tereny o wyróżniających się cechach krajobrazu o walorach historycznych i kulturowych w granicach tzw. „krajobrazów priorytetowych” wskazanych w audycie krajobrazowym (o tym szerzej w podrozdziale 4.1.3).
- **Działania z zakresu ochrony przyrody** (na podstawie Ustawy o ochronie przyrody – Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880) – pozwalają chronić obiekty posiadające cenne walory nie tylko przyrodnicze, ale również krajobrazowe. Najważniejszymi formami ochrony przyrody, znajdującymi zastosowanie w ochronie walorów kulturowych krajobrazu i mogącymi wpływać na ochronę zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych, są:
 - **Park krajobrazowy** – jest to forma wielkoobszarowa ochrony terenu ze względu na jego wartości przyrodnicze, ekologiczne, kulturowe lub kraj-

²¹ Warto przywołać portal Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID) przygotowany dla Samorządów, w którego zakres włączono tzw. Bazę Wiedzy (NID 2021 <https://samorzad.nid.pl/baza-wiedzy/>). Jest to przydatny zasób wartościowych i przystępnych artykułów, w których omawiane są zarówno definicje pojęć, jak i podstawy prawne oraz praktyczne informacje dotyczące powinności, opracowań i dokumentów sporządzanych przez samorządy terytorialne w kontekście dziedzictwa kulturowego.

obrazowe (więcej informacji na temat parków krajobrazowych zawiera podrozdział 4.1.5).

- **Pomnik przyrody** – za pomniki przyrody bywają uznane pojedyncze drzewa lub aleje związane z historycznym rozplanowaniem wsi czy miasta, przez co objęcie ich ochroną na mocy ustawy o ochronie przyrody dodatkowo przyczynia się do zatrzymania przekształceń w obrębie zabytkowego układu i do zachowania jego charakteru (np. uzupełnianie wypadów w alejach zabytkowych, utrzymanie zieleni wysokiej w obrębie placu miejskiego).

Przykład: Ochrona dawnego układu dworsko-folwarcznego w zapisach MPZP jest realizowana na przykładzie dawnego majątku Marcelin (obecnie na terenie miasta Poznania). Uchwała nr LXXV/883/II 2001 Rady Miasta Poznania z dnia 18 grudnia 2001 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Marcelin” w Poznaniu zakłada m.in. ochronę historycznej alei poprzez „obowiązek uzupełnienia zadrzewienia alei ulicy Zgorzeleckiej, podlegającej ochronie, właściwymi gatunkami drzew oraz zagospodarowania zielenią niską i wysoką obszaru ochrony w jej sąsiedztwie. Wprowadza zakaz utwardzania terenu w ww. obszarze” oraz zakaz poprzecznego przecinania alei ciągami infrastrukturalnymi. Zawiera bardzo szczegółowe uregulowania dotyczące lokalizowania utwardzonych ciągów komunikacyjnych w świetle alei (określa minimalną odległość jezdni od osi pni drzew – 7,5 m, skrajni pionowej maks. 4,5 m) i nakaz uzgodnienia projektu z wojewódzkim konserwatorem przyrody. Nakłada również obowiązek „zagospodarowania zielenią niską i wysoką obszaru ochrony od krawężnika traktu pieszo-rowerowego do krawężnika pasa jezdni po wschodniej stronie alei ulicy Zgorzeleckiej”. Nakłada na użytkowników założenia dworsko-folwarcznego obowiązek uwzględniania wymagań konserwatora zabytków (mimo że obiekt nie posiada wpisu do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków). Zakazuje poprowadzenia przejazdu ulicą Zgorzelecką przez teren folwarku i przy przeprowadzaniu przez park chodnika i drogi rowerowej nakazuje dostosowanie ich przebiegu do usytuowania istniejących zadrzewień.

3.3.2. Walory widokowe

Ochrona widoków polega głównie na utrzymywaniu otwartego przedpola ekspozycji, które jest elementem bardzo wrażliwym na zmiany. Otwarte płaszczyzny są podatne na sukcesję wtórną, która prowadzi do ich zarastania roślinnością wysoką; są to także obszary atrakcyjne dla potencjalnych inwestorów, zwłaszcza w pobliżu terenów o wybitnych walorach widokowych. W przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków ochrona powiązań widokowych i ich ekspozycji czynnej wymaga objęcia wpisem terenu znacznie szerszego niż działka, na której znajduje się sam obiekt chroniony (Wójcik 2015).

Najskuteczniejszym sposobem na zachowanie walorów wizualnych krajobrazu są odpowiednie **zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego** (MPZP) (por. podrozdział 4.2.1). Powinny one dotyczyć wyłączenia z zabudowy stref będących przedpolem ekspozycji widoków i panoram oraz utrzymania dotychczasowego sposobu użytkowania terenu. Oczywiście zapisy takie nie chronią przed zjawiskami sukcesji wtórnej, które mogą wystąpić w wyniku

zaniechania działalności rolniczej i tym samym doprowadzić do zamknięcia widoków. W krajobrazie zurbanizowanym zapisy w MPZP dotyczące ochrony widoków polegają m.in. na określeniu maksymalnej wysokości bezwzględnej zabudowy: „rzędna wyrażona w metrach nad poziomem morza, której wielkości nie mogą przekroczyć obiekty budowlane” (Ustawa Prawo budowlane – Dz.U. 2020 poz. 1333). Zgodnie z raportem Miazgi (2019) zapisy panoram dotyczą 18% MPZP, dominanty krajobrazowe i osie widokowe są wspomniane w około 17% planów, punkty i ciągi widokowe zostały ujęte w 16% planów. Warto dodać, że na koniec 2017 r. tylko 30,5% powierzchni kraju objęte było MPZP (Urbnews 2019), a te w pierwszej kolejności sporządza się dla terenów o wybitnych walorach przyrodniczych i kulturowych. Z tego powodu, mimo potencjalnie dużej przydatności, MPZP w nieznacznym stopniu przyczyniają się obecnie do ochrony walorów wizualnych krajobrazu w skali kraju.

Kwestie dotyczące ochrony i kształtowania widoków znajdują swoje odzwierciedlenie w **zapisach o parku kulturowym**. Dotyczą one jednak w dużym stopniu wybranych elementów (głównie polityki reklamowej), a nie krajobrazu w ujęciu całościowym. Parki kulturowe tworzy się dla obszarów o najwybitniejszych walorach historycznych i często tą formą ochrony objęte są np. zespoły staromiejskie. Dla ochrony relacji widokowych krajobrazu otwartego, ta forma ochrony ma znaczenie marginalne (więcej w podrozdziale 3.3.1).

Wpis do rejestru zabytków również może służyć ochronie powiązań widokowych, zwłaszcza gdy jest to tzw. wpis obszarowy, obejmujący historyczne założenia przestrzenne. Na mocy wpisu do rejestru zabytków każda ingerencja w chronioną strukturę przestrzenną wymaga zezwolenia konserwatora zabytków. Dotyczy to w szczególności zezwoleń na usunięcie drzew, pozwolenia na wprowadzenie nowego sposobu zagospodarowania terenu, w tym na prowadzenie prac budowlanych. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przewiduje także możliwość ochrony otoczenia zabytku wpisanego do rejestru w celu zachowania walorów widokowych zabytku. Otoczenie zabytku interpretuje się dwojako: (1) jako teren przy zabytku i wtedy dotyczy on działki, na której znajduje się obiekt chroniony; (2) jako teren wokół zabytków, obejmujący działki sąsiednie. O ile w pierwszym przypadku konserwator zabytków ma wpływ na ochronę historycznych powiązań, o tyle w drugim brak jest instrumentów prawnych pozwalających wpłynąć na sposób użytkowania działek sąsiadujących z zabytkiem, jeżeli one również nie są wpisane do rejestru zabytków.

Ochrona walorów wizualnych w planach ochrony parków krajobrazowych i narodowych. Wymóg stosowania zapisów o walorach widokowych w parkach krajobrazowych wiąże się z ich przynależnością do krajobrazów priorytetowych (por. rozdział 4.1.3), gdzie konieczne jest określenie granic stref ochrony krajobrazu stanowiących w szczególności przedpola ekspozycji, osie widokowe, punkty widokowe oraz obszary zabudowane wyróżniające się lokalną formą architektoniczną (ustawa o ochronie przyrody – Dz.U. 2004 nr 92, poz. 880). W pozostałych przypadkach zapisy o walorach wizualnych w parkach krajobrazowych i narodowych należą do dobrych praktyk.

Przykład: Zapisy dotyczące ochrony i kształtowania walorów widokowych w Planie Ochrony Parku Narodowego Gór Stołowych (Rozporządzenie Ministra Środowiska 2013), gdzie wskazano m.in.:

- zachowanie i tworzenie mozaiki krajobrazów we wnętrzach widokowych; kształtowanie różnorodnej struktury ekologicznej krajobrazu zapewniającej pożądaną zmienność widoków;
- ochronę atrakcyjnych panoram i przedpól ich ekspozycji;
- udostępnianie wartości wizualnych krajobrazu poprzez:
 - aktywne utrzymywanie i kształtowanie panoram postrzeganych z miejsc i tras widokowych położonych w obrębie parku i otuliny (ochrona i kształtowanie elementów ekspozycji biernej), tworzenie punktów widokowych (elementów ekspozycji czynnej);
 - zachowanie widoków rozciągających się z punktów widokowych leżących w granicach parku;
 - dbałość o należyte sąsiedztwo obiektów zabytkowych i innych atrakcyjnych wizualnie, usuwanie elementów szpecących i nieharmonijnych.

Przykład: Za wynik nieskuteczności zapisów planistycznych można uznać deformację osi widokowej łączącej park w poznańskim Radojewie z Owińskami. Dwie rezydencje należące do tej samej rodziny von Treskov, leżące po dwóch stronach Warty, łączyły silne powiązania widokowe. Krajobraz doliny rzecznej został włączony w program założenia parkowego w Radojewie, którego projekt przypisuje się wybitnej postaci Petera Josepha Lennego. Krajobrazowa kompozycja parku pochodzi z lat 40. XIX w. Położenie na obszarze o urozmaiconej rzeźbie w sąsiedztwie terenów naturalnych umożliwiło stworzenie dzieła wyjątkowego w skali Wielkopolski. Szczególnie ważna była ekspozycja czynna z parku, na którą poza osią widokową na drugą rezydencję, składały się liczne otwarcia widokowe z parku na dolinę Warty oraz wysoko położone punkty widokowe wzbogacone o elementy parku romantycznego: sztuczna ruina i Góra Krzyżowa. Po II wojnie światowej park zaczął zarastać. Doszło do utraty czytelności powiązań widokowych. Oś widokowa wybiegająca sprzed pałacu została przesłonięta roślinnością sukcesyjną. Jednak aż do niedawna była ona czytelna z punktu widokowego znajdującego się przed parkiem, z bardzo dobrą ekspozycją Owińsk. Miejsce to było obowiązkowym punktem wycieczek do Radojewa. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (SUiKZP) miasta Poznania z 2008 r. oś zaznaczona była na planszy kierunków zagospodarowania przestrzennego, a opisywany teren wyłączony z zabudowy (m.in. ze względu na położenie w granicach obszaru Natura 2000, chronionego widoku na dolinę Warty i niedostatecznego dostępu działki do infrastruktury). W 2012 r. wpłynął wniosek o ustalenie warunków zabudowy dla budowy zagrody w miejscu punktu widokowego. Wydano pozwolenie na budowę. Budynek, który powstał na osi, w 2022 r. wciąż jest w stanie surowym. Doszło do degradacji i nieodwracalnego zaprzepaszczenia wybitnych walorów krajobrazowych – utraty relacji kompozycyjno-widokowych między cennymi historycznymi obiektami zlokalizowanymi na przeciwległych brzegach Warty. W kolejnym SUiKZP z 2014 r. oś nie była już zaznaczona. W 2013 r. miasto przystąpiło do sporządzenia MPZP dla tego terenu. Plan uchwalono dopiero w 2021 r. Miasto tłumaczyło nieuwzględnienie osi w kolejnych dokumentach ich charakterem informacyjnym oraz pełnią rolę uzasadniającą i podkreślającą konkretne rozwiązania; jednocześnie zasłaniając własną nieudolność w zakresie ochrony dóbr kultury. Przypadek ten wskazuje, jak istotne jest szybkie sporządzanie planów dla obszarów o dużych walorach krajobrazowych, ponieważ tylko one mogą skutecznie je chronić (ryc. 66).

Ryc. 66. Deformacja osi widokowej łączącej Radojewo z Owińskami: A – widok na Owińska przed zabudową; B – w trakcie budowy domu mieszkalnego, niszczącego powiązania widokowe; C – obiekt wzniesiony na osi widokowej; D – historyczny przebieg osi z zaznaczoną lokalizacją obiektu deformującego –

Źródło: opracowanie na podstawie <http://mapy.amzp.pl> (fot. A. Wilkaniec, A. Gałęcka-Drozda)

Istotnym zagadnieniem jest **ochrona przedpola ekspozycji sylwet i panoram historycznych zespołów miejskich**, zależna w głównej mierze od topografii i istniejącego zagospodarowania terenu. Szerokie widoki ukazujące sylwetki miast są dostępne w szczególnych przypadkach:

- w miastach położonych na wzniesieniach;
- dzięki punktom widokowym rozmieszczonym na budynkach;
- przy występowaniu przedpola ekspozycji w postaci otwartego terenu przylegającego do zespołów staromiejskich (np. krakowskich Błoi) lub też, co powszechne, przedpola w postaci doliny rzecznej (podrozdział 3.2.2).

Przedpolem ekspozycji panoramy miasta może być zarówno płaszczyna wody związana z nurtem rzeki (ryc. 67), jak i strefa doliny (ryc. 68). W przypadku pojedynczych obiektów przedpole ekspozycji mogą stanowić także przestrzenie placów i ulic. Ochrona ekspozycji widokowej zabytkowych zespołów miejskich i zespołów zabudowy polega przede wszystkim na świadomym kształtowaniu otoczenia historycznej części miasta. Nieprzemysłana lokalizacja zabudowy lub infrastruktury, ale także niewłaściwy sposób użytkowania terenu lub wprowadzanie wysokich zadrzewień, może zasłonić panoramy i sylwetki miast lub całkowicie je zniszczyć.

Ryc. 67. Panorama Torunia z przedpołem widokowym w postaci nurtu Wisły (fot. A. Wilkaniec)

Ryc. 68. Ochronie podlega cała strefa doliny Warty jako przedpole ekspozycji panoramy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu (fot. E. Raszeja)

3.3.3. Zieleń komponowana

Zieleń wysoka jest chroniona w zapisach kilku ustaw. Najważniejszą z nich jest **ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.** (Dz.U. 2021 poz. 1098), zwłaszcza rozdział 4 („Ochrona terenów zieleni i zadrzewień”), który określa zasady usuwania drzew i krzewów. W 2016 r. ustawa ta została zmieniona, a procedura uzyskania zgody na usunięcie uproszczona, w niektórych zaś przypadkach zniesiona (tzw. „Lex Szyszko”)²². Miało to miejsce wówczas, gdy drzewa były usuwane na wniosek osoby fizycznej z terenu do niej należącego, a celem usunięcia drzewa nie była działalność gospodarcza. W efekcie, doszło do

²² Nazwa *Lex Szyszko* odnosi się do ustawy z 16 grudnia 2016 r., uchwalonej w czasie, gdy ministrem środowiska był Jan Szyszko.

katastrofalnych w skutkach masowych wycinek drzew z terenów prywatnych. Pół roku po uchwaleniu *Lex Szyszko* przygotowano nowelizację ustawy, wprowadzając konieczność zgłaszania zamiaru usunięcia drzew. Jednak nadal drzewa o parametrach dendrometrycznych nieprzekraczających 50 cm obwodu na wysokości 5 cm (w przypadku niektórych gatunków jest to 65 lub 80 cm) nie podlegają obowiązkowi uzyskania zgody na usunięcie. Polska ma bardzo liberalne przepisy dotyczących usuwania drzew, co w połączeniu z niską świadomością społeczną powoduje nieodwracalne zmiany w krajobrazie kulturowym oraz pogorszenie jakości życia na skutek utraty dobroczynnego wpływu drzew na mikroklimat.

Zieleń podlega wzmocnionej ochronie, gdy znajduje się na terenie wpisanym do rejestru zabytków, co dotyczy w szczególności zespołów zieleni komponowanej. W takiej sytuacji konieczne jest nie tylko uzyskanie zezwolenia wynikającego z przepisów ochrony przyrody, ale także z zapisów **ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami** (Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568). Zezwoleń konserwatorskich wymaga zarówno usunięcie drzew i krzewów, jak i wszelkiego rodzaju prace wykonywane w zadrzewieniach, m.in. zabezpieczanie drzew przed rozłamaniem, usuwanie posuszu, cięcia mające na celu poprawę statyki drzew czy usuwanie podrostu. Wszelkiego rodzaju prace na terenach zabytkowej zieleni wymagają sporządzenia tzw. programu prac konserwatorskich, w którym należy opisać technologię prac, spodziewane efekty i ich przewidywany wpływ na zabytek. Działania w terenie wymagają obecności kierownika prac konserwatorskich, którego kompetencje i doświadczenie również określa wymieniona ustawa. Dzięki temu zieleń zabytkowa chroniona jest w znacznie bardziej efektywny sposób niż pozostała zieleń, podlegająca tylko zapisom ustawy o ochronie przyrody. Niestety wpisy do rejestru zabytków zieleni innej niż założenia parkowe i ogrodowe należą do rzadkości. Za przykład mogą posłużyć aleje będące poza terenem zwartej zieleni komponowanej. Ich liczba w wykazie rejestru zabytków województwa wielkopolskiego wynosi tylko 18 na 7153 zabytki nieruchomości (Palacz, Łuczak 2017).

Szczególną formą ochrony i kształtowania jest **rewaloryzacja zabytkowych założeń zieleni komponowanej**. Przed przystąpieniem do działań ochronnych i rewaloryzacyjnych konieczne jest rozpoznanie zasobu, jakim jest zieleń komponowana. Schemat postępowania powinien obejmować: sporządzenie inwentaryzacji dendrologicznej, operatu dendrologicznego i projektu ochrony zieleni. Inwentaryzacja dendrologiczna to dokumentacja zawierająca zestawienie istniejących na danym terenie roślin drzewiastych wraz z określeniem ich podstawowych parametrów dendrometrycznych (m.in. obwód pnia, średnica korony, wysokość), wskazaniem gatunku i/lub odmiany, opisem stanu zdrowotnego, określeniem wartości kompozycyjnej i przyrodniczej każdego zinwentaryzowanego okazu. Inwentaryzacja dendrologiczna składa się z części opisowej oraz graficznej wykonywanej na mapie zasadniczej precyzyjnie określającej lokalizację drzew.

Rozwinięciem inwentaryzacji dendrologicznej jest operat dendrologiczny (operat gospodarowania drzewami i krzewami). Do niedawna dokument ten powszechnie nazywano projektem gospodarki drzewostanem, jednak odchodzi się od tego określenia ze względu na znaczenie pojęcia „drzewostan” jako ogółu drzew w wydzieleniu leśnym. Operat określa planowane działania inwestycyjne.

Jego celem jest zachowanie drzew i krzewów w jak najlepszej kondycji, z uwzględnieniem planowanych działań dotyczących zagospodarowania terenu (por. Standardy kształtowania zieleni... 2019). Innego rodzaju dokumentem jest projekt ochrony zieleni, będący szczegółowym opracowaniem zawierającym wykaz i zakres działań mających służyć zabezpieczeniu przed zniszczeniem lub uszkodzeniem roślin znajdujących się na terenie inwestycji oraz pozostających w jej zasięgu.

W przypadku założeń zieleni komponowanej inwentaryzacja dendrologiczna pozwala na przeprowadzenie analizy gatunkowej (wyodrębnienie gatunków dominujących, wskazanie gatunków cennych), analizy kompozycji (identyfikacja układów alejowych, klombów, wnętrz krajobrazowych, osi widokowych) i szacunkowego określania wieku drzew (przy użyciu tabel wiekowych – tzw. tabela Majdeckiego). Wyniki analiz umożliwiają sformułowanie wytycznych do projektu rewaloryzacji.

Działania konserwatorskie w zabytkowych układach zieleni mogą mieć bardzo szeroki zakres, obejmując: zabezpieczanie, konserwację, rewaloryzację (restaurację, rekompozycję, rekonstrukcję czy restytucję), adaptację i rewitalizację. Badania zabytkowej struktury parku należy również uzupełnić **kwerendą interpretacyjną materiałów archiwalnych**²³.

Przykład: Park w Potulicach (woj. wielkopolskie, powiat złotowski) (ryc. 69–71). Komponowane założenie parkowe pochodzi z początku XX w. Dwór, przy którym powstał park został zniszczony po II wojnie światowej, co odwróciło relacje kompozycyjne. Większość terenu dawnego parku należy do gminy i pełni funkcję publicznego terenu zieleni. Obecnie układ drożny nie jest zachowany, a kompozycja zieleni uległa zatarcia. Urząd Gminy dąży do zagospodarowania parku w kierunku rekreacyjnym i z tego powodu zlecił opracowanie projektu, w którym przyjęto następujące cele rewaloryzacji (Gałęcka-Droзда, Wilkaniec, de Mezer, 2022):

- wzmocnienie wartości kulturowych w tym historycznych – przez nadanie parkowi kompozycji nawiązującej do historycznego układu z początku XX w.;
- ucztylnienie dawnej kompozycji założenia:
 - ucztylnienie wnętrza parkowego związanego z nieistniejącym obecnie dworem,
 - zaznaczenie osi kompozycyjnej przebiegającej pomiędzy lokalizacją dworu a cmentarzem rodzowym;
 - odtworzenie powiązań widokowych pomiędzy parkiem, a jego otoczeniem w postaci otwartego krajobrazu rolniczego;
 - odtworzenie układu ścieżek spacerowych, nawiązującego do ich przebiegu z przełomu XIX i XX w.;
 - uzupełnienie elementów układu kompozycyjnego zieleni zidentyfikowanych na podstawie kwerendy historycznej i analiz zachowanych w terenie układów kompozycyjnych i ich śladów;

²³ Kwerenda materiałów archiwalnych polega na poszukiwaniu historycznych źródeł: kartograficznych (map, planów), ikonograficznych (rycin, zdjęć) oraz opisowych (dokumentów) związanych z badanym obiektem. W przypadku wspomnianych działań konserwatorskich, kwerendę wykonuje się nie tylko po to, aby poznać historię miejsca, ale przede wszystkim w celu sformułowania wniosków projektowych w oparciu o analizę źródeł. Z tego względu używa się określenia kwerenda interpretacyjna materiałów archiwalnych.

Ryc. 69. Mapa inwentaryzacji dendrologicznej z zaznaczonym składem dendroflory na przykładzie zabytkowego parku w Potulicach (powiat złotowski)
Źródło: Drozda, Wałkowiak (2022).

- zachowanie i wzbogacenie istniejących zadrzewień w parku:
 - ochrona i zachowanie okazów starodrzewu, wskazania do prac pielęgnacyjnych mających na celu poprawę zdrowotności wartościowych egzemplarzy drzew;
 - uzupełnienie układów alejowych;
 - odtworzenie powiązania kompozycyjnego pomiędzy parkiem a cmentarzem rodzowym;
 - wprowadzenie młodych drzew tych samych gatunków w sąsiedztwie charakterystycznych egzemplarzy starodrzewu w nienajlepszej kondycji zdrowotnej, aby zapewnić ciągłość trwania układu kompozycyjnego;
 - zachowanie jak największej liczby drzew młodszych, jako potencjału przyrodniczego parku;
 - uzupełnienie nasadzeń o nowe drzewa i krzewy dostosowane do zmieniających się warunków klimatycznych, wzbogacenie runa parkowego, uzupełnienie warstwy krzewów;
- adaptacja do współczesnych potrzeb – wpisanie w styl zabytkowego założenia parkowego funkcji wynikających z dostosowania założenia do potrzeb współczesnych użytkowników:
 - wprowadzenie funkcjonalnego i kompozycyjnie uzasadnionego układu ścieżek parkowych, pozwalających wykorzystać park do celów rekreacyjnych;
 - wytyczenie układu drogowego parku, zapewniającego dojazd do polany parkowej;
 - propozycja rozmieszczenia oświetlenia;

Ryc. 70. Koncepcja rewitalizacji zabytkowego założenia zieleni na przykładzie parku w Potulicach (powiat złotowski)

Źródło: Gałęcka-Drozda, Wilkaniec, de Mezer (2022).

- uzupełnienie wyposażenia małą architekturą parkową w tym ławki, elementy placu zabaw, tablice informacyjne prezentujące fakty dotyczące historii miejsca i opisujące walory przyrodnicze parku;
- zapewnienie miejsc postojowych dla samochodów i rowerów oraz altany piknikowej na sąsiedniej działce.

Ryc. 71. Szczegółowy projekt nasadzeń dla zabytkowego założenia zieleni na przykładzie parku w Potulicach (powiat złotowski)
Źródło: Gałęcka-Droзда, Wilkaniec, de Mezer (2022)

4. Prawno-organizacyjne i społeczne uwarunkowania dotyczące ochrony i kształtowania krajobrazu

4.1. Międzynarodowe i polskie podstawy prawne

Istnieje wiele aktów prawa, zarówno na poziomie międzynarodowym, jak i krajowym, regulujących w sposób bezpośredni lub pośredni kwestie związane z kształtowaniem i ochroną krajobrazu. W Polsce gospodarowanie przestrzenią regulowane jest **ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717), tym samym zarządzanie krajobrazem jest ściśle związane z wymaganiami ładu przestrzennego²⁴ oraz **koncepcją zrównoważonego rozwoju**²⁵. Jednym z zagrożeń dla ochrony i kształtowania krajobrazu w Polsce jest rozproszenie przepisów prawa odnoszących się do krajobrazu oraz niestabilność prawa. Stabilną ramę dla polskiego systemu prawnego stanowią konwencje międzynarodowe, które są przenoszone na grunt krajowy za pomocą ustaw lub rozporządzeń.

4.1.1. Europejska Konwencja Krajobrazowa

Europejska Konwencja Krajobrazowa (EKK) jest najważniejszym aktem międzynarodowym, regulującym kwestie ochrony krajobrazu. Sporządzona została we Florencji 20 października 2000 r. i jest aktem prawa kompleksowo ujmującym krajobraz, jego kształtowanie oraz ochronę²⁶. W 2004 r. wraz z przystąpieniem do struktur Unii Europejskiej Polska ratyfikowała m.in. EKK (Dz.U. 2006 nr 14, poz. 98), tym samym wzrosła ranga zagadnień krajobrazowych w strategiach

²⁴ Zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. ład przestrzenny należy rozumieć jako takie ukształtowanie przestrzeni, które tworzy harmonijną całość oraz uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne.

²⁵ Zgodnie z ustawą Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r. zrównoważony rozwój rozumie się jako rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń.

²⁶ Warto zaznaczyć, że Międzynarodowy Dzień Krajobrazu przypada 20 października. Został ustanowiony przez Radę Europy z inicjatywy Polski, a konkretnie Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska. Obchodzony jest na pamiątkę podpisania Europejskiej Konwencji Krajobrazowej.

rozwojowych, koncepcjach zagospodarowania, programach odnowy wsi i rewitalizacji miast. Celem EKK jest promowanie ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu oraz organizowanie współpracy europejskiej w tym zakresie, opartej na wymianie doświadczeń, współdziałaniu i kształceniu specjalistów oraz tworzeniu dobrej praktyki krajobrazowej. Zgodnie z zapisami EKK, krajobraz to obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i (lub) ludzi. EKK definiuje ochronę krajobrazu jako „działania na rzecz zachowania i utrzymywania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych”. Kierowanie zmianami i ich harmonizowanie jest celem gospodarowania krajobrazem, tym samym ściśle wiąże się ze zrównoważonym rozwojem. Zgodnie z zapisami konwencji ochrona powinna dotyczyć nie tylko krajobrazu o wysokiej jakości estetycznej, o znaczących walorach kulturowych lub istotnych dla zachowania tożsamości europejskiej, narodowej, etnicznej, regionalnej lub lokalnej. Działania wskazywane przez konwencję powinny również dotyczyć krajobrazu miejskiego i wiejskiego, zdegradowanych oraz „pospolitych”, a także odznaczających się wyjątkowym pięknem. Zapis dotyczący krajobrazu pospolitego nabiera szczególnego znaczenia przy kształtowaniu i ochronie krajobrazu „zwyczajnego”, „codziennego”, czyli krajobrazu kulturowego, związanego z bezpośrednim otoczeniem zamieszkania, traktowanego jako przeciwieństwo dla miejsc chronionych i cennych, a więc przestrzemi bardziej podatnej na negatywne zmiany.

Strony EKK, które akceptują jej cele, są zobowiązane do podejmowania ogólnych i specjalnych działań oraz środków na rzecz ochrony i planowania krajobrazu oraz gospodarowania jego zasobami. Do instrumentów ogólnych zaliczamy: prawne uznanie krajobrazu za istotny komponent otoczenia ludzi, ustanowienie i wdrożenie polityki krajobrazowej, stworzenie procedur udziału społeczeństwa w kreowaniu tej polityki oraz uwzględnienie kwestii krajobrazowych we wszelkich innych politykach, które bezpośrednio lub pośrednio oddziałują na krajobraz. Wśród instrumentów specjalnych istotnym elementem jest: podnoszenie świadomości społeczeństwa oraz innych podmiotów w zakresie wartości krajobrazu, jego roli i wprowadzanych w nim zmian.

Zgodnie z Zaleceniem Komitetu Ministrów CM/Rec(2008)3 w sprawie wytycznych dotyczących wdrażania EKK, wiedza o krajobrazie przyczynia się do wzmocnienia związków między społeczeństwem a jego otoczeniem i stanowi podstawę zrównoważonego rozwoju, co ma wpływ na cały proces określania polityki krajobrazowej. Podnoszenie świadomości w tym zakresie ma na celu wyjaśnienie relacji pomiędzy warunkami życia społeczeństwa a działaniami podejmowanymi każdego dnia przez władze i społeczeństwo oraz cechami środowiska naturalnego.

4.1.2. Ustawa krajobrazowa

Postanowienia EKK zostały transponowane do polskiego systemu prawnego w 2015 r. na mocy **ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku ze**

wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774), tzw. „ustawy krajobrazowej” (nazywanej też „ustawą reklamową”). Ustawa ta była długo oczekiwanym i bardzo pożądanym narzędziem w procesie ochrony i kształtowania krajobrazu, zwłaszcza w dużych miastach. Ustawa krajobrazowa wprowadza do systemu prawnego nowe definicje m.in. reklamy, tablicy i urządzenia reklamowego, szyldu, krajobrazu i krajobrazu priorytetowego czy audytu krajobrazowego. Kluczowe elementy regulacji dotyczą:

- reklam w pasie drogowym oraz opłat za nie na rzecz samorządów;
- uchwał rad gmin o zasadach i warunkach sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych, urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń;
- audytów krajobrazowych;
- zasad organizacji parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych;
- rozbudowy zagadnień ochrony krajobrazu w systemie ocen oddziaływania na środowisko.

Jednak charakter ustawy krajobrazowej, który polega na wprowadzeniu szeregu zmian do innych ustaw powoduje, że jest ona mało przejrzystym dokumentem. Ustawa krajobrazowa zmienia brzmienie poszczególnych zapisów w 10 następujących ustawach:

- Ustawa z dnia 17 czerwca 1966 o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (Dz. U. z 2014 r. poz. 1619) – nowelizacja przepisu dotyczy grzywny w celu przymuszenia. Jest ona jednorazowa, jeżeli dotyczy obowiązku wynikającego z prawa budowlanego, z wyjątkiem obowiązku utrzymania obiektu budowlanego w stanie nieoszczędzającym otoczenia;
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń (Dz. U. z 2013 r. poz. 482) – nowelizacja przepisów dotyczy kar za umieszczanie w miejscach publicznych do tego nieprzeznaczonych ogłoszeń, plakatów, afiszy, ulotek, napisów lub rysunków, wystawiania ich na widok publiczny bez zgody zarządzającego nieruchomością, a także kar za niezgodne z prawem umieszczanie reklam;
- Ustawa z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych (Dz. U. z 2015 r. poz. 460) – nowelizacja przepisów obejmuje zagadnienia lokalizowania reklam, ze szczególnym uwzględnieniem pasa drogowego;
- Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (Dz. U. z 2014 r. poz. 849) – nowe przepisy regulują zagadnienie wprowadzania opłat za umieszczanie reklam (tzw. opłaty reklamowe).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2013 r. poz. 1409) – znowelizowane przepisy uwzględniają głównie uchwalane przez gminy zasady sytuowania obiektów małej architektury i reklam oraz wyniki audytów krajobrazowych, jako uwarunkowań wydawania decyzji administracyjnych i nadzoru;
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2013 r. poz. 1232) – rozszerzono przepis dotyczący zakresu finansowania ochrony środowiska i gospodarki wodnej o opracowanie audytów krajobrazowych;
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2015 r. poz. 199 i 443) – regulacje dotyczące audytu krajobra-

zowego i gminnych uchwał o zasadach sytuowania małej architektury, a także wprowadzenie wyników do planów miejscowych i studiów gmin;

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 oraz z 2015 r. poz. 397) – w przepisach definiuje się krajobraz kulturowy. Doprecyzowuje się zasady tworzenia parków kulturowych poprzez zwiększenie uspołecznienia tego procesu, a także określenie zasad lokalizacji małej architektury;
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2013 r. poz. 627) – nowelizacją zmienia się zasady tworzenia i funkcjonowania parków krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu;
- Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. z 2013 r. poz. 1235) – zmianie uległy przepisy dotyczące oceny oddziaływania na środowisko przedsięwzięć. Zwiększono rolę ochrony krajobrazu.

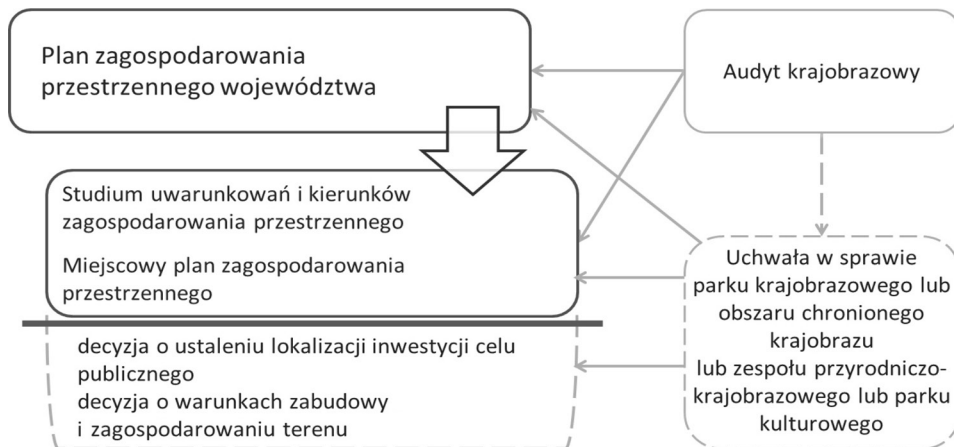
Tym samym, ustawa krajobrazowa pozwala gminom na przyjęcie własnych **uchwał krajobrazowych** dotyczących zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabarytów, standardów jakości i rodzajów materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane. Ustawa wprowadziła ponadto m.in. zmiany regulacji dotyczących tworzenia i funkcjonowania parków krajobrazowych oraz obszarów chronionego krajobrazu. Sejmik województwa może wyznaczać na obszarze chronionego krajobrazu, w drodze uchwały stanowiącej akt prawa miejscowego, w granicach krajobrazów priorytetowych zidentyfikowanych w ramach audytu krajobrazowego, strefy ochrony krajobrazu, osie widokowe, punkty widokowe oraz obszary zabudowane wyróżniające się lokalną formą architektoniczną, a także określić wykaz obiektów o istotnym znaczeniu historycznym i kulturowym.

4.1.3. Audyt krajobrazowy

Ustawa krajobrazowa wprowadziła **audyty krajobrazowe**, w których jest określana „powszechna identyfikacja krajobrazów oraz dokonywana ocena wartości krajobrazów”²⁷. Audyt krajobrazowy to dokument uchwalany przez Sejmik Województwa będący podstawą do podejmowania działań w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu w procesie planowania i zagospodarowania przestrzennego (ryc. 72). Wnioski i rekomendacje sformułowane w audycie będą miały odzwierciedlenie w dokumentach planistycznych poziomu regionalnego i lokalnego. Wzmocnią one także ochronę krajobrazu na obszarach objętych formami ochrony przyrody i zabytków, tj. w parkach narodowych i krajobrazowych, rezerwach przyrody, na obszarach chronionego krajobrazu i w parkach kulturowych,

²⁷ Jak wyjaśniono w przypisie 2 (w rozdziale 1) słowo „krajobraz” jest w niniejszej monografii używane w liczbie pojedynczej. Liczba mnoga („krajobrazy”) została zastosowana jedynie w rozdziale poświęconym omówieniu prawno-organizacyjnych instrumentów ochrony krajobrazu, zgodnie z zapisami stosowanymi w tych dokumentach.

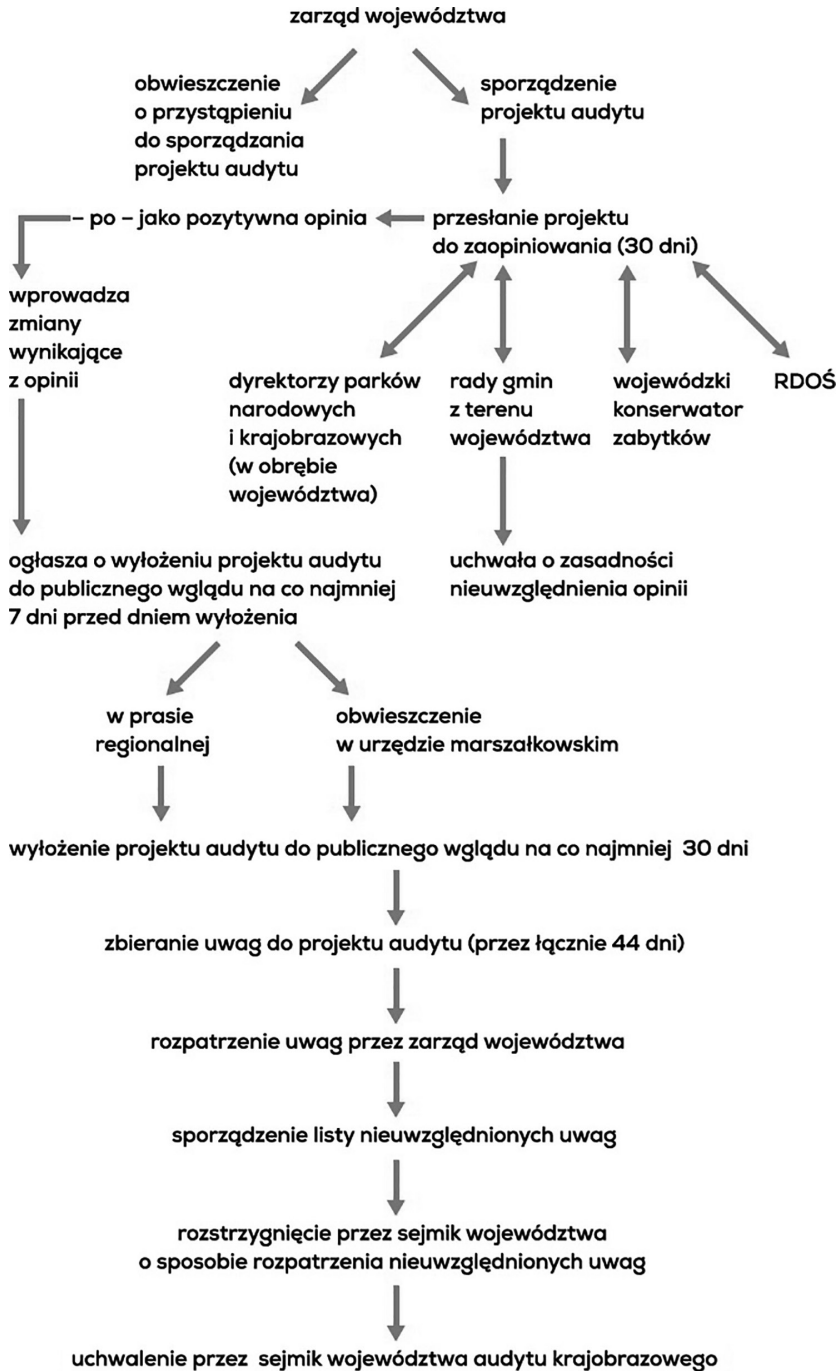
a także będą mogły stanowić podstawę do prowadzenia polityki krajobrazowej w województwie. Audyt krajobrazowy sporządza się nie rzadziej niż raz na 20 lat. Mają w nim zostać ujęte m.in. krajobrazy priorytetowe, parki kulturowe, parki narodowe, rezerwy przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obiekty znajdujące się na listach Światowego Dziedzictwa UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) oraz obszary Sieci Rezerwatów Biosfery UNESCO. Audyt krajobrazowy ma również zawierać informacje o zagrożeniach dla zachowania wartości krajobrazów oraz rekomendacje i wnioski dotyczące ich kształtowania i ochrony. Proces uchwalania audytu zbliżony jest do uchwalania MPZP (ryc. 73). Nie jest on jednak aktem prawa miejscowego. Ponieważ ustawa krajobrazowa przewiduje, że zakres i metodologię audytu określa rozporządzenie Rady Ministrów, do prac nad audytami wojewódzkimi nie można było przystąpić przed 11 stycznia 2019 r., gdy ogłoszono stosowne wytyczne. Co ciekawe, ustawa krajobrazowa przewidywała, że audyty krajobrazowe będą musiały zostać uchwalone do trzech lat od jej wejścia w życie – termin ten minął we wrześniu 2018 r. Doprowadziło to do sytuacji, w której najpierw zaczęły powstawać uchwały krajobrazowe, a dopiero teraz przystępuje się do audytów. Tymczasem wnioski i rekomendacje płynące z audytów muszą zostać uwzględnione przez gminy we wspomnianych uchwałach, jak również w toku prac nad SUiKZP. Audyt ma też wpływ na zapisy MPZP, które na jego podstawie muszą określać granice i sposoby zagospodarowania terenów lub obiektów podlegających ochronie krajobrazowej (Pięć lat ustawy krajobrazowej 2020).

Ryc. 72. Audyt krajobrazowy a dokumenty planowania przestrzennego w gminie
 Źródło: Hajto i in. (2020).

W rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. 2019 poz. 394) szczegółowo został szczegółowo określony sposób wykonania tego dokumentu – audyt krajobrazowy obejmuje następujące po sobie etapy:

- identyfikacja i klasyfikacja krajobrazów,

Ryc. 73. Tryb uchwalania audytu krajobrazowego

Źródło: <https://sprzatamyreklamy.org>.

- charakterystyka zidentyfikowanych krajobrazów,
- ocena zidentyfikowanych krajobrazów,
- wskazanie krajobrazów priorytetowych,
- wskazanie zagrożeń dla możliwości zachowania wartości krajobrazów priorytetowych oraz krajobrazów w obrębie obszarów chronionych,
- sformułowanie rekomendacji i wniosków dotyczących kształtowania i ochrony krajobrazów priorytetowych oraz krajobrazów w obrębie obszarów chronionych,
- określenie lokalnych form architektonicznych zabudowy dla krajobrazów priorytetowych.

Audyt krajobrazowy składa się z części opisowej i tabelarycznej oraz graficznej. Wydzielone w audycie krajobrazy mają posiadać odpowiednio szczegółową charakterystykę w Karcie Charakterystyki Krajobrazu. Karta obejmować ma cechy analityczne: przyrodnicze i kulturowe krajobrazu oraz syntetyczne, w podziale na obligatoryjne i fakultatywne. Cechy przyrodnicze do obligatoryjnego uwzględnienia w audycie to: występowanie form ochrony przyrody, obiektów geologicznych i geomorfologicznych, typy siedliskowe lasu/drzewostanu (udział procentowy w powierzchni krajobrazu), gęstość cieków naturalnych w powierzchni krajobrazu, gęstość wąwozów erozyjnych, różnorodność powierzchniowa krajobrazu. Z kolei cechy kulturowe do obligatoryjnego ujęcia w audycie to m.in.: występowanie obiektów archeologicznych, stopień zachowania tradycyjnej zabudowy wiejskiej na działce siedliskowej, pozostałości dawnej gospodarki folwarczno-dworskiej (pałace, dwory, zabudowania dworskie itp.), występowanie obiektów związanych z wypasem (zwłaszcza na terenach górskich – bacówki, szałas), występowanie obiektów małej hydroenergetyki, dawnego hutnictwa czy związanych z przetwórstwem drewna i zasobów leśnych. Odnotowuje się także obiekty kultu w tym świątynie różnych wyznań i przykłady małej architektury sakralnej (w tym kapliczki i krzyże przydrożne, częsty element krajobrazu obszarów wiejskich). Wśród tych elementów wyróżnia się ponadto cechy unikatowe, które nie są cechami charakterystycznymi dla danego podtypu krajobrazu czyli występujące w obrębie nie więcej niż 5% przypadków krajobrazów danego podtypu w województwie.

Dodatkowo określa się cechy syntetyczne krajobrazu, które w sposób ogólny określają zjawiska niemierzalne, mające charakter złożony i zależne od bardzo wielu cech szczegółowych. Do cech syntetycznych należą: tradycja, tożsamość, swojskość czy funkcje podstawowe krajobrazu. Krajobrazy są oceniane zgodnie ze zdefiniowanymi cechami. W oparciu o wyniki oceny wyznacza się **krajobrazy priorytetowe**. Krajobraz uznawany jest za priorytetowy, jeżeli spełnia jedno z kryteriów:

- unikatowości występowania oznaczającej, że krajobraz cechują niepowtarzalne cechy świadczące o indywidualności, odrębności i wyjątkowości; krajobraz taki jest bardzo rzadko spotykany, a jednocześnie rozpoznawalny;
- reprezentatywności oznaczającej, że krajobraz stanowi modelowy, klasyczny przykład dla danego podtypu;

- dotychczasowej ochrony prawnej – ponad 90% wyznaczonego krajobrazu priorytetowego stanowią obszary lub obiekty objęte statusem parków narodowych, obszary z listy światowego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego UNESCO, pomniki historii, rezerваты przyrody i parki kulturowe;
- ważności krajobrazu oznaczającej, że krajobraz otrzymał najwyższą wartość we wszystkich kategoriach oceny cech analitycznych i syntetycznych.

W audycie krajobrazowym wskazuje się także:

- zagrożenia dla możliwości zachowania wartości krajobrazów priorytetowych oraz obszarów chronionych;
- rekomendacje i wnioski dotyczące kształtowania i ochrony krajobrazów priorytetowych oraz położonych w obrębie obszarów chronionych, w tym poprzez wskazanie obszarów, które powinny zostać objęte ochroną jako parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu czy zespoły przyrodniczo-krajobrazowe;
- lokalne formy architektoniczne zabudowy w obrębie krajobrazów priorytetowych.

Rekomendacje i wnioski w zakresie kształtowania i ochrony krajobrazów priorytetowych i krajobrazów na obszarach chronionych dotyczą ochrony i kształtowania krajobrazów, ich wartości przyrodniczych, kulturowych, historycznych, architektonicznych, urbanistycznych, ruralistycznych. Podobnie w przypadku obszarów zabudowanych wyróżniających się lokalną formą architektoniczną, oraz wartości estetyczno-widokowych, w szczególności elementów ekspozycji, takich jak: przedpola ekspozycji, osie widokowe i punkty widokowe. Jak widać z zakresu informacji określonego w przepisach prawa, audyt będzie kompleksowo opisywał zagadnienia związane z krajobrazem, przestrzenią, przyrodą i historią terenu. Informacje te będą mogły być wykorzystane przez samorząd w opracowaniu własnych instrumentów planistycznych, ale także w działaniach na rzecz edukacji o krajobrazie i promowaniu krajobrazu gminy (Hajto i in. 2020).

Audyt krajobrazowy, jako nowa procedura, wymagał nowej i wspólnie ustalonej metodologii i wytycznych, zgodnych z zakresem opisanym w ustawie (Solon i in. 2015). Pierwszy etap skupia się na podziale całego terytorium Polski na małe jednostki przestrzenne (mikroregiony) wyłącznie według kryteriów abiotycznych (geologicznych, litologicznych, geomorfologicznych i hipsometrycznych). W drugim etapie mikroregiony te należy podzielić na krajobrazy lokalne na podstawie jednorodności matrycy krajobrazu. Proponuje się zastosowanie całkiem nowej typologii, opartej na dwóch głównych grupach kryteriów odnoszących się do: (1) skali antropogenicznych przekształceń krajobrazu, a także (2) dominacji niektórych form pokrycia terenu oraz struktury i intensywności zagospodarowania terenu. Trzecim krokiem audytu jest scharakteryzowanie wyróżnionych krajobrazów. Proponuje się sformalizowanie tej procedury za pomocą list kontrolnych różnych cech pochodzenia abiotycznego, biotycznego i antropogenicznego. Ponadto wprowadza się podejście oparte na identyfikacji charakterystycznych cech, punktów orientacyjnych i wyznaczników krajobrazu jako narzędzie pomocne na dalszych etapach audytu. Czwartym etapem audytu jest ocena walorów krajobrazowych

z różnych punktów widzenia, a mianowicie: walorów przyrodniczych i kulturowych, częstości występowania w Polsce oraz stopnia zachowania. Na tym etapie większość cech krajobrazu poddaje się ocenie eksperckiej, a także tworzy się porównanie i ranking krajobrazów. Piątym krokiem audytu jest identyfikacja krajobrazów priorytetowych (najcenniejszych krajobrazów, które wymagają specjalnego traktowania). Szóstym etapem audytu jest identyfikacja sił i procesów wpływających na zmiany krajobrazu. W tym przypadku zaleca się stosowanie specjalnej listy kontrolnej obejmującej 92 kategorie oddziaływań, które mogą negatywnie wpływać na 5 grup i 16 podgrup walorów krajobrazowych.

Skuteczność audytu krajobrazowego będzie można ocenić dopiero w przyszłości. Tymczasem zarówno w środowisku naukowym, jak i w jednostkach wykonujących audyt toczy się szeroka dyskusja nad sposobem jego przeprowadzania. Dotyczy ona zwłaszcza identyfikacji typów krajobrazu (Solon i in. 2015). Problemem jest sposób delimitacji jednostek oraz zestaw cech i wskaźników opisujących charakter krajobrazu w poszczególnych jednostkach i dobór kryteriów jego oceny. Audyt krajobrazowy, zgodnie z ustawą sporządzany dla województw, pozwoli na identyfikację typów krajobrazów w skali regionalnej oraz na wyznaczenie krajobrazów priorytetowych, dla których zostaną sformułowane wytyczne dotyczące ich ochrony i kształtowania. Większość obszarów kwalifikujących się do kategorii priorytetowych już obecnie podlega różnym formom ochrony ustawowej. Problemem jest kompleksowa ochrona krajobrazu kulturowego (nie tylko priorytetowego), podlegającego obecnie znaczącym przekształceniom. Warto przypomnieć, że podstawą ideową stworzenia Europejskiej Konwencji Krajobrazowej była potrzeba uznania, identyfikacji i ochrony krajobrazu uznawanego za zwyczajny/powszechny. Audyt krajobrazowy w obecnej formie nie wydaje się narzędziem wystarczającym dla tego celu, szczególnie dla rozpoznania i ochrony cech przestrzeni oraz charakteru zabudowy w skali lokalnej dla potrzeb planowania przestrzennego (Raszeja 2013, 2018). Niezbędne jest prowadzenie badań kameralnych, czego przykładem jest m.in. propozycja odczytywania tożsamości krajobrazu opisana w rozdziale 2.1.2.

Czas pokaże, jak samorządy regionalne i lokalne wywiążą się z nałożonych obowiązków identyfikacji i ochrony krajobrazu. Jednak bez woli współpracy i porozumienia między poszczególnymi szczeblami planowania i gospodarowania przestrzenią oraz przy braku dostrzegania dobra publicznego, a także braku świadomości i edukacji krajobrazowej, zarówno władz gmin, jak i mieszkańców, żadne kolejne nakazy i zakazy płynące z audytów krajobrazowych czy innych regulacji prawnych nie będą skuteczne (Zbierska, Zydrón 2016).

4.1.4. Uchwała krajobrazowa

Uchwała krajobrazowa (zwana także reklamową) jest nieobowiązkowym narzędziem ochrony i kształtowania krajobrazu, które może pomóc gminom w ustanowieniu zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń. Uchwała jest aktem prawa miejscowego, zobowiązującym wszystkich użytkowników przestrzeni do ochrony

krajobrazu. Przygotowanie uchwały krajobrazowej jest procesem żmudnym i czasochłonnym, wymaga współpracy z profesjonalistami zajmującymi się ochroną krajobrazu i społecznością lokalną. Jedną z najważniejszych grup interesariuszy uchwały krajobrazowej są lokalni przedsiębiorcy, którzy zapisy uchwały mogą odbierać jako naruszenie ich interesów. Dlatego szczególnie ważne jest, aby przygotowanie uchwały krajobrazowej prowadzone było przy udziale zainteresowanych stron oraz opierało się na otwartej komunikacji i dialogu (ryc. 74). Uchwała krajobrazowa zastępuje MPZP w zakresie rozstrzygnięć, które są jej przedmiotem. Tym samym plan miejscowy nie może rozstrzygać kwestii, które reguluje uchwała krajobrazowa. Zważywszy, że właśnie te „drobne” elementy przestrzeni, które są przedmiotem rozstrzygnięć uchwały krajobrazowej, są jednym z największych zagrożeń wizualnych i estetycznych dla jakości krajobrazu, warto podjąć trud opracowania i przyjęcia uchwały krajobrazowej. Daje ona możliwość ustalenia zakazu umieszczania tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, z wyłączeniem szyldów. Przed podjęciem uchwały krajobrazowej wójt, burmistrz albo prezydent miasta muszą opracować jej projekt, podając do publicznej wiadomości informację o podjęciu prac nad dokumentem. Projekt uchwały jest uzgadniany z wojewódzkim konserwatorem zabytków (w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu) i ministrem właściwym do spraw zdrowia (w zakresie zagospodarowania obszarów ochrony uzdrowiskowej) oraz opiniowany przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska, właściwy organ Państwowej Straży Pożarnej i marszałka województwa. Przepisy ustawy krajobrazowej wprowadziły też możliwość nakładania kar pieniężnych na podmioty, które umieszczają tablice lub urządzenia reklamowe niezgodnie z zasadami uchwalonymi przez gminy. W przypadku braku możliwości ukarania podmiotu, który umieścił reklamę, karę może otrzymać właściciel nieruchomości (budynku lub gruntu), gdzie ta reklama się znajdowała. Kara jest nakładana w drodze decyzji przez wójta, burmistrza lub prezydenta miasta. Wymogi dla uchwał krajobrazowych są skomplikowane i wymagają konsultacji społecznych, co powoduje, że im większa gmina, tym trudniej dojść do zapisów akceptowalnych przez wszystkie zainteresowane strony. Najwięcej sporów dotyczy miejsc, w których reklamy są zakazane oraz opłat reklamowych. W wielu gminach w Polsce są już dobre praktyki, z których można skorzystać.

Przykład: W Poznaniu od 2017 r. trwają prace nad projektem uchwały krajobrazowej „Odkryjmy Poznań”. Projekt opracowany został na podstawie propozycji zapisów publicznych w listopadzie 2017 r., które były efektem prac zespołu roboczego w Wydziale Urbanistyki i Architektury oraz ogólnomiejskiego zespołu ds. przygotowania uchwały krajobrazowej. W swoich pracach zespoły te korzystały z obowiązujących dokumentów planistycznych, podręczników dobrych praktyk, wytycznych konserwatorskich oraz regulacji funkcjonujących w innych miastach zachodnioeuropejskich. Uzupełnieniem w pracy nad projektem były liczne inwentaryzacje, wizje w terenie oraz analizy przestrzenne. Projekt uwzględnia część z 227 uwag otrzymanych w okresie od listopada 2017 r. do końca lutego 2018 r. oraz wniosków z 24 spotkań m.in. z firmami reklamowymi, przedsiębiorcami, mieszkańcami, stowarzyszeniami, miejskimi spółkami, a także konkluzje z Otwartego Forum Dyskusyjnego zorganizowanego w Concordia Design 22

Ryc. 74. Tryb uchwalania uchwały krajobrazowej
Źródło: Pięć lat ustawy krajobrazowej... (2020).

listopada 2017 r. Opracowane w 2017 r. propozycje zapisów do uchwały skonfrontowano także ze 141 wnioskami dotyczącymi szyldów, tablic i urządzeń reklamowych, jakie od stycznia do listopada 2018 r. wpłynęły do Wydziału Urbanistyki i Architektury, które uzupełniono dodatkowymi inwentaryzacjami i wizjami w terenie w 2018 r. W trakcie wyłożenia do publicznego wglądu projektu uchwały w sprawie zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, które odbyło się od 12 lutego do 6 marca 2021 r., złożono 167 uwag (Odkryjmy Poznań 2021).

Zgodnie zapisami projektu uchwały krajobrazowej dla miasta Poznania tablice reklamowe lub urządzenia reklamowe niespełniające wymogów należy usunąć wraz z elementami mocującymi lub konstrukcyjnymi, a miejsce mocowania lub posadowienia należy przywrócić do stanu poprzedniego, przy czym dopuszcza się maksymalne odstępstwo w granicach 5% dotyczące poszczególnych gabarytów. W sytuacji niespełnienia warunku odległości pomiędzy tablicami reklamowymi lub urządzeniami reklamowymi dostosowania wymagają: (1) tablica lub urządzenie niestanowiące elementu wiaty przystankowej, (2) tablica lub urządzenie o większej powierzchni ekspozycji reklamy,

Podział Miasta Poznania na obszary

Obszar staromiejski obejmuje najstarszą część miasta czyli Stary Rynek i okolice, a także Chwaliszewo, Ostrów Tumski i Śródkę

Obszar centrum i dzielnice historyczne obejmuje historyczne dzielnice miasta i odpowiada nieco poszerzonej strefie ochrony konserwatorskiej

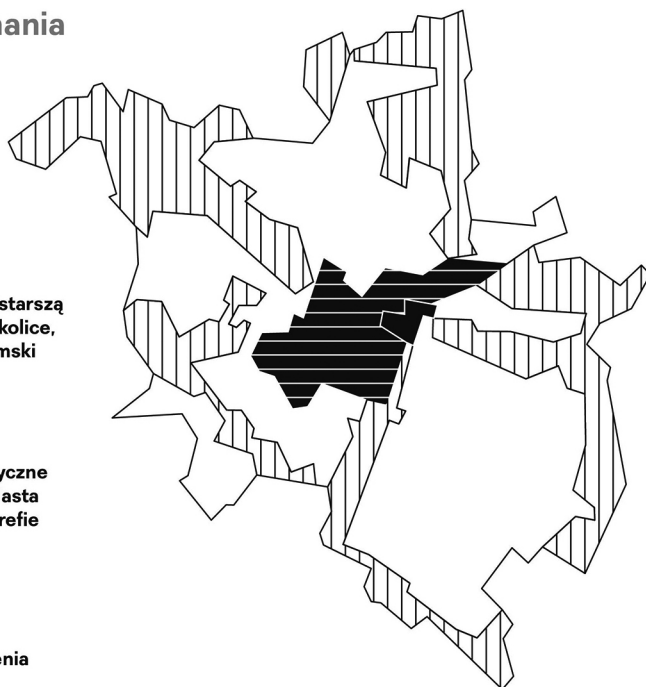

Obszar zurbanizowany obejmuje osiedla mieszkaniowe oraz założenia usługowe i przemysłowe

Obszar przyrodniczy wpisuje się w klinowo-pierścieniowy system zieleni

Szczegóły na:
poznan.pl/krajobrazowa

Ryc. 75. Obszary miasta Poznania o różnych zasadach i warunkach sytuowania obiektów małej architektury, tablic urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń

Źródło: Odkryjmy Poznań (2021).

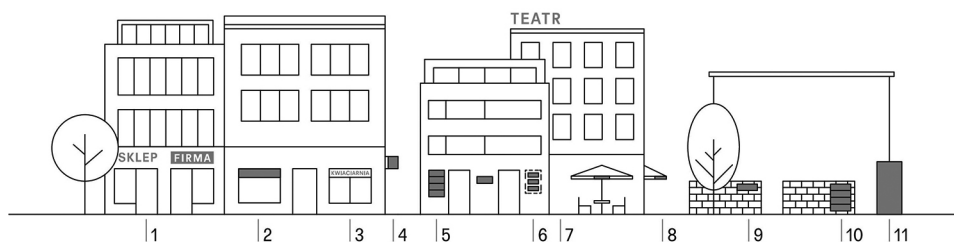
(3) umieszczone później w danej lokalizacji. Odległości między obiektami mierzone są pomiędzy ich skrajnymi elementami, a dla drzewa od jego pnia.

W przypadku tablic i urządzeń reklamowych projekt uchwały krajobrazowej dla miasta Poznania przewiduje następujące terminy dostosowania do zakazów, zasad i warunków określonych w tej uchwale dla 4 obszarów (ryc. 75, 76):

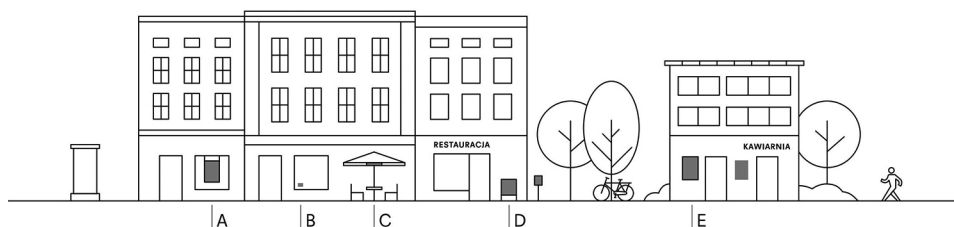
1. staromiejskiego (12 miesięcy od dnia wejścia w życie uchwały),
2. centrum i historycznych dzielnic (24 miesiące od dnia wejścia w życie uchwały),
3. zurbanizowanego (36 miesięcy od dnia wejścia w życie uchwały),
4. przyrodniczego (24 miesiące od dnia wejścia w życie uchwały).

Istniejące w dniu wejścia w życie niniejszej uchwały obiekty małej architektury nie wymagają dostosowania do zakazów, zasad lub warunków określonych w uchwale. Istniejące w dniu wejścia w życie niniejszej uchwały ogrodzenia pełne wykonane z prefabrykowanych betonowych przęsła lub blachy należy dostosować do zakazów, zasad lub warunków określonych w uchwale w terminie 5 lat od dnia wejścia w życie uchwały. Pozostałe rodzaje ogrodzeń nie wymagają dostosowania do zakazów, zasad lub warunków określonych w uchwale.

SZYLDY

REKLAMY

Ryc. 76. Przykładowe zasady sytuowania szyldów i reklam dla małych i średnich przedsiębiorstw
Źródło: Odkryjmy Poznań (2021).

Uchwałę krajobrazową przyjęły 32 polskie miasta, ale tylko w 26 uchwałach obowiązuje w całości, a w 3 – częściowo. W 22 miastach proces zatrzymał się na etapie wyłożenia projektu uchwały do obowiązkowych konsultacji, a w 22 innych

doszło jedynie do stworzenia projektu. W przypadku 68 miast projekt nie powstał, mimo że przystąpiono do prac. 636 spośród wszystkich miast objętych monitoringiem w ogóle nie podjęło prac. Etapy prac i status uchwały w poszczególnych samorządach można śledzić w serwisie mapowym (<https://sprzatamyreklamy.org/>).

Badania Giedych (2016) nad formą uchwały krajobrazowej, jej treścią oraz procedurą sporządzania dowodzą zróżnicowania w podejściu do realizacji zapisów ustawy krajobrazowej. Należy podkreślić, że obecnie jest to jedyny dokument planowania miejscowego, który pozbawiony jest praktycznie części kartograficznej. Różnice w formie poszczególnych uchwał związane są przede wszystkim z konstrukcją tekstu uchwały oraz liczbą i zawartością załączników graficznych. Istotne jest więc wprowadzenie katalogu dobrych praktyk, które będą towarzyszyły nowym przepisom. Ważne jest, żeby treści uchwały były jak najbardziej przystępnie przedstawione. Istotnym aspektem, który pokazuje wagę, jaką przykładają gminy do tego dokumentu, jest rozszerzenie zakresu partycypacji społecznej ponad ten wymagany ustawą. Ograniczenie chaosu reklamowego, a także wprowadzenie wysokiej jakości standardów kształtowania przestrzeni jest możliwe tylko dzięki szerokiej akceptacji społecznej oraz świadomości, że od jakości przestrzeni zależy też jakość życia.

4.1.5. Wybrane narzędzia odnoszące się do ochrony i kształtowania krajobrazu

Powszechne i szczególne zastosowanie w procesie kształtowania i ochrony krajobrazu ma **ustawa o ochronie przyrody** (Dz.U. 2004 nr 92, poz. 880). Przewiduje ona kilka form ochrony powierzchniowej, są to m.in. parki narodowe, krajobrazowe, obszary krajobrazu chronionego, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, obszary Natura 2000. Ustawa ta skupia się jednak głównie na przyrodniczych zasobach i wartościach krajobrazu, określając zakres i sposób ochrony krajobrazu kulturowego na obszarach, dla których sporządzane są plany ochrony. Zgodnie z tą ustawą **parki krajobrazowe** to wielkoobszarowa forma ochrony przyrody tworzona ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne, kulturowe oraz krajobrazowe w celu ich zachowania i popularyzacji w warunkach zrównoważonego rozwoju. Parki krajobrazowe stanowią obok parków narodowych jeden z podstawowych elementów systemu obszarów chronionych w kraju. W granicach parków krajobrazowych znajdują się tereny o cennym i mało przekształconym krajobrazie oraz o dużej wartości przyrodniczej. Do walorów kulturowych parków krajobrazowych należą zabytki architektury i budownictwa wiejskiego, tradycyjne układy osadnicze i typy zabudowy oraz regionalne formy użytkowania ziemi i innej działalności gospodarczej. Wśród ważniejszych funkcji, jakie, oprócz ochrony krajobrazu, spełniają parki krajobrazowe, są funkcje turystyczne i edukacyjne²⁸.

²⁸ W parku krajobrazowym prowadzi się działalność gospodarczą z ograniczeniami wynikającymi z troski o zachowanie środowiska przyrodniczego. W zależności od charakteru i walorów poszczególnych parków można w nich uprawiać różne formy turystyki, co sprzyja integracji mieszkańców i podmiotów gospodarczych na danym obszarze. Utworzenie parku krajobrazowego lub powiększenie jego obszaru następuje w drodze uchwały sejmiku województwa. Jeżeli park krajobrazowy położony jest w obszarze

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568) wprowadza ochronę wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi poprzez tworzenie m.in. **parków kulturowych**²⁹. Powstają one w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Utworzenie parku pozwala na bardziej szczegółowe i restrykcyjne ustalenia niż miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Kolejną formą ochrony zasobów materialnych krajobrazu kulturowego oraz promocji wiedzy o nich są **parki etnograficzne** (tzw. muzea na wolnym powietrzu lub skanseny), czyli instytucje, które nie tylko gromadzą obiekty, ale umieszczają je w kontekście możliwie najbardziej zbliżonym do tego, z jakiego zostały one przeniesione, i dążą do realizacji współczesnej idei żywego muzeum. Park etnograficzny definiowany jest jako obszar o wybitnych walorach krajobrazowych, na którym zgromadzone są najstarsze i najbardziej oryginalne obiekty, będące przykładem regionalnego budownictwa ludowego, często razem z przedmiotami codziennego użytku. Dla zabytków nieruchomych, etnograficznych, wykonanych w technikach umożliwiających przemieszczenie (obiekty drewniane i ryglowe) plan miejscowy może dopuścić możliwość przeniesienia ich do muzeów, przy równoczesnym określeniu zasad zagospodarowania siedliska osieroconego. Plan miejscowy może dopuścić rozbiórkę tradycyjnych obiektów mieszkalnych i gospodarczych pod warunkiem wykonania na koszt wnioskodawcy inwentaryzacji pomiarowej i fotograficznej rozbieranego obiektu (Welc-Jędrzejewska i in. 2011).

W procesie planowania przestrzennego i strategicznego szczególne zastosowanie mają także regulacje ustawy **Prawo ochrony środowiska** (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627), zgodnie z którymi w SUIKZP oraz MPZP zapewnia się m.in. kompleksowe rozwiązania problemów zabudowy miast i wsi ze szczególnym uwzględnieniem urządzania i kształtowania terenów zieleni oraz ochrony

zony jest na terenie kilku województw, to plan jego ochrony ustanawia sejmik właściwy ze względu na siedzibę dyrekcji parku, ale w porozumieniu z pozostałymi sejmikami. Sejmik województwa, podejmując uchwałę w sprawie utworzenia parku krajobrazowego, określi w niej ponadto jego nazwę, obszar, przebieg granic i otulinę (jeżeli zostanie ona wyznaczona). Uchwały w sprawie utworzenia parku krajobrazowego, zmiany jego granic lub likwidacji wymagają przeprowadzenia uzgodnień: z właściwą miejscowo radą gminy oraz właściwym regionalnym dyrektorem ochrony środowiska. Każdy park krajobrazowy powinien mieć sporządzony specjalnie dla niego plan ochrony – należy go ustanowić w terminie pięciu lat od dnia utworzenia parku krajobrazowego. Sporządzeniem tego dokumentu zajmuje się dyrektor parku, a jego projekt należy przedstawić do zaopiniowania właściwym miejscowo radom gmin. Takie same zasady stosuje się w przypadku wprowadzania zmian w planie ochrony parku krajobrazowego.

²⁹ Powołanie parku kulturowego należy do kompetencji gminy i wiąże się z opracowaniem planu ochrony parku (zatwierdzonego przez gminę) oraz obliuguje do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru parku. Ustalenia planu ochrony parku muszą być uwzględnione w zasadach ochrony jego terenu, zapisanych w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Granice parku umieszcza się na rysunku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Park taki to wydzielony obszar, na którym w szczególny sposób można chronić tzw. krajobraz kulturowy i wyróżniające się krajobrazowo tereny z zabytkami nieruchomymi. Powinny one być charakterystyczne dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

walorów krajobrazowych środowiska i warunków klimatycznych. Sposób przeprowadzania i wykonywania linii komunikacyjnych, napowietrznych i podziemnych rurociągów, linii kablowych oraz innych obiektów liniowych ma zapewnić ograniczenie ich oddziaływania na środowisko, w tym: ochronę walorów krajobrazowych, możliwość przemieszczania się dziko żyjących zwierząt. Do spełnienia tych wymogów niezbędne jest wykonanie analiz i ocen krajobrazowych w ramach opracowania ekofizjograficznego podstawowego do studium gminnego.

Ważnym elementem ochrony krajobrazu jest proces rewitalizacji, który reguluje **ustawa o rewitalizacji** (Dz.U. 2015 poz. 1777). Przed wejściem w życie przedmiotowej ustawy rewitalizowano wiele obiektów i obszarów, nieraz w sposób dość chaotyczny, często ograniczając się do doraźnych remontów. Trzeba pamiętać, że rewitalizacja to szerszy proces, oznaczający walkę z degradacją, m.in. społeczną czy przestrzenną, prowadzony w celu polepszenia jakości życia mieszkańców. Ustawa określa zasady oraz tryb przygotowania, prowadzenia i oceny rewitalizacji, co w szczególności oznacza charakterystykę związanych z rewitalizacją uchwał rady gminy, a także trybu i konsekwencji ich podejmowania.

Wpływ na jakość przestrzeni i krajobrazu mają również dokumenty programowe i strategiczne (poza planistycznymi), przygotowywane na szczeblu lokalnym, są to m.in.: program rewitalizacji (PR) i strategię rozwoju (SR). Narzędziem służącym rewitalizacji (opisanej w rozdziale 3.2.3) jest **program rewitalizacji (PR)** sporządzany w oparciu o zapisy **ustawy o rewitalizacji** (Dz.U. 2015 poz. 1777). Jest to wieloletni program działań w sferze przestrzeni, urzędzeń technicznych, społeczeństwa i gospodarki, zmierzający do wyprowadzenia danego obszaru zdegradowanego z sytuacji kryzysowej oraz stworzenia warunków do jego dalszego rozwoju, realizowany przez różne podmioty, zgodnie z określonym harmonogramem czasowym i finansowany z różnych źródeł. Celem PR jest pobudzenie aktywności środowisk lokalnych i stymulowanie współpracy na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego oraz przeciwdziałanie zjawiskom wykluczenia społecznego. Realizacja PR ma prowadzić do polepszenia jakości życia mieszkańców, w tym zwiększenia ich szans na zatrudnienie. Ponadto program wpływa na trwałą odnowę obszaru, poprawę ładu przestrzennego, stanu środowiska i zabudowy poprzez zastosowanie wysokiej jakości rozwiązań architektonicznych i urbanistycznych. Pełni on rolę narzędzia planowania, koordynowania i integrowania różnorodnych aktywności w ramach rewitalizacji. **Gminny program rewitalizacji (GPR)** opracowywany jest na podstawie przepisów ustawy o rewitalizacji, natomiast **lokalny/miejski program rewitalizacji (L/MPR)** na podstawie ustawy o samorządzie gminnym. LPR powinien być elementem strategii rozwoju gminy, tworzyć perspektywiczny plan, który określa strategiczne cele rozwoju, wytycza kierunki działania w postaci celów i zadań operacyjnych, oraz wskazuje środki finansowe i ich źródła niezbędne do realizacji przyjętych zobowiązań. PR winien zawierać zasady i sposoby zarządzania rozwojem gminy w dłuższym horyzoncie czasowym (10–15 lat), określając działania, jakie należy podjąć, aby gmina mogła funkcjonować i rozwijać się. Takie zadanie programu rewitalizacji jest także celem strategii rozwoju gminy, oba te dokumenty powinny być więc kompatybilne, spójne i wzajemnie się uzupełniać. W ustaleniach PR należy wziąć pod uwagę także założenia

narodowego planu rewitalizacji (NPR). To dokument rządowy, który ma za zadanie stworzenie przyjaznych warunków do prowadzenia rewitalizacji w Polsce (Jadach-Sepioło 2018). Tymczasem z raportu Najwyższej Izby Kontroli (NIK) opublikowanego w 2021 r. wynika, że we wszystkich skontrolowanych gminach PR były realizowane niezgodnie z przyjętymi założeniami i nie przyniosły zakładanych efektów. Spośród 394 zaplanowanych do realizacji projektów zakończono mniej niż połowę – 124. W żadnej gminie nie udało się kompleksowo rozwiązać zdiagnozowanych problemów i wyprowadzić z kryzysu terenów objętych rewitalizacją (NIK 2021). Przeprowadzanie procesu rewitalizacji w gminach w ostatnich latach było pod wieloma względami problematyczne. Zachodzi więc potrzeba jasnego doprecyzowania tego, czemu tak naprawdę ma służyć rewitalizacja i w jaki optymalny sposób należy podejmować konkretne czynności związane z rewitalizacją.

Kolejnym dokumentem strategicznym jest **lokalna strategia rozwoju (LSR)** sporządzana w oparciu o zapisy ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717). Ma ona za zadanie diagnozować najważniejsze uwarunkowania i potrzeby rozwojowe oraz potencjał gminy. Pomaga w określeniu obszarów, celów i działań polityki społeczno-ekonomicznej prowadzonej w gminie w perspektywie najbliższych lat. Przygotowanie strategii stwarza również możliwość zaangażowania mieszkańców i innych partnerów zainteresowanych rozwojem lokalnym. LSR powinna wskazywać kierunki rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego. Pełni także rolę aktywizującą lokalną społeczność, umożliwiając włączenie mieszkańców w działania władz gminy, np. poprzez proces konsultacji czy oceny działań samorządowców. Przygotowanie strategii nie jest obligatoryjne, ale potrzebne do skutecznego zarządzania gminą i pozyskiwania środków na inwestycje (Hoinkis 2021). Dokument powinien zawierać: założenia strategii (m.in. podstawy prawne, programowe); opis perspektywicznego rozwoju (poprzez określenie: zadań i priorytetów rozwoju, misji i wizji gminy oraz zasady jej rozwoju); sprecyzowane cele strategiczne oraz przypisane im cele operacyjne i działania kierunkowe (w tym uzasadnienie działań, oczekiwane rezultaty, realizatorów, partnerów i beneficjentów oraz ogólne źródła finansowania); charakterystykę procesu realizacji strategii (na którą składa się wdrażanie, monitoring i ewaluacja strategii).

Spośród innych, dotąd niewymienionych aktów prawnych, odnoszących się do problematyki krajobrazu, należy wymienić ustawy: o ochronie gruntów rolnych i leśnych, o lasach, o gospodarce nieruchomościami, o scalaniu i wymianie gruntów, o samorządzie gminnym, o drogach publicznych, o autostradach płatnych oraz prawo wodne, geologiczne i górnicze, budowlane, budżetowe.

4.1.6. Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO

Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO została ustanowiona na mocy **konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego** przyjętej przez UNESCO na 17. sesji w Paryżu 16 listopada 1972 r., która weszła w życie z dniem 17 grudnia 1975 r. Konwencja jest umową międzynarodową

określającą obowiązki państw-stron i instrumentem współpracy międzynarodowej. Realizacją postanowień Konwencji, w tym prowadzeniem listy, zajmuje się Komitet Światowego Dziedzictwa (ang. *World Heritage Committee*) złożony z 21 przedstawicieli państw-stron konwencji, który w trakcie dorocznych sesji decyduje o wpisaniu obiektu na listę, umieszczaniu obiektów na liście światowego dziedzictwa w zagrożeniu lub skreśleniu z wymienionych list. Nominacje, wyłącznie spośród obiektów umieszczonych uprzednio na narodowej liście informacyjnej, zgłaszane są przez poszczególne kraje. Jeżeli wniosek o wpisanie danego obiektu na listę nie zostanie uwzględniony, może być złożony ponownie jedynie wtedy, gdy zaistnieją wyjątkowe okoliczności: nowe odkrycia, nowe naukowe informacje dotyczące dobra lub inne kryteria niż prezentowane w pierwszym wniosku. Komisja UNESCO – organ zarządzający wdrażaniem konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego – zwracając uwagę na postępującą migrację ludności, rosnący współczynnik urbanizacji, często niekontrolowaną urbanizację i zagrożenia dla dziedzictwa miejskiego, wystosowała zalecenie w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (Zalecenie UNESCO... 2011). W zaleceniu tym wskazano, że celem podejścia krajobrazowego do historycznego dziedzictwa miejskiego jest zachowanie jakości środowiska człowieka poprzez wykorzystanie przestrzeni miejskich w efektywny sposób, oparty na zasadzie trwałego i zrównoważonego rozwoju. Podejście to ma łączyć cele ochrony dziedzictwa z potrzebami i celami rozwoju społecznego i gospodarczego. Obiekty i obszary wpisane na listę stanowią wspólne dobro ludzkości, wyróżnia je „najwyższa powszechna wartość”. Światowe Dziedzictwo ma przedstawiać różnorodność kulturową i bogactwo natury wszystkich regionów świata. Warunkiem wpisu zabytku na Listę Światowego Dziedzictwa jest spełnienie jednego lub kilku kryteriów decydujących o jego wyjątkowości w skali światowej (Kryteria wpisu... 2021). Miejsca zaliczone w jej poczet muszą odpowiadać wymogom autentyczności i integralności, określonym w wytycznych operacyjnych do konwencji UNESCO. W Polsce wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa jest procedurą wymagającą wcześniejszego objęcia obiektu ochroną konserwatorską, a następnie przedłożenia prezydentowi RP wniosku o uznanie za pomnik historii. Lista UNESCO jest rekomendacją dla biur podróży, ułatwia ubieganie się o środki pomocowe na rozwój turystyki. W Polsce na listę UNESCO wpisanych jest 16 obiektów, w tym 5 układów urbanistycznych, 9 obiektów architektury i 2 obiekty przyrodnicze.

4.2. Zintegrowana ochrona krajobrazu w planowaniu rozwoju

Wraz z rozpowszechnianiem i umacnianiem się koncepcji rozwoju zrównoważonego w Europie coraz bardziej rośnie świadomość znaczenia zagadnień krajobrazowych w życiu społecznym. Konsekwencją jest włączanie tych zagadnień do procesu decyzyjnego i wcześniej – do procesu planistycznego. Jednocześnie następuje wyraźna zmiana w zakresie polityki ochronnej. Postulowane jest odejście od prostego protekcjonizmu, opartego na ujęciu sektorowym na rzecz systemowego

zarządzania krajobrazem, przy czym oznacza to nie tylko zarządzanie zasobami, ale też procesami zmian w ramach planowania i gospodarki przestrzennej. We współczesnej europejskiej polityce krajobrazowej nastąpił zwrot w kierunku kreowania spójnych wizji i strategii, zaś krajobraz stał się ideą integrującą rozwój przestrzenny (Raszeja 2013).

4.2.1. Planowanie przestrzenne i strategiczne

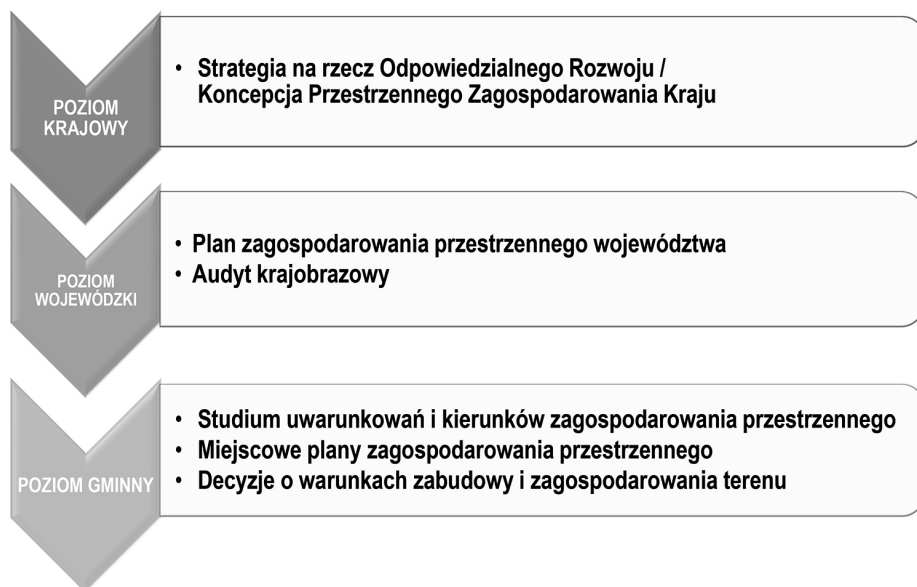
Wszelka działalność w przestrzeni powoduje określone skutki w krajobrazie, musi więc podlegać stałej kontroli, której celem jest likwidacja lub zmniejszenie narastających konfliktów i zagrożeń. Taką szczególną formą aktywności, zmierzającą do osiągnięcia ładu przestrzennego i zachowania specyfiki krajobrazu, jest planowanie przestrzenne, wyposażone w odpowiednie, prawnie umocowane instrumenty, które powinny zostać właściwie wykorzystane dla ochrony i kształtowania krajobrazu (Raszeja 2002, Böhm 2008).

W Polsce istnieje hierarchizacja w zakresie planowania przestrzennego, która wiąże się z hierarchicznością władzy. Jest to kwestia niezwykle istotna, gdyż spójność systemu ma zagwarantować ład przestrzenny i realizację podstawowych celów polityki przestrzennej. Decyzje podejmowane na każdym ze szczebli muszą wspierać decyzje szczebla nadrzędnego, które mają również pierwszeństwo realizacji. Schemat postępowania w tym przypadku określić można jako pionowy lub „od ogółu do szczegółu”. Nie mniej ważna jest jednak współpraca pozioma, a więc między jednostkami na jednakowym poziomie władzy i kompetencji planistycznych. Brak współpracy na tej osi skutkować może ostatecznie nawet odwrotnym skutkiem niż zakładany – a więc pozornym ładem przestrzennym lub wręcz chaosem. Zatem zawsze podejmowanie decyzji planistycznych należy konsultować z odpowiednimi władzami sąsiednich gmin oraz województw – jako jednostek nadrzędnych.

Obecny system planowania przestrzennego prezentuje rycina 77. Porządek ten reguluje **ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717), ma ona również najważniejszy i bezpośredni wpływ na kształtowanie oraz ochronę krajobrazu, wprowadzając szereg narzędzi na wszystkich szczeblach planowania przestrzennego.

Narzędzia poziomu krajowego to **strategia odpowiedzialnego rozwoju (SOR)**, która zastąpiła koncepcję przestrzennego zagospodarowania kraju (KPZK). Stanowi ona podstawę dla zmian w systemie zarządzania rozwojem, w tym obowiązujących dokumentów strategicznych (strategii, polityk, programów)³⁰.

³⁰ Strategia określa podstawowe uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, regionalnym i przestrzennym w perspektywie roku 2020 i 2030. SOR przedstawia nowy model rozwoju – rozwój odpowiedzialny oraz społecznie i terytorialnie zrównoważony. Głównym celem SOR jest: „Tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym”.

Ryc. 77. Szczelnie i narzędzia systemu planowania przestrzennego w Polsce

Źródło: opracowanie M. Szczepańska na podstawie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717).

W kompetencjach organów samorządu województwa pozostaje sporządzanie **planu zagospodarowania przestrzennego województwa (PZPW)**, opracowywanie koncepcji i programów, odnoszących się do obszarów i problemów zagospodarowania przestrzennego, a także sporządzanie **audytu krajobrazowego** (więcej na temat audytu podrozdział 4.1.3).

Ustawowe narzędzia dla poziomu lokalnego to **SUIKZP** oraz **MPZP**. Dodatkowo szczególny wpływ na jakość krajobrazu mają: **decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT)**, zezwolenia na wyłączenie gruntów z produkcji rolnej, pozwolenia na budowę, decyzje nakazujące rozbiórkę, decyzje o zatwierdzeniu podziału nieruchomości. Problematyka krajobrazowa podejmowana na poziomie **SUIKZP** w kontekście kształtowania i ochrony krajobrazu powinna obejmować:

- informację o zasobie dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz ich waloryzację,
- analizę kondycji i diagnozę stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków,
- identyfikację problemów i zagrożeń dla zabytków,
- określenie polityk przestrzennych utrzymania i ekspozowania walorów dziedzictwa kulturowego gminy, w tym określenie możliwości ekonomicznego i społecznego wykorzystania dziedzictwa kulturowego i zabytków,
- program działań prowadzących do realizacji polityk, w tym wskazania i ustalenia wiążące dla planów miejscowych.

Natomiast **MPZP** powinien zapewnić w kontekście kształtowania i ochrony krajobrazu:

- zachowanie i eksponowanie zasobów i walorów dziedzictwa kulturowego,
- ochronę i przywracanie do stanu właściwego zasobów i walorów dziedzictwa kulturowego,
- kształtowanie harmonijnego, współczesnego krajobrazu kulturowego z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych i regionalnych.

WZIZT jest podstawą do prowadzenia inwestycji wyłącznie w przypadku braku MPZP, o ile jest to zgodne z przepisami odrębnymi, art. 4 ust. 1 i 2 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. 2018 poz. 1945 z późn. zm.). Wykorzystanie decyzji o WZIZT w myśl intencji twórców ustawy powinno następować w wyjątkowych wypadkach, gdy MPZP nie został jeszcze uchwalony lub jego uchwalenie na konkretnym obszarze jest z merytorycznych względów bezzasadne. Narzędzie, takie jak decyzja WZIZT, nie zostało wprowadzone do porządku prawnego z myślą o szerokim stosowaniu, jak to ma miejsce obecnie w wielu gminach w Polsce.

Ponadto w przypadku braku MPZP lokalizację inwestycji celu publicznego (LICP) ustala się w drodze **decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego (DLICP)**³¹. Szczególnym wsparciem dla projektantów opracowań planistycznych sporządzanych przez samorząd gminny w realizacji obowiązku wprowadzenia do tych opracowań zasad ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz zabytków jest poradnik autorstwa Welc-Jędrzejewskiej i in. (2011) opublikowany przez NID.

Planowanie przestrzenne i strategiczne wymaga integracji działań oraz licznych uzgodnień w wielu innych sferach. W ostatnich latach dyskutowany jest brak korzystnego wpływu planowania przestrzennego w Polsce na jakość przestrzeni publicznej i krajobrazu. W 2018 r. bezskutecznie debatowano nad kodeksem budowlanym. Od 2021 r. trwają kolejne intensywne prace nad reformą polskiego systemu planowania przestrzennego, w ich efekcie w styczniu 2022 r. rozpoczęto prekonsultacje poprzedzające zmiany ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Szybkie tempo prac nad ustawą, krótki czas konsultacji i proponowane rozwiązania budzą liczne obawy dotyczące pogłębienia niekorzystnych tendencji – dalszej degradacji krajobrazu. Planowanie przestrzenne na wyższych poziomach ma być związane z kształtowaniem rozwoju w oparciu o strategię rozwoju poszczególnych szczebli (tab. 6). Wśród proponowanych zmian na poziomie ponadlokalnym znajduje się rezygnacja z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju na rzecz strategii rozwoju kraju. Na poziomie województw

³¹ Przez inwestycję celu publicznego (ICP) należy rozumieć działania o znaczeniu lokalnym (gminnym) i ponadlokalnym (powiatowym, wojewódzkim), a także krajowym (obejmującym również inwestycje międzynarodowe i ponadregionalne) oraz metropolitalnym (dla obszaru metropolitalnego) bez względu na status podmiotu podejmującego te działania oraz źródła ich finansowania i stanowiące realizację celów, o których mowa w art. 6 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 2018 poz. 121, z późn. zm.). Zatem ICP to często obiekty wysokościowe, terenochłonne, liniowe, a więc ingerujące w krajobraz. DLICP zwykle podejmowane są bez analiz krajobrazowych, co może mieć istotny wpływ na degradację krajobrazu.

Tabela 6. Planowanie przestrzenne na różnych poziomach – proponowany schemat w nowej ustawie

Poziom planowania przestrzennego		
krajowy	wojewódzki	gminny
strategia rozwoju kraju	strategia rozwoju województwa	strategia rozwoju gminy
decyzja w sprawie rezerwy terenu dla inwestycji celu publicznego wydawana przez ministra	decyzja w sprawie rezerwy terenu dla inwestycji celu publicznego wydawana przez marszałka województwa	plan ogólny plan zabudowy uchwała w sprawie zintegrowanego projektu inwestycyjnego

Źródło: <https://urbnews.pl>.

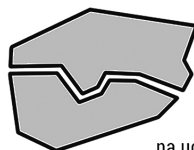
nastąpić ma rezygnacja z wojewódzkich planów zagospodarowania przestrzennego. Natomiast na szczeblu gminnym zamiast dotychczasowego SUIKZP oraz MPZP ma pojawić się: plan ogólny (ryc. 78) i plan zabudowy (ryc. 79). Novum stanowią również uchwały **zintegrowanego projektu inwestycyjnego (ZPI)** oraz decyzje lokalizacyjne, które mają pełnić funkcję uzupełniającą dla planów

PLAN OGÓLNY (PRZEZNACZENIA)

zastąpić ma Studium

dla terenu całego miasta
zgodna ze strategią rozwoju gminy

prognoza skutków realizacji planu
prognozy terminów uchwalania planów zabudowy
prognozy oddziaływania na środowisko

3
lata

na uchwalenie dokumentu
po wejściu w życie ustawy

Ryc. 78. Plan ogólny w proponowanej ustawie o planowaniu przestrzennym

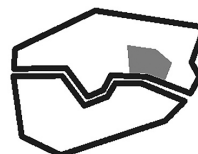
Źródło: <https://urbnews.pl>.

PLAN ZABUDOWY

zastąpić mają plany miejscowe
istniejące plany zachowają ważność oraz będą mogły
być zmieniane do wejścia w życie planu ogólnego

dla terenów wyznaczonych w planach przeznaczenia

podstawa wydania pozwolenia na budowę

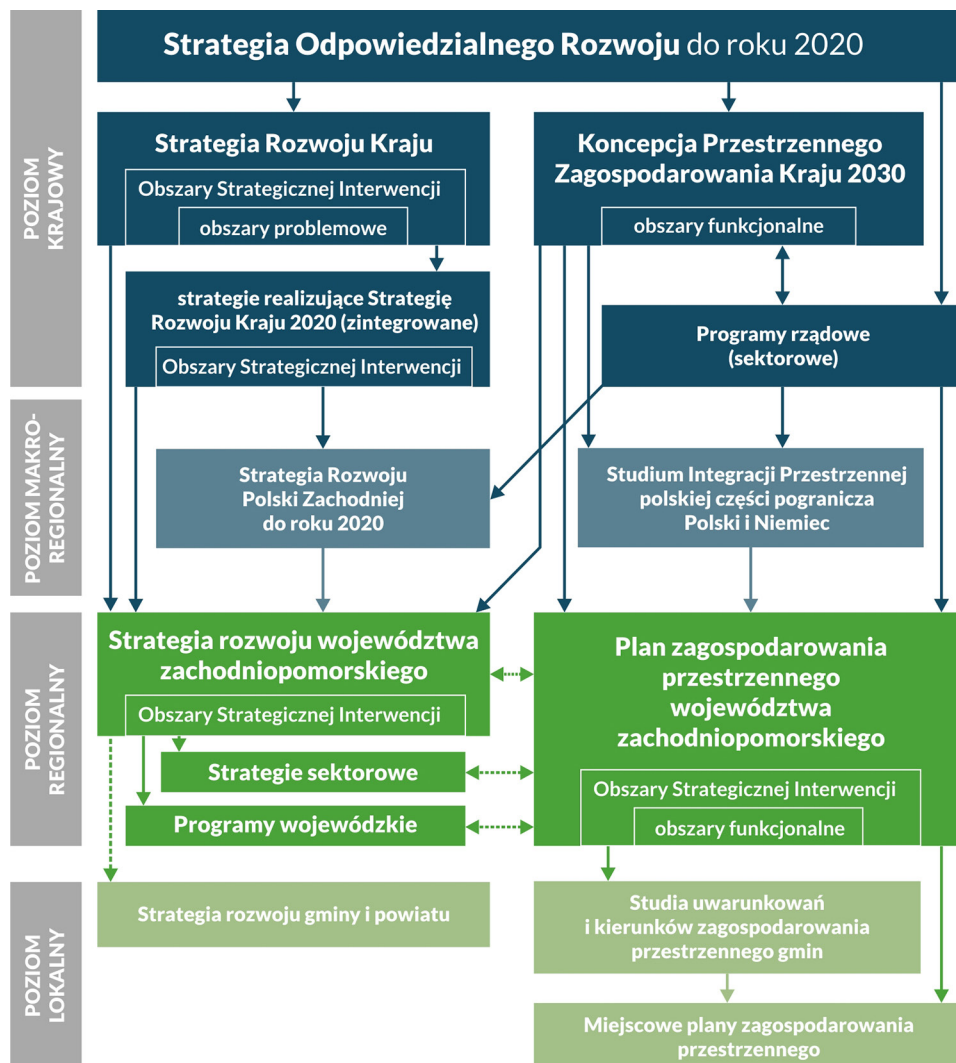

Ryc. 79. Plan zabudowy w proponowanej ustawie o planowaniu przestrzennym

Źródło: <https://urbnews.pl>.

zabudowy. Podstawą ZPI będzie **umowa urbanistyczna** zawierana między inwestorem a gminą, w której odzwierciedlone zostaną prawa i obowiązki obu stron względem projektu. Decyzje zaś wydawane będą wyłącznie w celu uzupełnienia już istniejącej zabudowy.

W ramach planowania strategicznego wprowadzono **Strategię na rzecz odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020** (z perspektywą do 2030 r.), w skrócie **SOR**. W Strategii zawarte są rekomendacje dla realizacji polityki publicznej oraz dla zmian w systemie zarządzania rozwojem, w tym dokumentów strategicznych (strategii, polityk, programów). Aktualnie trwają prace nad przygotowaniem

Ryc. 80. Hierarchia obowiązujących dokumentów planowania zintegrowanego
 Źródło: <http://rbgp.pl/planowanie-przestrzenne/>.

nowych, zintegrowanych strategii rozwoju, które posłużą do realizacji założonych celów i uszczegółowienia zapisów SOR. Hierarchię i integrację dokumentów planowania przestrzennego i strategicznego, na przykładzie województwa zachodniopomorskiego, przedstawia rycina 80.

4.2.2. Polityka krajobrazowa zintegrowana z polityką rozwoju

W ostatnich latach można zaobserwować wyraźny zwrot, zarówno w zakresie podstaw teoretycznych i metodologii badań krajobrazu, jak i koncepcji planistycznych i ochronnych. Przede wszystkim zmieniło się podejście do samego krajobrazu, który nie jest już postrzegany wyłącznie jako przedmiot ochrony, lecz jako nadrzędna idea integrująca rozwój przestrzenny, a także płaszczyzna spotkań interdyscyplinarnych, ogniskująca różne perspektywy badawcze (Selman 2006). W wymiarze praktycznym implikuje to konieczność odejścia od prostego protekcjonizmu, opartego na ujęciu sektorowym. Należy dążyć do systemowego zarządzania krajobrazem, określanego jako **polityka krajobrazowa**, zintegrowana z polityką rozwoju. Dominujące do niedawna (i wciąż jeszcze stosowane) konserwatorskie metody ochrony krajobrazu nie są dostatecznie skuteczne. Takie określenia, jak: konserwacja, restauracja czy rewaloryzacja, okazują się niedostosowane, a wręcz nieprzydatne dla planowania zintegrowanej ochrony krajobrazu, rozumianej nie tylko jako zarządzanie zasobami, ale też procesami zmian w ramach planowania i gospodarki przestrzennej (Raszeja 2016). Współczesne podejście do problematyki ochrony i kształtowania krajobrazu charakteryzuje jednocześnie wyraźna tendencja do poszerzania pola zainteresowania, tj. odchodzenie od wcześniejszej praktyki koncentrowania się wyłącznie na najcenniejszych i najbardziej spektakularnych fragmentach krajobrazu. Zwraca się uwagę na wartość krajobrazu jako wyniku złożonych procesów przyrodniczo-kulturowych o zróżnicowanej strukturze i dynamice. Jednocześnie podkreśla się, że krajobraz jest postrzegany przez jednostki i społeczności z perspektywy różnych kultur lokalnych, regionalnych i narodowych. Podjęcie działań w kierunku zachowania i wzmocnienia charakteru krajobrazu wymaga uznania go za wartość i wspólne dobro, co ma określone konsekwencje dla procesu planistycznego i decyzyjnego (Europejska Konwencja Krajobrazowa 2000). Równie ważną tendencją jest umiejscawianie zagadnień ochrony krajobrazu w szerszym kontekście ekonomicznym i uwzględnianie wymiernej (finansowej) wartości harmonijnego krajobrazu (Böhm 2006, Ozimek i in. 2013).

Wszechstronne i dogłębne rozpoznanie charakteru krajobrazu tworzy niezbędną podstawę do jego zintegrowanej ochrony i kształtowania. Zgodnie ze wskazaniem EKK należy dążyć do stworzenia spójnej polityki krajobrazowej, tj. objęcia ochroną wszystkich typów krajobrazu, odpowiednio dostosowując środki do rangi zasobów. W praktyce oznacza to wykorzystanie istniejących lub tworzenie nowych instrumentów na różnych poziomach planowania i zarządzania przestrzenią (ryc. 81). Dla analizy coraz bardziej złożonych zjawisk i rozwiązywania problemów przestrzennych niezbędne jest podejście zintegrowane. Identyfikacja i ocena krajobrazu wymaga zbudowania spójnej bazy teoretycznej, wyboru

odpowiednich metod badawczych oraz sposobu gromadzenia i aktualizacji informacji. W tym zakresie szczególnie przydatne wydają się wciąż rozwijane i doskonalone narzędzia GIS, które gwarantują czytelność i jednoznaczność zapisów, a także dostępność danych i możliwość ich upowszechniania. Zintegrowane badania mogą stanowić wsparcie dla procesów decyzyjnych w praktyce zarządzania przestrzenią i ochrony krajobrazu.

	Instrumenty ochrony, planowania i zarządzania przestrzenią	Identyfikacja i ocena krajobrazu – cele i metody	Pozyskiwanie, gromadzenie i przetwarzanie informacji
POZIOM REGIONALNY	planowanie strategiczne i przestrzenne, polityka krajobrazowa zintegrowana z polityką rozwoju regionalnego	identyfikacja charakteru, diagnoza stanu, kierunków i stopnia przekształceń, wyznaczenie obszarów priorytetowych, audyt krajobrazowy	kryteria wyboru metod i narzędzi: dostosowanie do celu i zakresu badań,
POZIOM LOKALNY	studia gmin wyznaczające kierunki zagospodarowania przestrzennego, plany miejscowe regulujące sposób i formy zagospodarowania	określenie specyfiki krajobrazu (typów, form, wyróżników), rozpoznanie walorów, ocena oddziaływania na krajobraz	dostępność źródeł danych, czytelność i jednoznaczność zapisów, możliwość mapowania,
MIEJSCE	decyzje lokalizacyjne, reakcje na zagrożenia, interwencje	wieloaspektowe analizy miejsca, prognoza skutków (w tym wizualnych) realizacji inwestycji	powtarzalność procedur badawczych, obiektywizacja ocen, aplikacyjność wyników

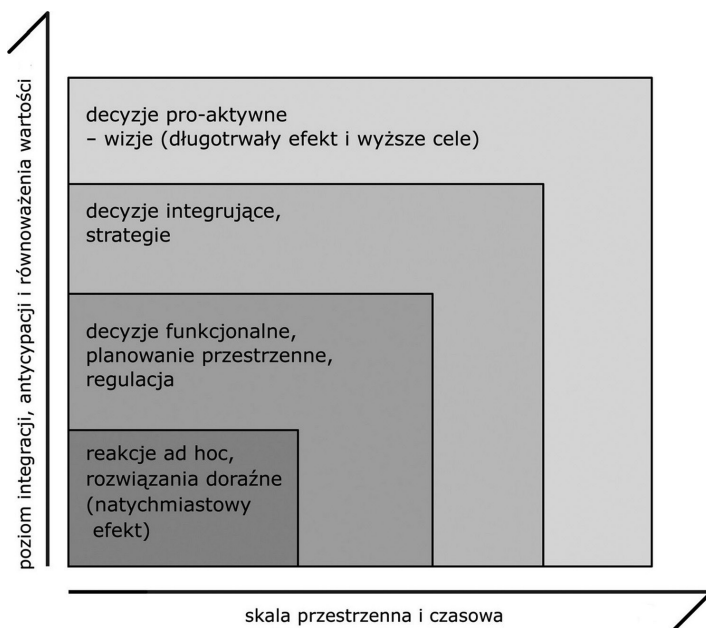
Ryc. 81. Relacja między instrumentami planowania i zarządzania przestrzenią na różnych poziomach a metodami identyfikacji i oceny krajobrazu
Źródło: Raszeja (2016).

4.2.3. Decyzje przestrzenno-krajobrazowe w procesie rozwoju

Z punktu widzenia polityki krajobrazowej szczególnie istotny jest sposób i tryb podejmowania decyzji o charakterze przestrzennym jako odpowiedź na zmiany uwarunkowań, potrzeb i celów społecznych. Jest to ciągły i świadomy proces, związany z możliwością wyboru różnych środków, determinowanych przez

poziom zarządzania i perspektywę czasową (ryc. 82). Podstawowe typy decyzji, podejmowanych na różnych poziomach w procesie zarządzania krajobrazem, różni skala czasowa i przestrzenna oraz związane z tym środki i instrumenty (Klijn 2004). Są to:

- natychmiastowe reakcje, najczęściej wynikające z bezpośrednich zagrożeń oraz związane z wydawaniem doraźnych decyzji (kontrola i nadzór, działania administracyjne);
- decyzje funkcjonalne, których celem jest regulacja oraz optymalizacja form użytkowania przestrzeni i sposobów korzystania z zasobów środowiska (planowanie miejscowe);
- decyzje integrujące, dominujące w planach i strategiach, uwzględniające uwarunkowania i skutki (studia gmin, plany ochrony, planowanie regionalne);
- decyzje proaktywne, antycypacyjne, innowacyjne, obliczone na długotrwały efekt i osiąganie wyższych celów, łączące wartości, idee i wizje (polityka rozwoju społeczno-gospodarczego, polityka przestrzenna, polityka krajobrazowa).

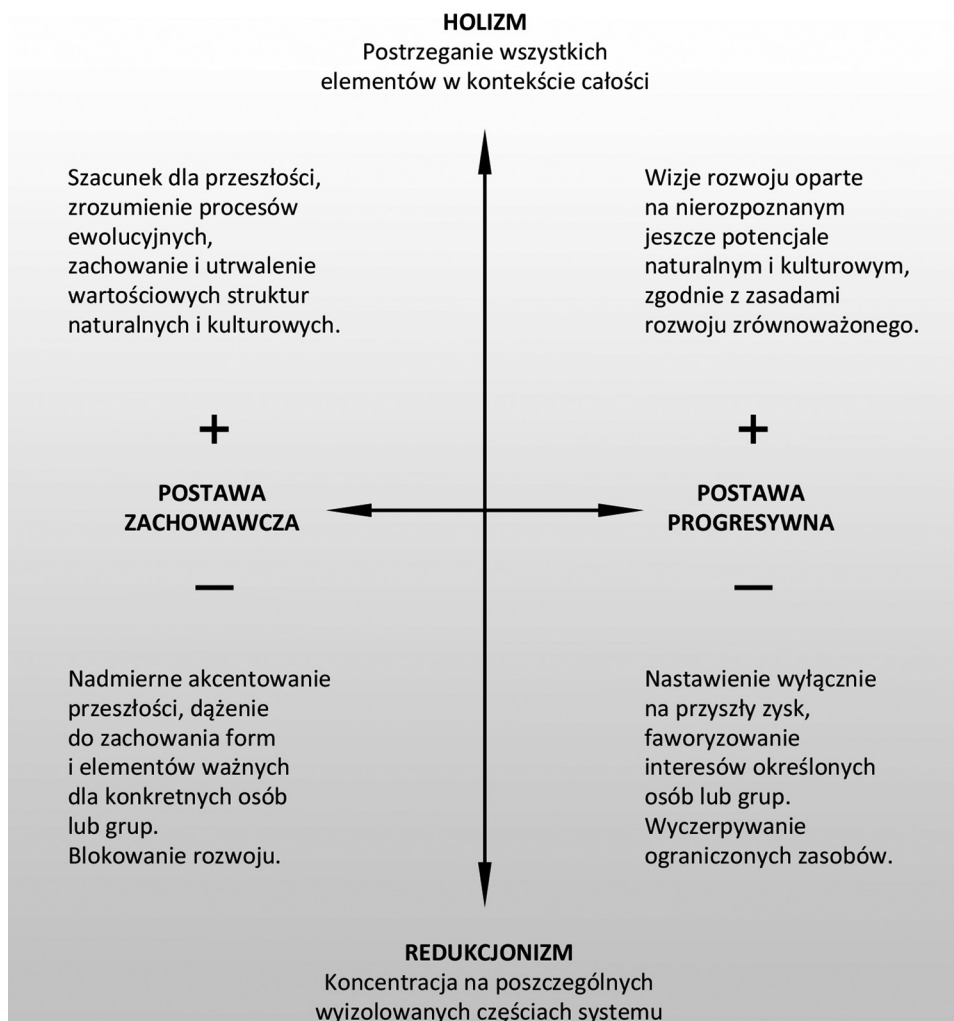

Ryc. 82. Typy decyzji w procesie zarządzania krajobrazem
Źródło: Raszeja (2013) na podstawie Klijn (2004).

Wszystkie podmioty gospodarujące w przestrzeni – jednostki i grupy społeczne – mają niekwestionowane prawo do wolności, w praktyce wyrażającej się swobodą wyboru celów życiowych. Niestety często towarzyszy temu błędne przekonanie, że przestrzeń i krajobraz mamy „za darmo i w nieograniczonej ilości”. Konflikty powstają wówczas, gdy wolność gospodarowania sprowadzana jest do nieograniczonej i niekontrolowanej, a często wręcz zachłannej eksploatacji jej

zasobów. Przede wszystkim należy jasno postawić sprawę wyboru wartości jako podstawy kryteriów oceny i przeznaczenia terenów.

Wiele procesów rozwojowych sterowanych jest przez wskaźniki ekonomiczne i oczekiwanie doraźnych zysków przez poszczególne osoby lub grupy interesów. Niemniej istotna jest świadomość kształtowana przez naukę i ideologię. Wszystko to wpływa na przyjmowanie odmiennych postaw w stosunku do przestrzeni (zachowawczej lub progresywnej), a także na różne podejścia w procesie badania i planowania krajobrazu (holistyczne bądź redukcjonistyczne) (ryc. 83). Za najwłaściwsze można uznać podejście holistyczne i progresywne, które prowadzi do kreowania koncepcji i planów opartych na rozpoznaniu i zrównoważonym

Ryc. 83. Różne postawy w stosunku do przestrzeni i zasobów krajobrazu
Źródło: Raszeja (2013) na podstawie MacFarlane (2007).

wykorzystaniu potencjału krajobrazu kulturowego w zintegrowanym planowaniu rozwoju. Próby konserwacji zachowanych form historycznych, których nie wypełni nowa, żywotna treść, doprowadzą do powstania nieautentycznych i w gruncie rzeczy niestabilnych form. Rekonstruowanie historycznych form krajobrazu, istniejących w przeszłości w innych, niemożliwych już do odtworzenia uwarunkowaniach, nie jest drogą do zrównoważonego zarządzania. Jego istotą jest bowiem tworzenie takich struktur, które będą mogły przyjąć nieuniknione przyszłe zmiany z zachowaniem stabilności i integralności krajobrazu (Raszeja 2013, 2016).

4.3. Krajobraz jako wartość społeczna

W obliczu dynamicznych i intensywnych przeobrażeń terenów zurbanizowanych i obszarów wiejskich, procesów często o niekorzystnym i nieodwracalnym charakterze, zachodzi pytanie o **poziom** świadomości społecznej i **jakość edukacji** oraz ich rolę w kształtowaniu i ochronie krajobrazu. Niekorzystny stan gospodarowania zasobami przestrzeni pogłębia brak kompleksowego i przejrzystego systemu prawno-administracyjnego w odniesieniu do zarządzania krajobrazem, niewystarczający poziom debaty społecznej, a także zaszczości historyczne, takie jak: wydarzenia wojenne, okupacja i komunizm. W niniejszym podrozdziale omówiono pokrótce rolę partycypacji społecznej w kształtowaniu krajobrazu kulturowego oraz w ochronie jego walorów.

4.3.1. Edukacja na poziomie szkolnym i akademickim oraz kształcenie profesjonalnej kadry

Nieodzownym elementem dbałości o krajobraz musi być edukacja związana z krajobrazem kulturowym, prowadzona na każdym szczeblu nauczania. Ratyfikowana przez Polskę w 2004 r. Europejska Konwencja Krajobrazowa (EKK) kładzie nacisk na podnoszenie świadomości: „Każda ze stron podejmie działania na rzecz podnoszenia świadomości społeczeństwa obywatelskiego, organizacji prywatnych i organów publicznych w zakresie wartości krajobrazów, ich roli i wprowadzanych w nich zmian”. W dokumencie poświęcono wiele uwagi potrzebie szkolenia i edukacji: „Każda ze stron podejmie działania na rzecz promowania: a) szkolenia specjalistów w zakresie oceny krajobrazu i operacji dotyczących krajobrazu; b) multidyscyplinarnych programów szkolenia dotyczących polityki, ochrony, gospodarki i planowania w zakresie krajobrazu, przeznaczonych dla specjalistów w sektorze prywatnym i publicznym i dla stowarzyszeń związanych z krajobrazem; c) nauki w szkołach i na uniwersytetach, która, w odnośnych dziedzinach przedmiotowych, obejmie wartości związane z krajobrazami i zagadnieniami ich ochrony, gospodarki i planowania”.

Edukacja szkolna. W Polsce od paru lat, dzięki zaangażowaniu środowisk naukowych, zawodowych oraz organizacji społecznych, powstają programy lekcji uzupełniających dla uczniów z zakresu wiedzy o krajobrazie kulturowym, architekturze regionalnej, przestrzeni miejskiej. Specjalnie przygotowane scenariusze zajęć można realizować w ramach różnych przedmiotów, np. lekcji języka

polskiego, historii, wiedzy o kulturze, geografii, informatyki. Zajęcia mają uwrażliwić uczniów na otaczający ich krajobraz kulturowy oraz rozwijać wyobraźnię przestrzenną. Warto przywołać program *Nauka w Przestrzeni*, oparty na współpracy naukowców i nauczycieli oraz podręcznik opracowany przez Izbę Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (IARP) w ramach programu *Kształtowanie Przestrzeni*, realizowanego przez architektów-edukatorów³².

Edukacja akademicka i kształcenie kadry. W przypadku edukacji dotyczącej krajobrazu kulturowego szczególną rolę odgrywa szkolnictwo zawodowe i wyższe z zakresu architektury krajobrazu. Celem kształcenia architektów krajobrazu jest przygotowanie specjalistów do pełnienia określonej roli w społeczeństwie. Zgodnie ze stanowiskiem **Komisji Edukacji EFLA** (*European Foundation of Landscape Architecture*³³) architekt krajobrazu planuje i projektuje wiejskie i miejskie krajobrazy, tak aby zaspokoić potrzeby społeczne, przyrodnicze, estetyczne i funkcjonalne. Działania te opierają się na wiedzy o procesach przyrodniczych i wartościach kulturowych, a także mają na celu podkreślenie ciągłości procesu kształtowania krajobrazu. Na tym tle rysują się możliwości oraz ograniczenia napotymane podczas ingerencji architekta krajobrazu w przestrzeń. Praca architekta krajobrazu wymaga umiejętności sporządzania ekspertyz o charakterze metodologicznym i funkcjonalnym, połączonych z kreatywnością, oraz opartych na podstawach wiedzy z wybranych obszarów wiedzy humanistycznej, nauk technicznych i stosowanych (Wspólna platforma edukacyjna 2007).

W Polsce kształcenie akademickie w zakresie architektury krajobrazu rozpoczęło się już w 1929 r., lecz samodzielny kierunek studiów został utworzony dopiero 60 lat później (Böhm 1994). Szersze zainteresowanie kierunkiem nastąpiło w ostatniej dekadzie XX w., kiedy architekt krajobrazu pojawił się w urzędowej klasyfikacji zawodów na mocy rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 20 kwietnia 1995 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności dla potrzeb rynku pracy oraz zakresu jej stosowania. W kolejnych latach architektura krajobrazu stała się modna, studia w tym zakresie oferowało kilkanaście polskich uczelni, a kilka tysięcy absolwentów rozpoczęło poszukiwania swojej szansy na krajowym i europejskim rynku pracy (Sobota, Drabiński 2019).

Edukacja w zakresie architektury krajobrazu jest podejmowana na uczelniach o różnych profilach, tj. zarówno na uniwersytetach przyrodniczych, jak i technicznych czy artystycznych. Studia prowadzone są w różnych ośrodkach akademickich, w oparciu o podstawy teoretyczne i metody badawcze, charakterystyczne dla określonych dziedzin i dyscyplin³⁴. Programy akademickie opracowywane

³² Przykładowe linki do stron w Internecie ze scenariuszami lekcji do pobrania: *Nauka w Przestrzeni* – <http://naukawprzestrzeni.put.poznan.pl/serwis/gotowe-scenariusze/>; Podręcznik IARP – https://old.izbaarchitektow.pl/pokaz_kat.php?k1=14&k2=125; Program *Kształtowanie Przestrzeni* – <https://ksztaltowanieprzestrzeni.pl/>.

³³ Dzisiaj IFLA Europe, więcej na stronie: <https://iflaeurope.eu/index.php/site/general/history-of-ifla-europe>

³⁴ Istnieje Europejska Rada Szkół Architektury Krajobrazu (ECLAS), która zrzesza nauczycieli akademickich i naukowców, a której głównymi członkami są wydziały uniwersyteckie kształcące i prowadzące badania w zakresie architektury krajobrazu. Stowarzyszenie wspiera stypendia dla architektów krajobrazu w całej Europie, sprzyja kontaktom międzynarodowym naukowców i stu-

są pod kątem przygotowania absolwentów uczelni do analizowania, planowania, zarządzania i ochrony krajobrazu. Złożoność współczesnych zjawisk i procesów sprawia, że problemów krajobrazowych nie można rozwiązać w ramach jednej dyscypliny naukowej. Dlatego też coraz większy nacisk kładzie się na różne formy współpracy badawczej, przekraczającej granice i paradygmaty poszczególnych dyscyplin. Zwłaszcza w dziedzinie planowania i zarządzania krajobrazem potrzebne są syntezy badawcze, a współpraca interdyscyplinarna jest nieunikniona. Programy nauczania w zakresie planowania i projektowania krajobrazu mają więc charakter interdyscyplinarny i obejmują różne dziedziny wiedzy (nauki techniczne, przyrodnicze, humanistyczne, artystyczne). Wiedza dotycząca krajobrazu, w mniejszym lub większym stopniu, wchodzi w zakres programów także innych kierunków studiów, realizowanych na różnych uczelniach, takich jak np. gospodarka przestrzenna, architektura, geografia, ogrodnictwo, zintegrowane planowanie rozwoju, zarządzanie środowiskiem, turystyka i rekreacja³⁵.

Państwowe wyższe uczelnie na mocy uchwały nr 243/2007 Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego z dnia 13 grudnia 2007 r. i rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w sprawie rodzajów tytułów zawodowych nadawanych absolwentom studiów i wzorów dyplomów oraz świadectw wydawanych przez uczelnie wyższe z dnia 19 grudnia 2008 r. (Dz.U. 2009 nr 11, poz. 61) nadawały tytuł zawodowy inżynier architekt krajobrazu i magister inżynier architekt krajobrazu po ukończeniu kierunku architektura krajobrazu. Niestety, od wejścia w życie rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 27 września 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 1861) tytuł zawodowy architekta krajobrazu przestał figurować na liście nadawanych tytułów zawodowych. Sytuacja ta osłabia pozycję architektów krajobrazu i obniża rangę zawodu w momencie, gdy wobec pogarszającej się kondycji krajobrazu w Polsce rola specjalistów powinna rosnąć. Może również niekorzystnie wpłynąć na decyzje młodych ludzi dokonujących wyboru kierunku studiów i zniechęcać do podjęcia kształcenia z zakresu architektury krajobrazu. Brak możliwości kształcenia nowych adeptów architektury krajobrazu legitymujących się tytułem zawodowym jest niekorzystny również w kontekście wejścia w życie tzw. ustawy krajobrazowej i konieczności przeprowadzenia audytów krajobrazowych.

dentów, wymianie myśli akademickiej, a także wzmacnia głos społeczności akademickiej w dialogu z instytucjami europejskimi. Podobną rolę w budowaniu europejskiej społeczności architektów krajobrazu pełni **IFLA Europe – International Federation of Landscape Architects Europe** (Międzynarodowa Federacja Architektów Krajobrazu Region Europejski). Federacja zrzeszająca krajowe stowarzyszenia branżowe prowadzi m.in. konkurs dla studentów architektury krajobrazu i młodych profesjonalistów (IFLA Europe Students and Young Professionals Competition). Konkurs od wielu lat stanowi swoisty przegląd trendów i podejmowanych tematów projektowych na uczelniach w całej Europie.

³⁵ Poza wymienionymi wyżej stowarzyszeniami, krajobrazem zajmuje się m.in. **IALE – International Association for Landscape Ecology (Europejska Asocjacja Ekologii Krajobrazu)**, która zrzesza ekologów krajobrazu z całego świata. IALE sprzyja wymianie doświadczeń wśród przedstawicieli różnych dziedzin zajmujących się badaniami krajobrazu oraz pomiędzy środowiskiem naukowym, a decydentami. W ramach działań IALE organizowany jest co 4 lata Światowy Kongres IALE oraz konferencje regionalne (Europejski Kongres Ekologii Krajobrazu IALE 2022 miał miejsce w Warszawie).

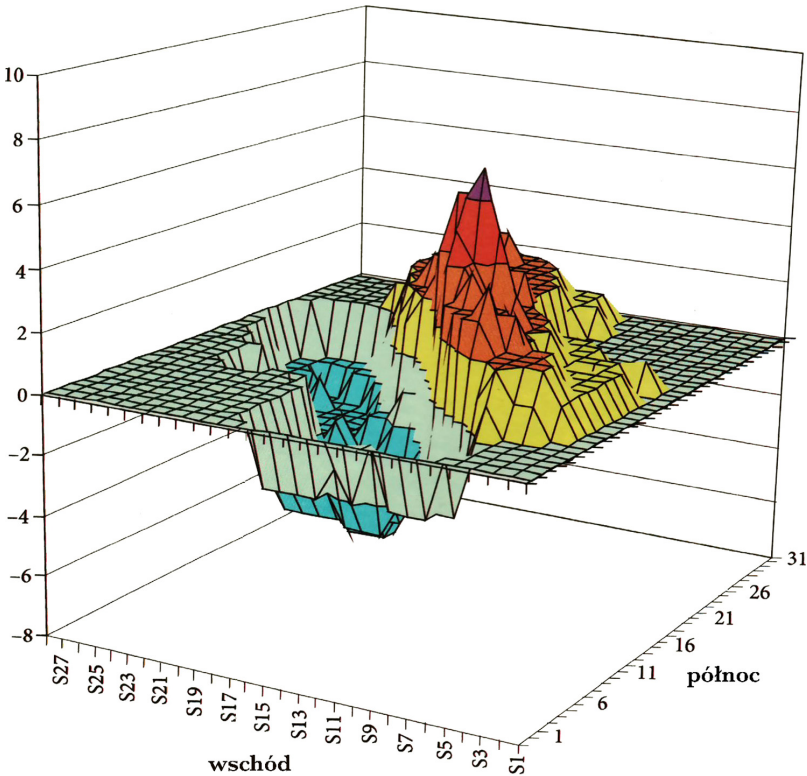
Ze względu na duże możliwości interpretacji nowych zapisów dotyczących kształtowania programów nauczania, a przy tym potrzebę utrzymania wspólnej linii kształcenia architektów krajobrazu, zawiązано Unię Uczelni na rzecz Rozwoju Kierunku Studiów Architektura Krajobrazu. Porozumienie pomiędzy 11 uczelniami prowadzącymi kształcenie na kierunku architektura krajobrazu podpisane zostało przez rektorów tych uczelni 17 maja 2012 r. W założeniu unia jest płaszczyzną wymiany doświadczeń pomiędzy uczelniami kształcącymi architektów krajobrazu. Wspierają to także działania Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu (SPAK), które powstało w 2009 r., aby promować i wspierać środowisko zawodowe i naukowe architektów krajobrazu. Od 2013 r. SPAK organizuje corocznie konkurs na najlepszą pracę dyplomową (w pierwszym roku tylko magisterską, a od kolejnego także inżynierską) (Niedźwiecka-Filipiak 2018). Rokrocznie odbywa się też Forum Architektury Krajobrazu, podczas którego obok zagadnień naukowych i projektowych poruszane są też zagadnienia dydaktyczne. Ponadto ochroną i wspieraniem interesów zawodowych w dziedzinie architektury krajobrazu zajmuje się Stowarzyszenie Architektów Krajobrazu (SAK).

4.3.2. Edukacja i świadomość społeczna

Warto zaznaczyć, że człowiek postrzega świat przez pryzmat kultury, której jest członkiem i którą współtworzy. Kultura wytworzyła czynniki różnicujące charakter percepcji, które w rzeczywistości umysłu łączą i nakładają się na siebie, dając w efekcie spójny sposób oglądu, wartościowania i pojmowania obserwowanych zjawisk lub rzeczy (Krzyszowska-Kostrowicka 1995). Jednocześnie człowiek ma głęboką potrzebę więzi z przestrzenią, która wynika z osobistych doświadczeń, egzystencjalnego i symbolicznego znaczenia miejsca. W sytuacji ignorowania tej potrzeby dochodzi do zaniku miejsca (Libura 1990). Stąd tak ważne jest pielęgnowanie pamięci o „małej ojczyźnie”. Czytelny, harmonijny krajobraz kulturowy, zróżnicowany regionalnie, nacechowany historią, sprzyja poczuciu przywiązania, swojskości (Pawłowska 1996). Ma to swoje odbicie w języku angielskim, w którym wyróżnia się dwa słowa dla określenia miejsca zamieszkania: *living space* – „przestrzeń życiowa” jako konstrukt biologiczny, geograficzny i polityczny oraz *lifespace* – „przestrzeń życia”, ekwiwalent fenomenologiczny, antropologiczny, psychologiczny (Lewicka 2012). Co istotne dla rozważań w niniejszym rozdziale, krajobraz może być postrzegany nie tylko jako rzeczywistość fizyczna „krajobraz materialny” (*matterscape*), ale również jako rzeczywistość społeczna i kulturowa „krajobraz pojęcie społeczno-prawne” (*powerscape*) oraz rzeczywistość wewnętrzna „krajobraz mentalny” (*mindscape*) (Jacobs 2006).

Zrozumienie znaczenia przestrzeni życia dla poszczególnych osób oraz lokalnej społeczności jest niezwykle istotne w procesach kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego, przez co stanowi obiekt zainteresowania specjalistów z wielu dziedzin. Krajobraz kulturowy nie może istnieć bez użytkowników, mieszkańców podtrzymujących jego formy, sens i znaczenie. Wśród nauk humanistycznych wiele uwagi kulturotwórczej roli miejsca poświęcają etnologowie, którzy wśród źródeł przywiązania do miejsca wyróżniają: genealogię, w znaczeniu rodzinnego

powiązania z miejscem, „symbolikę, powiązania ekonomiczne, powiązania religijne (duchowe), odświętność, narrację o miejscu” (Lewicka 2012). W oczywisty sposób krajobraz kulturowy jako przestrzeń i miejsce życia ludzi pozostaje w kręgu zainteresowań psychologów, zwłaszcza psychologów środowiskowych. Psychologowie wykorzystują m.in. mapy ewaluatywne do badania miejsc preferowanych przez mieszkańców miejscowości, a za pomocą techniki psycho-kartograficznej, uzyskują trójwymiarowy obraz upodobań (ryc. 84).

Ryc. 84. Ewaluatywna mapa Warszawy widziana oczami osób zamieszkujących Śródmieście Północne. Wniesienie i cieplejszy kolor – respondenci udzielali pozytywnych odpowiedzi (związanych z nastawieniem wobec przestrzeni), niżej i chłodniejsze kolory – odpowiedzi negatywne

Źródło: Lewicka (2012).

Wreszcie architekci krajobrazu, architekci, planiści, urbaniści, dostrzegają wagę powiązania użytkowników z miejscem, nie tylko w sensie pożądaných funkcji przestrzeni, ale również w wymiarze społecznym. Już w latach 90. XX w. zwrócono uwagę na negatywny wpływ na percepcję krajobrazu i możliwość podtrzymania relacji człowieka z miejscem, zjawisk, takich jak niekontrolowana, nadmierna suburbanizacja, lokowanie na obszarach krajobrazu otwartego

rozległych blokowisk i osiedli domów jednorodzinnych pozbawionych czytelnego planu. Niektórzy wręcz, opisując niekorzystne zjawiska „rozlewania” się miast, odmawiają suburbiom miana miejsc, w rozumieniu wyodrębnionych, pozytywnie postrzeganych wewnątrz krajobrazowych (GUST 1999). Dwie dekady wcześniej architekt Alexander (1977), opracowując teorię zwaną „językiem wzorców”, podkreślał potrzebę kreowania przestrzeni w taki sposób, aby:

- projektując, wspierać tworzenie społeczności,
- potrzeby prywatności i własności były równoważone przez potrzeby wspólnoty,
- zaspokajać potrzebę przynależności do miejsca i społeczności,
- zapewnić ciągłość jako podstawę tożsamości.

Współcześni polscy badacze, architekci i architekci krajobrazu zajmujący się krajobrazem wiejskim zwracają uwagę na jego rolę w podtrzymywaniu i zaspokajaniu potrzeby identyfikacji regionalnej (Kowicki 2010). Aktywnościom związanym z lokalnością i tradycją sprzyja harmonijny krajobraz kulturowy, którego wiejska społeczność jest nie tylko użytkownikiem, ale na równi dziedzicem, strażnikiem i współtwórcą. Zasoby dziedzictwa kulturowego wsi można określić metodą **wyróżników krajobrazowych** (patrz rozdz. 2.1). Metoda ta może być pomocna zwłaszcza lokalnym grupom działania (LGD), dla określenia swoistego rodzaju identyfikatora w danej przestrzeni wiejskiej, w celu zidentyfikowania zasobów w poszczególnych miejscowościach, tematykacji danej przestrzeni, a w efekcie wypromowania lokalnego produktu turystycznego (Niedźwiecka-Filipiak 2009, 2015). Dla efektywnego i zintegrowanego kształtowania oraz ochrony krajobrazu konieczne jest stosowanie dobrych praktyk uwzględniających zarówno wyróżniki materialne, stanowiące o unikatowej formie wizualnej krajobrazu kulturowego, jak i wyróżniki niematerialne, powiązane z życiem i kulturą lokalnej społeczności. W ostatnich latach coraz większe uznanie władz samorządowych i liderów lokalnych zyskuje **koncepcja odnowy wsi** oraz **usieciowienia obszarów wiejskich**. Doświadczenia opolskiego programu odnowy wsi były podstawą do opracowania koncepcji merytorycznej oraz podstaw organizacyjnych ogólnopolskiej sieci wsi, których walory mogą zainteresować turystów z Polski, a także z zagranicy (Idziak, Wilczyński 2013). Oryginalny pomysł **Sieci Najpiękniejszych Wsi** powstał we Francji i znalazł wielu naśladowców, głównie w krajach Unii Europejskiej, a także w Kanadzie i Japonii (Wilczyński 2012). Podstawowym celem rozwojowym jest w każdym przypadku przeciwdziałanie niekorzystnym procesom demograficznym i ekonomicznym takim, jak np. depopulacja, spadek aktywności ekonomicznej, obniżenie wartości nieruchomości, utrata walorów kulturowych itd. Specyfiką polskiego projektu jest przesunięcie akcentu z określenia „najpiękniejsze” na „najciekawsze” (<http://siecnajciekawszychwsi.pl>), co związane jest z jednej strony z dość dużą degradacją wartości dziedzictwa materialnego w skali całego kraju, a z drugiej podkreśla rolę różnych procesów społeczno-ekonomicznych, które prowadzą współcześnie do wzrostu znaczenia wsi i ich ponadlokalnego oddziaływania. Tworzenie **Sieci Najciekawszych Wsi** to szansa na kultywowanie wiejskości i zachowanie wiejskiego dziedzictwa kulturowego, a także uzyskanie przez wieś możliwości rozwoju, poprawy

jakości życia mieszkańców (Niedźwiecka-Filipiak, Wilczyński 2015). Kluczowe znaczenie w przedsięwzięciach podnoszących walory wsi ma subsydiarne wsparcie władz gminnych. Jest ono niezbędne dla przeprowadzenia planów działań na rzecz spełnienia kryteriów uczestnictwa w sieci. Plany te powstają w oparciu o ocenę potencjału wsi i raporty z oceny, które przynoszą wiedzę nie tylko o mocnych stronach, ale również deficytach. Niemniej warunkiem koniecznym dla spełnienia kryteriów i udziału w Sieci Najciekawszych Wsi jest aktywna społeczność wiejska. W istocie to ona staje się głównym beneficjentem funkcjonowania sieci. Każde przedsięwzięcie wykonane z myślą o przyjeźdźnych będzie pośrednio służyć mieszkańcom. Bez udziału mieszkańców, ich pomysłów i zaangażowania nie jest możliwe sprostanie kryteriom uczestnictwa w Sieci. Inną atrakcyjną koncepcją, sprzyjającą edukacji i podnoszeniu świadomości lokalnych społeczności, jest idea **wsi tematycznej** (<https://wioska-tematyczna.pl/przygoda-na-wsi/>). Wieś tematyczna to miejscowość z motywem przewodnim. Wybiera się go w celu ożywienia lokalnej gospodarki, promocji regionu oraz aktywizacji lokalnej społeczności. Idea wsi tematycznych miała swoje początki w Austrii w latach 90. XX w. i była próbą poradzenia sobie z bezrobociem mieszkańców oraz depopulacją wsi. Dzięki działaniom promocyjno-marketingowym wieś tematyczna staje się atrakcją turystyczną, co generuje wiele korzyści dla samej wsi, jak i jej mieszkańców. Badania porównawcze dolnośląskich wsi tematycznych wykazały, że w dużym stopniu miejscowości bazują na zasobach lokalnych i pielęgnują miejscową kulturę, a w części z nich planowany jest dalszy rozwój oferty. Warto mieć na uwadze, aby rozbudowa bazy turystycznej wsi tematycznej i chęć przyciągnięcia turysty za wszelką cenę nie spowodowała degradacji tradycyjnego krajobrazu danej miejscowości (Podolska, Niedźwiecka-Filipiak 2016).

Opisane powyżej zjawiska wyraźnie ukazują, że lokalna społeczność intuicyjnie rozumie krajobraz kulturowy zamieszkiwany przez siebie i powinna pełnić rolę swoistego strażnika walorów krajobrazowych. W prawidłowym procesie kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego potrzebna jest jednak specjalistyczna wiedza, stąd niezmiernie ważna rola specjalistów w procesie zrównoważonego planowania rozwoju. Projekty obejmujące duże obszary zarówno w mieście jak i na terenach wiejskich, wymagają współpracy specjalistów wielu dziedzin. W kształtowaniu i ochronie krajobrazu szczególną rolę odgrywają architekci krajobrazu, a także planiści, urbaniści, architekci. Niestety praktyka projektowa w Polsce dostarcza wielu jaskrawych przykładów braku dostatecznego porozumienia pomiędzy przedstawicielami poszczególnych środowisk zawodowych, a zwłaszcza efektywnego i harmonijnego wykorzystania ich kompetencji. W przyszłości do grona specjalistów powinni dołączyć absolwenci studiów z zakresu zintegrowanego planowania rozwoju. Osoby takie, o holistycznym spojrzeniu na zagadnienia związane z procesem planowania, mogłyby odegrać ważną rolę w przygotowaniu wstępnej strategii, poprzedzającej konsultacje społeczne i wykonanie koncepcji projektu. Niezwykle istotna byłaby współpraca na tym polu z architektami krajobrazu, którzy do tej pory w Polsce borykają się z brakiem uprawnień zawodowych.

Edukacja krajobrazowa, uwzględniająca regionalne walory i kulturowe uwarunkowania, odgrywa szczególną rolę w kształtowaniu krajobrazu wiejskiego i miejskiego. W obliczu pogarszającej się jakości krajobrazu kulturowego w Polsce oraz tendencji do jego homogenizacji i uniformizacji konieczne jest promowanie wartości dziedzictwa kulturowego, które mogłoby wzmocnić **tożsamość lokalnych społeczności** oraz **tożsamość miejsca** (patrz rozdział 2.1). Wiedza o genezie miejsca i jego znaczeniu w skali regionu jest istotna dla harmonijnego, funkcjonalnego i spójnego estetycznie kształtowania przestrzeni, której jakość może przekładać się na relacje społeczne i poziom życia mieszkańców. Świadomość bogactwa krajobrazu i dziedzictwa kulturowego obszarów miejskich i wiejskich to ważny czynnik rozwoju lokalnego. Ich ochrona i umiejętne wykorzystanie może decydować o atrakcyjności przestrzeni i przekładać się na funkcjonowanie lokalnej społeczności. Harmonijny krajobraz jest czynnikiem przyciągającym turystów, promującym region. W takim sensie można go „sprzedać”, przynosi więc potencjalny dochód (Drzewiecki 1992), co staje się ważnym argumentem ekonomicznym, zwłaszcza w rozmowach o ochronie walorów krajobrazowych z lokalnymi władzami oraz inwestorami. Dobrym przykładem działań zmierzających do utrzymania tożsamości miejsca są parki kulturowe (omówione w podrozdziałach 3.3.1 i 3.3.2). Zabytkowe miasta przyciągają turystów, w efekcie lokalni przedsiębiorcy i kupcy walczą o ich uwagę, wieszając krzykliwe szyldy i reklamy. Ustanowienie parku kulturowego w obrębie starego miasta, może przyczynić się do zminimalizowania wpływu reklam na zabytkową przestrzeń miejską.

Przykład: Na terenie Parku Kulturowego Stare Miasto w Krakowie, powołanego w 2010 r., a istniejącego od 7 grudnia 2011 r., markizy, szyldy i reklamy nie mogą mieć jaskrawych kolorów ani zasłaniać detali architektonicznych obiektów zabytkowych. Niedozwolone jest samowolnie zmienianie barw elewacji, kształtu dachów, wysokości kalenic czy wystroju fasad zabytków. Ścisłej regulacji podlega umiejscowienie ogródków gastronomicznych, które można lokować tylko na płycie Rynku Głównego, a ich zadaszenia muszą mieć wskazany w zapisach dokumentu wygląd. Zabroniono stawiania tymczasowych kramów w bramach, przejściach i przejazdach. Plakaty reklamowe na rusztowaniach remontowanych budynków nie mogą wisieć dłużej niż rok. Co warte podkreślenia, przepisy są respektowane. Obowiązuje tabela grzywnien za nielegalne umieszczenie reklamy. Wielkość grzywny zależy od powierzchni reklamy, ale także od czasu jej ekspozycji. Powołanie parku kulturowego i jego prawidłowe funkcjonowanie nie byłoby możliwe bez społecznej akceptacji i współpracy. Zmianom towarzyszyły indywidualne rozmowy z przedsiębiorcami działającymi na terenie objętym parkiem kulturowym. Wprowadzono zachęty, np. bezpłatne reklamy na internetowych stronach miasta w zamian za usunięcie szyldu lub tablicy. Dzięki konsultacjom i rozmowom z mieszkańcami łatwiej można było uzyskać aprobatę dla proponowanych rozwiązań. Krakowski magistrat zadbął też o medialne nagłośnienie działań. Informował o nich nie tylko na swoich stronach internetowych, ale i za pomocą mediów, które włączyły się w kampanię (Wspólna przestrzeń... 2014). Podstawą powołania parku było opracowanie sporządzone przez zespół z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej pod kierunkiem Prof. Zbigniewa Myczkowskiego. Ten sam zespół naukowców przygotował również publikację dotyczącą parków kulturowych, która jest bezpłatnie dostępna poprzez portal NID (Myczkowski, Z., Marcinek, R., Siwek, A. (2017)., <https://samorząd.nid.pl/publikacje/park-kulturowy-jako-forma-ochrony-krajobrazu-kulturowego/>).

4.3.3. Partycypacja społeczna

Jedną z metod aktywizacji społecznej w procesie ochrony, harmonijnego kształtowania krajobrazu, w tym projektowania, jest **partycypacja społeczna**. Dzięki partycypacji możliwe jest skorzystanie z pomysłów mieszkańców, którzy szczególnie dobrze znają teren i mają najlepsze wyobrażenie o potrzebach obecnych i przyszłych użytkowników krajobrazu. Partycypacja to szansa na korzystanie z praktycznej wiedzy i pomysłów użytkowników przestrzeni, a tym samym na inspirację i trafną odpowiedź architekta na potrzeby lokalnej społeczności. Podstawowym narzędziem partycypacji społecznej – sposobem na osiągnięcia kompromisu, wykorzystywanym przez jednostki miejskie, zwłaszcza w zakresie planowania przestrzennego, są **konsultacje społeczne**. Przykładowo w Poznaniu, władze miasta i podległe mu jednostki, a zwłaszcza Biuro Kształtowania Relacji Społecznych, Oddział Rewitalizacji Biura Koordynacji Projektów oraz Miejska Pracownia Urbanistyczna (MPU) od 2007 r. prowadzą dwuetapowe konsultacje, do udziału w których zapraszani są mieszkańcy. Dotyczy to szczególnie tworzenia i modyfikacji planów rewitalizacji obszarów miasta, MPZP i SUiKZP (Kotus 2014). Konsultacje dają możliwość skutecznego wyjaśnienia uczestnikom zamysłów inwestora, władz i projektanta, przy równoczesnym rozpoznaniu reakcji społecznych na proponowane rozwiązania. Pomagają również w zidentyfikowaniu i rozwiązaniu sprzeczności, a tym samym zapobiegają konfliktom między inwestorami, projektantami, a beneficjentami. W procesie partycypacji można wypracować trafniejsze, bardziej indywidualne rozwiązania, a równocześnie zdobyć akceptację dla projektu poprzez uczynienie lokalnej społeczności aktywną stroną procesu, będącą współautorem pomysłów i wypracowanych rozwiązań. Konsultacje społeczne mogą również dostarczyć statystycznych dowodów na poparcie proponowanych koncepcji i tez. To okazja do weryfikacji eksperckich ocen, pozyskania sojuszników, edukacji uczestników i wreszcie zdobycia zaufania społeczeństwa potrzebnego w procesie racjonalnego gospodarowania krajobrazem. Jednocześnie działania partycypacyjne przyczyniają się do ograniczenia korupcji, nepotyzmu, kumoterstwa, manipulacji, a sprzyjają rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego³⁶ (Pawłowska 2008a). Co niezmiernie istotne, konsultacje społeczne przyczyniają się również do budowania poczucia decyzyjności, a co z tym powiązane, współodpowiedzialności za przestrzeń. Konsultacje społeczne mogą przebiegać wieloetapowo i przybierać różnorodną postać **działań partycypacyjnych**, takich jak: dyskusje społeczne, dialog obywatelski, debaty, ankiety (w tym geoankiety), wywiad kwestionariuszowy, sondaż uliczny, otwarte spotkania, warsztaty, spaceracje itp.

Przykład: Krajobraz, zwłaszcza miejski, staje się przedmiotem wzmoczonego zainteresowania społecznego, szczególnie w kontekście ryzyka niszczenia wartości kulturowych i przyrodniczych poprzez presję inwestycyjną. W trakcie przygotowywania projektu modernizacji ulicy Umultowskiej w Poznaniu w 2018 i 2019 r. przeprowadzono

³⁶ Społeczeństwo obywatelskie (ang. *civil society*) jest gwarantem funkcjonowania demokratycznego państwa prawa, którego obywatele są zdolni współpracować w imię odpowiedzialności za dobro wspólne oraz jakość życia publicznego.

wieloetapowe konsultacje społeczne w formie cyklu rozmów, warsztatów i spacerów. Przebudowa ulicy wzbudzała skrajne emocje, a wśród mieszkańców utworzyły się dwie grupy, z czasem zantagonizowane, które dążyły do przeforsowania skrajnie różnych rozwiązań. Konsultacje społeczne pozwoliły poznać oczekiwania obu grup i w oparciu o nie szukać rozwiązań, które będą akceptowane przez większość mieszkańców.

Tymczasem w skali krajobrazu wzrasta mnogość problemów implikowanych złożonością struktury i ilością użytkowników. Wykorzystanie działań partycypacyjnych może na wstępnym etapie przedprojektowym pomóc osiągnąć kompromis i zapobiec poważnym konfliktom na późniejszych etapach projektu, realizacji i użytkowania inwestycji.

W procesie partycypacji społecznej z powodzeniem może być wykorzystywana analiza krajobrazu metodą **matrycy krajobrazowej** (ryc. 85) zalecana przez Europejski Ruch Odnowy Wsi i Małych Miast (ECOVAST 2006). Badanie jednostki krajobrazowej i przygotowanie opisu jest dość prostym procesem. Jest to zadanie, które może być realizowane przez jedną osobę lub najlepiej przez mały zespół. Obejmuje ono 4 krótkie etapy: 1. przygotowawczą „pracę domową”; 2. czas przeznaczony na obserwację krajobrazu; 3. przygotowanie opisu; 4. pracę zespołową. Matryca zawiera 10 głównych elementów charakteru krajobrazu – pozwala oznaczyć te cechy oraz wykazać ich natężenie. Matryca krajobrazu oferuje również miejsce na dodanie: krótkiego opisu krajobrazu podsumowującego jego charakter, dodatkowych komentarzy oraz zdjęć (ilustrujących cechy dominujące), a także mapy opisywanego obszaru (najlepiej w skali 1:100 000 lub 1:50 000), które pozwalają zobaczyć całość jednostki krajobrazowej lub nawet kilka jednostek na jednym arkuszu.

Ważną grupą narzędzi wykorzystanych w procesie partycypacji społecznej są także serwisy mapowe i powiązane z nimi aplikacje oparte na technologii GIS, które jednocześnie pozwalają na zbieranie opinii czy pomysłów mieszkańców dotyczących konkretnej przestrzeni. Geoankieta, czyli połączenie map internetowych i ankiet, służy do przeprowadzenia ilościowych badań społecznych. Ogólnodostępne narzędzia ICT (technologie informacyjno-komunikacyjne, ang. *Information and Communication Technologies*) cechują się możliwością tworzenia banków danych, a w przypadku oprogramowania GIS, danych przestrzennych. Nowe technologie pozwalają na szybkie i łatwe (intuicyjne dla osób nieobeznanych z instrumentarium badawczym) zebranie informacji, a co za tym idzie, wykorzystując potencjał crowdsourcingu, odwołują się do „zbiorowej inteligencji”³⁷ społeczności. **Geoankieta** sprawdza się w sytuacji konsultowania np. formy przestrzeni publicznych, miejskich terenów zieleni, jakości miejsc wypoczynkowych w pobliżu miejsca zamieszkania czy ulubionych tras spacerowych mieszkańców (Maksymiuk i in. 2017). Głównym celem konsultacyjnym tego narzędzia jest zebranie doświadczeń i wizji dotyczących danego obszaru w powiązaniu z konkretnym

³⁷ Zbiorowa inteligencja (ang. *collective intelligence*) – zdolność grupy organizmów, osób do podnoszenia poziomu wiedzy, kompetencji, umiejętności poprzez współpracę, debatę, czasem rywalizację. Grupy współpracują ze sobą, przekazując innym uczestnikom wiedzę na dany temat, dopingując członków do poszukiwania nowych informacji, co stanowi podstawę do rozwoju, dyskusji, negocjacji w ramach danego tematu.

Nazwa jednostki krajobrazowej: Weinviertel (dosłownie Winna Ćwiartka), Austria				
Względne natężenie cech				
	Dominujące	Silne	Umiarkowane	Niskie
10			„Krajobraz gwaszowy” harmonijny, dobrze utrzymany	
9				
8	Aleje wiśniowe			
7	Struktura siedliskowa „Wioski w linii” Szeregi piwnic na wino			
6		Wiatrochrony Winnice		
5		Roślinność graniczna	Robinia akacjowa	
4			Odsłonięta gleba na lessach	
3	Delikatne krzywizny krajobrazu			
2		Panoński klimat		
1			Lessy	
<p>Krótki opis (dotyczący co najmniej cech dominujących i całościowego wrażenia z krajobrazu): Delikatny, pofalowany krajobraz niskich wzgórz. „Krajobraz gwaszowy”, harmonijny, dobrze utrzymany, wszechobecne pola. Gdzieniedzie wiatrochrony i lasy. Charakterystyczne cechy i konstrukcje domów i osiedli; parterowe gospodarstwa, „ulice wiejskie” w zwartym układzie; drewniane stodoły na tyłach. „Kellergassen” (rzędy piwnic na wino), winnice, choć nie wszechobecne. Charakterystyczny less jest wyczuwalny w całym Weinviertel i wywołuje wrażenie „krajobrazu gwaszowego”.</p>				
<p>Ocena (pierwsza ocena znaczenia krajobrazu): Weinviertel jest jednym z najbardziej charakterystycznych krajobrazów zachodnich dla „klimatu panońskiego” (gorące i suche lato, zimne, suche i wietrzne zimy). Centralną część zajmuje pasmo małych wzgórz, tak zwana „strefa klifów” (klify wapienne), niektóre z zamkami lub ruinami (Staatz i Falkenstein). Krajobraz o znaczeniu narodowym.</p>				
<p>Dodatkowe komentarze (np. odniesienie do przepisów, zaleceń konserwatorskich lub wymogów): Niedawne zmiany w krajobrazie w wyniku uprawy roślin „alternatywnych”.</p>				
<p>Zdjęcia (ilustrujące charakterystyczne, dominujące cechy krajobrazu):</p>				
<p>Mapa (najlepiej w skali 1:100 000 lub 1:50 000): 10 – uczucia i skojarzenia; 9 – cechy historyczne (np. zamki, klasztory, stanowiska archeologiczne); 8 – inne elementy stworzone przez człowieka (np. przemysł, turystyka, infrastruktura); 7 – charakterystyczne cechy domów i osiedli; 6 – charakterystyczne cechy rolnictwa i leśnictwa; 5 – pokrycie terenu; 4 – gleba; 3 – forma terenu (geomorfologia); 2 – klimat oraz hydrologia; 1 – skały (geologia powierzchni)</p>				

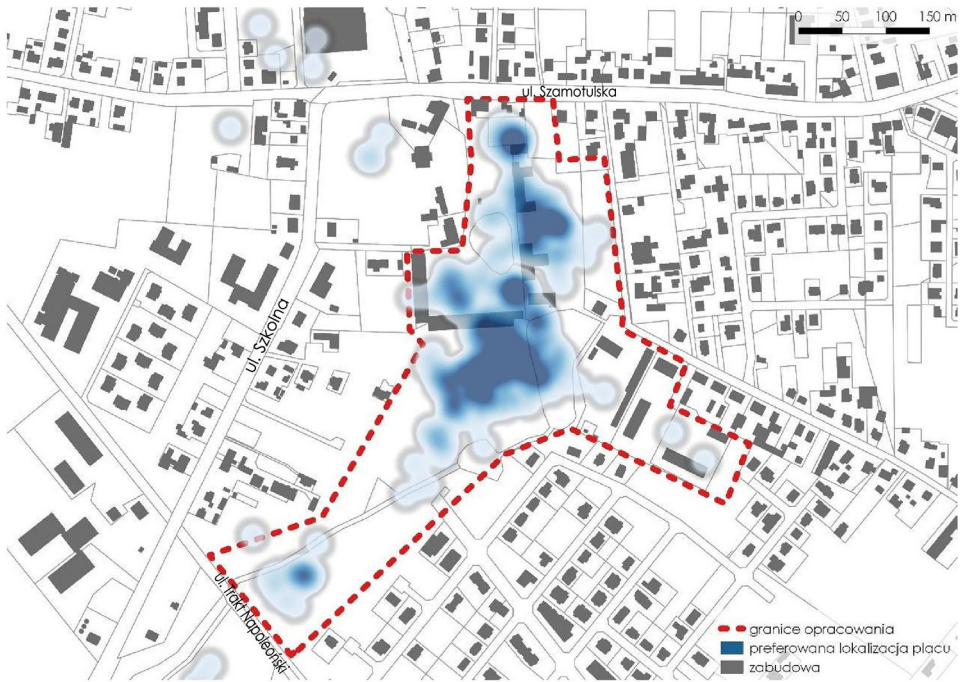
Ryc. 85. Matryca krajobrazowa
Źródło: ECOVAST (2006).

fragmentem przestrzeni. Geoankiety zawierają różnego rodzaju pytania, w tym otwarte, zamknięte, wielokrotnego i jednokrotnego wyboru, a także pytania dotyczące lokalizacji. Geoankieta to narzędzie internetowe, za pomocą którego zaznacza się punkty, linie i obszary, odpowiadając na pytania lub nanosząc komentarze. W ten sposób udziela się odpowiedzi, które zapisywane są w bazie danych GIS (np. preferowane kierunki zmian; miejsca najczęściej odwiedzane; tereny, które powinny zachować swoje dotychczasowe funkcje). Geoankieta pozwala tym samym na łączenie tradycyjnych pytań ankietowych z informacją geograficzną podawaną przez uczestników badania. Pomaga to w gromadzeniu informacji, identyfikowaniu i zrozumieniu problemów, w diagnozowaniu aktualnej sytuacji i podejmowaniu decyzji na temat zmian w przestrzeni, w poszukiwaniu odpowiedzi na kluczowe pytania projektowe, np. jak funkcjonują konkretne ulice, w jaki sposób przemieszczają się mieszkańcy. Warunkiem skuteczności geoankiety jest dostępność Internetu, co może utrudnić partycypację niektórych grupy społecznych (np. osób starszych, wykluczonych cyfrowo lub o niskich kompetencjach cyfrowych), lecz sprzyja dotarciu do szerokiego grona użytkowników przestrzeni przy jednoczesnych niskich kosztach. W stosunku do tradycyjnej ankiety geoankieta daje możliwość dotarcia do licznej grupy osób niewspółpracujących bezpośrednio ze sobą, przy równoczesnej dużej swobodzie uczestnictwa w procesie konsultacji. Pozwala także dotrzeć do grup społecznych, których udział w procesach konsultacji może być utrudniona, np. osób z niepełnosprawnościami.

Przykład: Proces konsultacji społecznych wykorzystujący narzędzie geoankiety przeprowadzony został w ramach procedury opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla nieużytkowanego od wielu lat obszaru położonego w centrum miejscowości Rokietnica w aglomeracji poznańskiej. W związku z dynamicznym rozwojem strefy podmiejskiej miasta Poznania, gmina Rokietnica stanęła przed wyzwaniem stworzenia nowego centrum miejscowości, które odzwierciedlałoby przyjęcie przez wieś nowego charakteru determinowanego przez silne związki z centrum aglomeracji poznańskiej. Celem konsultacji było pozyskanie informacji na temat społecznych postulatów i preferencji w zakresie przyszłego zagospodarowania obszaru, obejmującego takie zagadnienia, jak: intensywność zabudowy, charakter przestrzeni publicznych, obecność placówek usługowych czy też rozwiązania komunikacyjne (ryc. 86).

Geoankieta oraz ankieta najlepiej sprawdzają się jako narzędzia pozyskiwania informacji. W przypadku poszukiwania inspiracji projektowych oraz chęci wzbudzenia w uczestnikach kreatywnego poszukiwania rozwiązań problemów związanych z przestrzenią warto zastosować inne metody pracy. Należą do nich burza mózgów i partycypacyjne warsztaty projektowe, podczas których atrakcyjnym narzędziem są szkice, makiety oraz mapy mentalne. Doświadczenia dowodzą, że z reguły metody te dają bardzo bogaty zbiór pomysłów, a także przekonanie uczestników o współautorstwie projektu, co zazwyczaj ułatwia społeczną akceptację przedsięwzięcia (Pawłowska 2008b).

Badanie społecznego postrzegania przestrzeni i krajobrazu można również przeprowadzać z zastosowaniem różnorodnych metod rysunkowych. Odręczne szkice stanowią szczególnie rodzaj notowania informacji przestrzennych i mogą być wykorzystywane w ramach konsultacji społecznych. W oparciu o znane

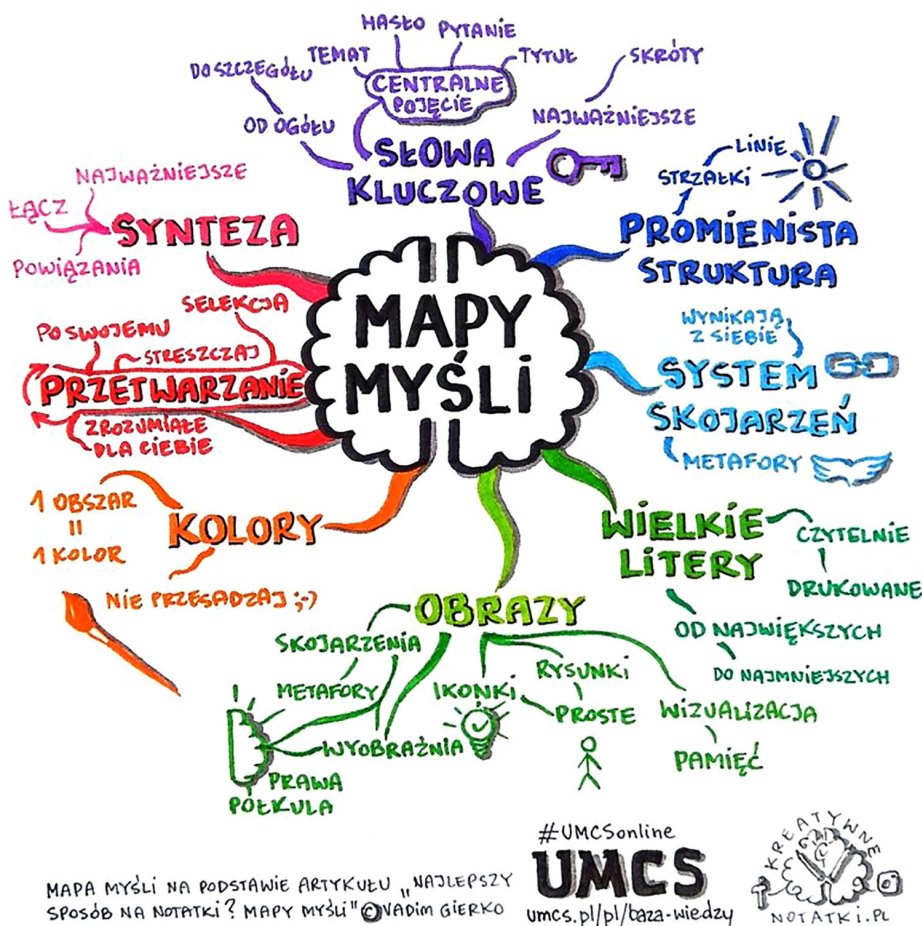
Ryc. 86. Mapa barwna preferowanej lokalizacji placu w Rokitnicy opracowana na podstawie geonakiety
 Źródło: <http://geoplan.amu.edu.pl/>.

Ryc. 87. Mapy mentalne pochodzące z zajęć z uczniami gimnazjum realizowanych przez E. de Mezer w ramach projektu Nauka w Przestrzeni (fot. A. Garczarczyk)

metody badań krajobrazu (opisane w rozdziale 2.2) można stworzyć **krzywą wrażeń** lub **mapę znaczeń** (mapę mentalną) (ryc. 87), która pozwala na zapis artefaktów związanych z określoną przestrzenią, mogących nieść lub niosących w sobie znaczenia (Rylke 2011). Poprzez mapę mentalną można zbierać informacje pracując z osobami z różnych grup wiekowych, w tym z dziećmi.

Innym sposobem konsultowania pomysłów projektowych jest **mapa myśli**, której celem jest uporządkowanie myśli (Buzan 2006). Jest to graficzny sposób notowania, który zwiększa wydajność zapamiętywania oraz uaktywnia intuicyjność (ryc. 88). Aby stworzyć mapę myśli, stosuje się krótkie hasła lub rysunki. Ponadto powinna być ona przejrzysta i przykuwająca uwagę, szczególnie do najważniejszych – bazowych zagadnień. A zatem należy dobrze rozumieć opracowywane treści oraz umieć nadać im odpowiednią hierarchię ważności. Właściwa organizacja informacji podczas wykonywania mapy umożliwi odbiorcy

Ryc. 88. Zasady sporządzania mapy myśli
 Źródło: <https://www.umcs.pl/>.

szybsze zapamiętanie treści, co pozwoli spojrzeć na całość zagadnienia oraz przeprowadzić jego analizę (Radomski 2019). Do wykonania najprostszej mapy myśli wystarczy kartka papieru oraz przybory do pisania. Na środku kartki należy przedstawić główne zagadnienie – hasło, od którego za pomocą linii zostaną odprowadzone gałęzie, przy których należy zapisać pojęcia wyprowadzone z głównego hasła. Ważne jest, aby linie rozchodziły się promieniście, tworząc podgałęzie, aż do wyczerpania danego zagadnienia. Należy pozostawiać wolne przestrzenie, w których będzie istniała możliwość dopisania i uzupełnienia informacji. Tak wykonana mapa może pomóc uporządkować dane zagadnienie poprzez określony porządek skojarzeń i całościowy obraz tematu. Narzędzie to znajduje zastosowanie zarówno w pracy indywidualnej, jak i zespołowej (Żbikowska 2012).

4.4. Instytucje zajmujące się problematyką krajobrazu

Wraz z rozpowszechnianiem i umacnianiem się koncepcji zrównoważonego rozwoju zagadnienia krajobrazowe nabierają coraz większej wagi w życiu społecznym. W konsekwencji są one co raz częściej włączane do procesu decyzyjno-planistycznego. W ostatnich latach wzrosło znaczenie problematyki krajobrazowej, która zajęła istotną pozycję w zbiorze zasad wspólnej polityki europejskiej, przekraczając poziom regionalny i krajowy. W związku z implementacją EKK (patrz rozdział 4.1.1.) pojawiły się nowe formy współpracy międzynarodowej. Powstały sieci współpracy samorządów lokalnych, organizacji pozarządowych i uczelni, których celem jest wymiana informacji, transfer wiedzy oraz upowszechnianie idei ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem. Realizowane są również międzynarodowe projekty obejmujące badania krajobrazu i edukację na poziomie uniwersyteckim³⁸.

W większości krajów europejskich, w tym w Polsce, najbardziej rozpowszechniona jest pośrednia ochrona krajobrazu w prawodawstwie sektorowym (ustawy o planowaniu przestrzennym, dziedzictwie historycznym i kulturowym, zabytkach i pomnikach przyrody, ochronie przyrody, urbanistyce i rozwoju miast oraz architekturze). Zarządzanie krajobrazem jest wypadkową podejścia państwa do koncepcji krajobrazu. Na poziomie centralnym problematykę zarządzania krajobrazem odnosi się zazwyczaj do 4 rodzajów ministerstw: ministerstwa kultury i dziedzictwa narodowego, ministerstwa gospodarki przestrzennej, ministerstwa ochrony środowiska oraz ministerstwa rolnictwa, rybołówstwa i przyrody (Raszeja 2013). W Polsce sprawami krajobrazu i wdrażania EKK zajmuje się Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska. Ustawodawczą rolę ministerstw kontynuują

³⁸ Można tu wymienić m.in.: Civilscape (nazwa powstała z połączenia słów *civil society* i *landscape*) – międzynarodowe stowarzyszenie pozarządowych organizacji społecznych; RECEP-ENELC – europejska sieć samorządów lokalnych i regionalnych (European Network of Local and Regional Authorities for the Implementation of the European Landscape Convention); Uniscape (nazwa powstała z połączenia słów *university* i *landscape*) – europejska sieć uczelni zaangażowanych w proces implementacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (Raszeja 2013).

wykonawcze organy administracji regionalnej i gminnej za pomocą uchwał. Istnieje wyraźny rozdzźwięk między stanem wiedzy, warszatem zawodowym i deklaracjami politycznymi a rzeczywistym stanem przestrzeni. Jedną z ważnych przyczyn takiego stanu rzeczy jest nieskuteczność polskiego systemu planowania przestrzennego, jego instrumentów w zakresie ochrony krajobrazu (rozdział 4.1) oraz niski poziom edukacji i świadomości krajobrazowej (rozdział 4.2). Istotną barierą w zarządzaniu krajobrazem jest brak spójności między metodami identyfikacji i oceny krajobrazu a planowaniem (aplikacyjność wyników badań), brak spójnych wizji i strategii opartych na dobrym rozpoznaniu cech krajobrazu. Plany i decyzje dotyczące krajobrazu nie uwzględniają jego naturalnych cech, często są niezgodne z jego historycznymi i kulturowymi uwarunkowaniami. Szczególnego znaczenia w tym kontekście nabiera brak spójnych, całościowych i kompleksowych baz danych (statystycznych i kartograficznych).

Działalność rządową i samorządową wspierają różne jednostki naukowe oraz organizacje pozarządowe (z ang. *non governmental organisation*, NGO – wszystkie podmioty, których działalność nie jest nastawiona na osiągnięcie zysku). Czasami o organizacjach pozarządowych mówi się jako o „trzecim sektorze”, w odróżnieniu od sektora publicznego oraz sektora przedsiębiorstw. Stowarzyszenia i fundacje to najbardziej typowe i najliczniejsze formy prawne, w jakich zakładane są i działają organizacje pozarządowe. W tabeli 7 zestawiono instytucje zajmujące się problematyką krajobrazową, ujmując poziom unijny, krajowy i regionalny (ze szczególnym uwzględnieniem województwa wielkopolskiego) oraz samorządowy (odnosząc się do obszaru poznańskiego). W zestawieniu wzięto pod uwagę także jednostki naukowo-badawcze, muzealne i organizacje pozarządowe. Cennym uzupełnieniem jest spis stron internetowych poszczególnych instytucji, a także wykaz baz danych i zbiorów (m.in. kartograficznych, statystycznych).

Tabela 7. Wykaz instytucji oraz baz danych (stan na marzec 2022 roku)

Nazwa instytucji/zasobu	Link
Agendy unijne	
Council of Europe Landscape Convention	https://www.coe.int/en/web/landscape
European Council for the Village and Small Town (ECOVAST)	http://www.ecovast.org/english/about_e.html
European Innovation Partnership (EIP-AGRI)	https://ec.europa.eu/eip/agriculture/en
European Network for Rural Development (ENRD)	https://enrd.ec.europa.eu/
European Network of Local and Regional Authorities for the Implementation of the European Landscape Convention (RECEP-ENELC)	http://www.recep-enelc.net/
European Network of Universities dedicated to landscape studies and education according to the principles of the European Landscape Convention (UNISCAPE)	https://www.uniscape.eu/about-us-presentation/

Nazwa instytucji/zasobu	Link
Polski Komitet ds. UNESCO	https://www.unesco.pl/
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://en.unesco.org/
Organy administracji krajowej	
Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARMIR)	https://www.gov.pl/web/arimr
Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR)	https://www.cdr.gov.pl/
Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska (GDOŚ)	https://www.gdos.gov.pl/
Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (KOWR)	https://www.kowr.gov.pl/
Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej (MFiPR)	https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony
Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu	https://www.gov.pl/web/kulturaisport
Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi	https://www.gov.pl/web/rolnictwo
Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID)	https://www.nid.pl/pl/
Organy administracji samorządowej	
Biuro Koordynacji Projektów i Rewitalizacji Miasta (KPRM)	https://www.poznan.pl/mim/rewitalizacja/
Miejska Pracownia Urbanistyczna (MPU)	https://www.mpu.pl/
Miejski Konserwator Zabytków (MKZ)	http://poznan.wuoz.gov.pl/miejski-konserwator-zabytkow-w-poznaniu
Pełnomocnik Prezydenta ds. Estetyki Miasta	https://www.poznan.pl
Powiatowy Konserwator Zabytków w Poznaniu	https://www.bip.powiat.poznan.pl/2074,powiatowy-konserwator-zabytkow
Wielkopolski Ośrodek Doradztwa Rolniczego (WODR)	https://www.wodr.poznan.pl/
Wielkopolskie Biuro Planowania Przestrzennego (WBPP)	https://wbpp.poznan.pl
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu	http://poznan.wuoz.gov.pl
Wydział Działalności Gospodarczej i Rolnictwa (DGR)	https://bip.poznan.pl/bip/wydzial-dzialalnosci-gospodarczej-i-rolnictwa,15/
Wydział Kształtowania i Ochrony Środowiska (KOŚ)	https://bip.poznan.pl/bip/wydzial-ksztaltowania-i-ochrony-srodowiska,26/
Wydział Przestrzeni Publicznej i Estetyki	https://zdm.poznan.pl/pl/wydzial-przestrzeni-publicznej-i-estetyki
Wydział Urbanistyki i Architektury (UA)	https://bip.poznan.pl/
Zarząd Dróg Miejskich (ZDM)	https://zdm.poznan.pl/
Zarząd Zieleni Miejskiej (ZZM)	http://zzmpoznan.pl/

Nazwa instytucji/zasobu	Link
Jednostki naukowo-badawcze i muzealne	
Centrum Badań Metropolitalnych (CBM)	http://cbm.amu.edu.pl/
Instytut Rozwoju Miast i Regionów (IRMIR)	https://irmir.pl/
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (IRWIR)	http://www.irwirpan.waw.pl/
Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego (KKK PTG)	http://krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/
Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN	https://kpzk.pan.pl/index.php?lang=pl
Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie	http://muzeum-szreniawa.pl/muzeum/web/app.php/vortal/
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy	http://www.lednicamuzeum.pl/
Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego (ZPKWW)	https://www.zpkww.pl/
Stowarzyszenia	
Fundacja Sendzimira	https://sendzimir.org.pl/
Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA)	https://www.fdpa.org.pl/
European Council of Landscape Architecture Schools (ECLAS)	https://iflaeurope.eu/index.php/site/partner/eclas
International Association for Landscape Ecology (IALE)	https://www.landscape-ecology.org/
International Federation of Landscape Architects Europe (IFLA Europe)	https://iflaeurope.eu/index.php/site/partner/eclas
Izba Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (IARP)	https://www.izbaarchitektow.pl/
Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich (KSOW)	http://ksow.pl/
Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu (PEAK)	http://paek.org.pl/
Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Zabytków (ICOMOS)	http://www.icomos-poland.org/pl/
Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (SARP)	http://www.sarp.org.pl/
Stowarzyszenie Architektury Krajobrazu (SAK)	https://sak.org.pl
Stowarzyszenie Polskich Architektów Krajobrazu (SPAK)	http://spak.upwr.edu.pl/
Towarzystwo Urbanistów Polskich (TUP)	https://www.tup.org.pl/
Bazy danych i zbiorów	
Arcanum Maps – The Historical Map Portal	https://maps.arcanum.com/en/
Archiwum Map Zachodniej Polski (AMZP)	http://mapy.amzp.pl/
Archiwum Państwowe serwis zbiorczy	https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/
Archiwum Państwowe oddziały regionalne, na przykładzie Poznania	http://poznan.ap.gov.pl/
Baza Danych Miasta (BADAM)	https://badam.poznan.pl/mapy-poznan/

Nazwa instytucji/zasobu	Link
Biuletyn Informacji Publicznej (BIP)	https://www.gov.pl/web/bip
Copernicus Land Monitoring Service (CLMS)	https://land.copernicus.eu/
Cyfrowe Repozytorium Lokalne Poznań (CYRYL)	https://cyryl.poznan.pl/
Deutsche Fotothek – Karten Forum	http://www.deutschefotothek.de/cms/kartenforum.xml
Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska (GDOŚ)	http://geoserwis.gdos.gov.pl/mapy/
Główny Urząd Geodezji i Kartografii (GUGiK)	https://www.geoportal.gov.pl
Główny Urząd Statystyczny – Bank Danych Lokalnych (BDL)	https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start
Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)	https://isap.sejm.gov.pl/
Mapster Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej	http://igrek.amzp.pl/
Mapy z przeszłością	http://hgis.cartomatic.pl
Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)	https://www.nac.gov.pl/
Narodowy Instytut Dziedzictwa – portal mapowy (NID)	https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/
Narodowy Instytut Dziedzictwa – portal o zabytkach wraz z wybraną dokumentacją (z archiwum NID)	https://zabytek.pl/pl
Oddział Zbiorów Specjalnych BG UAM – Pracownia Zbiorów Kartograficznych, Pracownia Zbiorów Ikonograficznych	http://lib.amu.edu.pl/pracownia-zbiorow-ikonograficznych/
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich	http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/
System Informacji Przestrzennej Miasta Poznania (SIP)	http://sip.geopoz.pl/sip/
Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury	https://www.wbp.poznan.pl/

Źródło: opracowanie własne.

Wykaz skrótów stosowanych w tekście

Objaśnienia skrótów ujęte w nawias pochodzą od autorek opracowania.

BSW – Biografia–Struktura–Wizerunek (model badawczy tożsamości krajobrazu wiejskiego opracowany przez E. Raszeję)

DLICP – decyzja o lokalizacji inwestycji celu publicznego

ECLAS – European Council of Landscape Architecture Schools – Europejska Rada Szkół Architektury Krajobrazu

EFLA – European Foundation of Landscape Architecture (Europejska Fundacja na rzecz Architektury Krajobrazu, dziś IFLA – patrz niżej)

EKK – Europejska Konwencja Krajobrazowa

GIS – Geographical Information Systems – System Informacji Geograficznej

GDOŚ – Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska

GPR – gminny program rewitalizacji

HLA – Historic Land-use Assessment (szkocki odpowiednik metody HLC)

HLC – Historic Landscape Characterisation (brytyjska metoda identyfikacji i interpretacji historycznej genezy współczesnego krajobrazu)

HGIS – Historical Geographical Information Systems (dosł. historyczny system informacji geograficznej, tj. wspomagający korzystanie z historycznych źródeł kartograficznych)

IALE – International Association for Landscape Ecology – Europejska Asocjacja Ekologii Krajobrazu

IARP – Izba Architektów Rzeczypospolitej Polskiej

ICT – Information and communications technology – Technologie informacyjno-komunikacyjne

ICP – Inwestycja celu publicznego

IFLA Europe – International Federation of Landscape Architects Europe (Międzynarodowa Federacja Architektów Krajobrazu Region Europejski)

JARK – jednostka architektoniczno-krajobrazowa (skrót stosowany w metodzie jednostek architektoniczno-krajobrazowych opracowanej przez J. Bogdanowskiego)

KPZK – koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju

LCA – Landscape Character Assessment (brytyjska metoda oceny charakteru krajobrazu)

LiDAR – Light Detection and Ranging (dane pomiarowe z lotniczego skanowania laserowego)

LICP – lokalizacja inwestycji celu publicznego

L/MPR – lokalny/miejski program rewitalizacji

LSR – lokalna strategia rozwoju

LVIA – Landscape and Visual Impact Assessment (brytyjska metoda służąca do oceny oddziaływania inwestycji na krajobraz)

- MPU** – Miejska Pracownia Urbanistyczna
MPZP – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego
NDVI – Normalized Difference Vegetation Index – znormalizowany różnicowy wskaźnik wegetacji
NGO – Non Governmental Organisation – organizacje pozarządowe
NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa
NIK – Najwyższa Izba Kontroli
NMT – Numeryczny Model Terenu
NMPT – Numeryczny Model Pokrycia Terenu
OOŚ – ocena oddziaływania na środowisko
PR – program rozwoju
PZPW – plan zagospodarowania przestrzennego województwa
RDOŚ – Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska
SBE – Scenic Beauty Estimation (amerykańska metoda oceny walorów wizualnych krajobrazu)
SOR – strategia na rzecz odpowiedzialnego rozwoju
SR – strategia rozwoju
SUiKZP – studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego
UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WAK – wnętrze architektoniczno-krajobrazowe (skrót stosowany w metodzie wnętrz architektoniczno-krajobrazowych opracowanej przez J. Bogdanowskiego)
WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
WZIZT – decyzja o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu
ZPI – zintegrowany projekt inwestycyjny

Literatura

- Affek A., Wolski J., Latocha A., Zachwatowicz M., Wieczorek M., 2021. The use of LiDAR in reconstructing mountain villages in southern Poland. *Archaeological Prospection*, 0.1002/arp.1846.
- Alexander Ch., 1977. *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. Oxford University Press, New York.
- Antrop M., 1982. The „Natural” way of visual image interpretation for land classification and land-scape planning. *Toulouse, ISPRS*, 24-VII/1: 897–906.
- Antrop M., 2003. The role of cultural values in modern landscapes. [W:] *Landscape interfaces*. Springer, Dordrecht, s. 91–108.
- Badora K., 2017. Zalecenia w zakresie uwzględnienia wpływu farm wiatrowych na krajobraz w procedurach ocen oddziaływania na środowisko. *Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska*, Warszawa.
- Badora K., 2021. Krajobrazy otwarte – cechy strukturalne i zagrożenia (<https://ptgeo.org.pl/2021/10/krajobrazy-otwarte/>).
- Bański J., 2012. Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 11/3: 5–1.
- Bardzińska-Bonenberg T., 2017. Program rewitalizacji Poznańskiej Śródki – błędy administracji miasta a inicjatywy mieszkańców. *Przestrzeń–Urbanistyka–Architektura*, 2: 301–314.
- Bell P.A., Grene Th.C., Fisher J.D., Baum A., 2004. *Psychologia środowiskowa*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Benevolo L., 1995. *Miasto w dziejach Europy*. Wydawnictwo Krąg, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa.
- Biesiadka J., Gawlak A., Kucharski S., Wojciechowski M., 2006. *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach Poznania w XIX i XX wieku*. Wydawnictwo Rawelin, Poznań.
- Bogdanowski J., 1976. *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z., 1979. *Architektura krajobrazu*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Bogdanowski J., 1990. Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych (JARK – WAK) w studiach i projektowaniu. *Politechnika Krakowska*, Kraków.
- Bogdanowski J., 1996. Między kreacją, imitacją i vernakularyzmem. [W:] J.W. Rączka (red.), *Wieś polska w pracach Instytutu Architektury i Planowania Wsi*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 28–36.
- Böhm A., 1981. *O budowie i synergii wnętr urbanistycznych*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Böhm A., 1994. *Architektura krajobrazu – jej początek i rozwój*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Böhm A., 2006. *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Böhm A., 2008. Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych. *Czasopismo Techniczne, Architektura*, 1-A: 137–146.

- Borcz Z., 2003. Architektura wsi. Wydawnictwo Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Wrocław.
- Broniewicz E. (red.), 2017. Gospodarowanie przestrzenią w warunkach rozwoju zrównoważonego. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Burszta J., 1958. Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Burszta J., 1960. Kultura ludowa Wielkopolski. Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Buzan T., Buzan B., 2006. The mind map book. Pearson Education.
- Chilczuk M., 1970. Osadnictwo wiejskie Polski. PWN, Warszawa.
- Chmielewski T., 2010. Krajobraz jako przedmiot architektury krajobrazu. [W:] B. Szulczewska, M. Szumański (red.), Przedmiot architektury krajobrazu. Horyzonty architektury krajobrazu. Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa, s. 7–26.
- Chmielewski T., 2012. Systemy krajobrazowe. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Chmielewski T.J., Myga-Piątek U., Solon J., 2016. Typologia aktualnych krajobrazów Polski. Przegląd Geograficzny, 87, 3: 377–408.
- Chowaniec M., 1986. Zarys teorii i zasad kształtowania osiedli i terenów wiejskich. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Clark J., Darlington J., Fairclough G., 2004. Using Historic Landscape Characterisation. English Heritage & Lancashire Council.
- Corboz A., 1983. Le territoire comme palimpseste [The land as palimpsest]. Diogenè, 121: 14–35.
- Cullen G., 1961. The Concise Townscape. Reed Educational and Professional Publishing, London.
- Czarnecki W., 1961. Planowanie miast i osiedli. T. III. Tereny zielone. Wyd. PWN, Warszawa–Poznań.
- Czarnecki W., Płończak T., 1936. Lasy miejskie w planie zabudowania Poznania. [W:] Więcej lasów Poznaniowi. Materiały Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, Poznań.
- Czyńska K., 2018. High Precision Visibility and Dominance Analysis of Tall Building in Cityscape – On a basis of Digital Surface Model. [W:] A. Kepczynska-Walczak, S. Bialkowski (red.), Computing for a better tomorrow. Proceedings of the 36th eCAADe Conference, 1, Lodz University of Technology, Lodz, Poland, 19–21 September 2018, s. 481–488.
- Czyńska K., Rubinowicz P., 2019. Classification of cityscape areas according to landmarks visibility analysis, Environmental Impact Assessment Review, 76: 47–60.
- Daniel T., Boster R., 1976. Measuring Landscape Esthetics: The Scenic Beauty Estimation Method. USDA Forest Service.
- Dąbrowska-Budziło K., 1990. Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić. Kraków.
- Dąbrowska-Budziło K., 2002. Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie. Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, Architektura 46. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Dąbrowska-Budziło K., 2011. Genius loci, jako potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 15.
- Department of the Environment for Northern Ireland. Town and Country Planning Service (1994). A design guide for rural Northern Ireland (1994). A design guide for rural Northern Ireland. Belfast HMSO (<https://docplayer.net/21083512-A-design-guide-for-rural-northern-ireland-2.html>; dostęp 11.08.2022).

- Dondajewska M., 2018. Architektura tymczasowa i eksperymentalna jako alternatywna forma kształtowania tkanki urbanistycznej miast. Projektowanie narracyjne w przestrzeni publicznej Śródką w Poznaniu. Praca magisterska wykonana na Wydziale Architektury i Wzornictwa na Uniwersytecie Artystycznym im. Magdaleny Abakanowicz w Poznaniu pod kierunkiem prof. UAP dr hab. inż. arch. Elżbiety Raszei.
- Drozda P., Walkowiak A., 2022. Inwentaryzacja dendrologiczna dla parku w Potulicach. Opracowanie wykonane na zlecenie Urzędu Gminy Lipka.
- Drzewiecki M., 1992. Wiejska przestrzeń rekreacyjna. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Durczykiewicz L., 1912. Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim. Nakładem L. Durczykiewicza w Czempiniu, Poznań.
- ECOVAST, 2006. Identyfikacja krajobrazu. Poradnik dobrych praktyk (http://ochronaprzyrody.gdos.gov.pl/files/artykuly/5461/GOOD_PRACTICE_pl.pdf; dostęp: 19.09.2021).
- Eliot C.W., 1910. A letter. *Landscape Architecture Magazine*, 1(1):P 40.
- Fairclough G., 2008. A new landscape for cultural heritage management: characterisation as a management tool. [W:] *Landscapes under pressure*. Springer, Boston, MA, s. 55–74.
- Forczek-Brataniec U., 2008. Widok z drogi. *Krajobraz w percepcji dynamicznej*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Forczek-Brataniec U., 2018. *Przestrzeń widziana. Analiza widokowa w planowaniu i projektowaniu krajobrazu*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Frydryczak B., 2013. *Krajobraz od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*. Seria *Krajobrazy*, 1. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Frydryczak B., Salwa M., Gimbut M., Stobiecka M., Kędziński M., 2016–2019. *Kulturowe studia krajobrazowe. Projekt finansowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”* (projekt nr 0059/NPRH4/H2b/83/2016).
- Gałęcka-Drozda A., Wilkaniec A., de Mezer E., 2022. *Projekt rewaloryzacji zabytkowego parku w Potulicach*. Opracowanie wykonane na zlecenie Urzędu Gminy Lipka.
- Giedych R., 2016. *Gminna uchwała krajobrazowa – od teorii do praktyki*. Biuletyn KPZK.
- Gregory I.N., Healey R.G., 2007. Historical GIS: structuring, mapping and analysing geographies of the past. *Progress in Human Geography*, 31, 5: 638–653.
- Guidelines for Landscape and Visual Impact Assessment, 2002. The Landscape Institute/The Institute of Environmental Management and Assessment. Spon Press, London.
- GUS, 2011. *Obszary wiejskie w Polsce*. Warszawa, Olsztyn.
- GUST, 1999. *The urban condition: Space, community, and self in the contemporary metropolis*. 010 Publishers, Rotterdam.
- Gutersohn H., 1956. *Harmonie in der Landschaft*. Vogt-Schild A.G., Solothurn.
- Hajto M., Cichoński Z., Grzegorzczak I., Walczak M., Pawlak J., 2020. *Mój krajobraz wspólnie tworzę i chronię lokalnie. Poradnik dla gmin w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu*. Instytut Ochrony Środowiska, Państwowy Instytut Badawczy (https://ochronaprzyrody.gdos.gov.pl/files/artykuly/5471/Moj-Krajobraz-Poradnik-dla-gmin_26-11-2020_icon.pdf; dostęp: 18.11.2021).
- Hoinkis D., 2021. *Strategia rozwoju gminy – poradnik praktyczny*. Ministerstwo Funduszy i Polityki. Warszawa (<https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/strategia-rozwoju-gminy>; dostęp: 19.01.2022).
- Huminińska I., 2007. *Studium krajobrazowe i wytyczne projektowe dla południowej części poznańskich glinianek (Kopaniny II)*. Praca dyplomowa wykonana w ramach Stu-

- dium Podyplomowego – Architektura Krajobrazu pod kierunkiem dr hab. inż. arch. Elżbiety Raszei. Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu.
- Idziak W., Wilczyński R., 2013. Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania. FAPA, Warszawa.
- Jadach-Sepiolo A. (red.), 2018. Gminny program rewitalizacji – praktyczny poradnik dla mieszkańców i władz lokalnych. Warszawa.
- Jagielska E., Kulesza-Szerniewicz E., Makowska B., Stieler E., Welc-Jedrzejevska J., 2011. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Poradnik dla planistów i samorządów lokalnych. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa.
- Jakimowicz T., Kodym-Kozaczko G., Grzeszczuk-Brendel H., Marciniak P., Osyra N., Klause G., 2005. Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.
- Jałowiecki B., 2009. Magia miejsc. [W:] B. Gutowski (red.), Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym. Materiały konferencji zorganizowanej przez Muzeum Pałac w Wilanowie. Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, s. 9–15.
- Kaplan R., Kaplan S., 1989. The experience of nature: A psychological perspective. Cambridge University Press.
- Kistowski M., 2018. Zagrożenia krajobrazu w ujęciu geograficzno-przyrodniczym z uwzględnieniem obszarów Natura 2000 (https://arch.pg.edu.pl/document-s/10613/73017270/M_Kistowski_Zagrozenia%20krajobrazu%20w%20ujeciu%20geograficzno-przyrodniczym%20z%20uwzględnieniem%20obszarów%20Natura%202000.pdf).
- Klijn J.A., 2004. Driving forces behind landscape transformation in Europe, from a conceptual approach to policy options. [W:] R.H.G. Jongman (red.), The new dimensions of the European landscape. Springer, Dordrecht, s. 201–218.
- Kodym-Kozaczko G., 2017. Urbanistyka Poznania XX wieku: przestrzeń, ludzie, idee. Wyd. Wydział Architektury Politechnika Poznańska, Poznań.
- Konopka M., 2001. Każde miejsce opowiada swoją historię czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim. Fundacja Fundusz Współpracy Program AGROLINIA 2000, Poznań.
- Kotarbiński T. (red.), 1997. Nowa encyklopedia powszechna. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kotus J., 2014. Partycypacja społeczna w zarządzaniu miastem: pomiędzy wykluczeniem społecznym a zaangażowaniem. *Studia Miejskie*, 13: 37–45.
- Kowarik I., 2013. Cities and wilderness. A new perspective. *International Journal of Wilderness*, 19: 32–36.
- Kowicki M., 1997. Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta. Monografia, 242. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Kowicki M., 2010. Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej – studium na tle tendencji krajowych i europejskich. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Kowicki M., 2014. Rozproszenie zabudowy na obszarach małopolski, a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Krajobraz kulturowy 2017. Opracowania planistyczne sporządzane przez jednostki samorządu terytorialnego jako narzędzia jego ochrony (https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/krajobraz-kulturowy-opracowania-planistyczne-sporzadzane-przez-jednostki-samorządu-terytorialnego-jako-narzedzia-jego-ochrony/; dostęp: 8.12.21).

- Królikowski J.T., 2006. Interpretacje krajobrazów. Wyd. SGGW, Warszawa.
- Królikowski J.T. Piądlowska K., Rothimel B., Wlazło-Malinowska K., 2016. Analiza sekwencji widokowych jako metoda waloryzacji i projektowania krajobrazu miasta. *Przeźrzeć i Forma*.
- Kryteria wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa (<https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/kryteria/>; dostęp: 11.12.2021).
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1995. Z problematyki badawczej zachowań turystyczno-rekreacyjnych w środowisku przyrodniczym. *Turyzm/Tourism*, 5(2): 65–76.
- Lewicka M., 2012. Psychologia miejsca. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Lewis P.F., 1979. Axioms for reading the landscape. Some guides to the American scene. [W:] D.W. Meinig (red.), *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. Oxford University Press, New York–Oxford, s. 11–32.
- Libura H., 1990. Percepcja przestrzeni miejskiej. *Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny*, 31.
- Lorens P., 2004. Rewitalizacja urbanistyczna jako narzędzie w ochronie krajobrazu kulturowego. I Konferencja Ekologia i Architektura. Warsztaty Wyd. Twórców Architektury, Poznań.
- Lorens P., 2010. Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja. Wyd. Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Lynch K., 1960. *Obraz miasta*. Wydawnictwo Archivolta, Kraków 2011.
- Łachowski W., Łęczek A., 2020. Tereny zielone w dużych miastach Polski. Analiza z wykorzystaniem Sentinel 2. *Urban Development Issues*, 68(1): 77–90 (<https://doi.org/10.51733/udi.2020.68.07>).
- Łuczyńska-Bruzda M., Myczkowski Z., 1991. Karty krajobrazowe wsi jako próba regionalizacji współczesnego budownictwa na obszarze Jurajskiego Parku Krajobrazowego. [W:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*. PWN, Warszawa, s. 219–233.
- MacFarlane R., 2007. Multi-functional landscapes: conceptual and planning issues for the countryside. [W:] J.F. Benson (red.), *Landscape and sustainability*. Second Ed. Routledge, London and New York, s. 138–166.
- Madurowicz M., 2007. Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Madurowicz M., 2017. Ciągłość miasta. Prolegomena. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Majdecki L., 1993. Ochrona i rewitalizacja zabytkowych założeń ogrodowych. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Majdecki L., Majdecka-Strzeżek A., 2013. *Historia ogrodów: Od XVIII wieku do współczesności*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Majdecka-Strzeżek A., 2015. Contemporary treats of historical parks and gardens in urban areas. *Czasopismo Techniczne*, 5-A: 133–142.
- Maksymiuk G., Suchocka M., Błaszczuk M., Juźwiak A., 2017. Nowe technologie i ich możliwości zastosowania w badaniach preferencji społecznych względem kształtowania krajobrazu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 36: 99–112.
- Matuszkiewicz J., 2008. *Potencjalna roślinność naturalna Polski*. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Meller P., 2021. Studium krajobrazu otwartego na przykładzie wsi Grylewo. Praca semestralna z przedmiotu zasady projektowania krajobrazu II pod kierunkiem A. Gałęckiej-Drozd. Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.
- Mezer de E., Wilkaniec A., 2018. Dendroflora zabytkowego XIX-wiecznego cmentarza kalwińskiego w Orzeszkowie. [W:] J. Wałkowska, Ł. Hajdrych (red.), *Cmentarz w Orzeszkowie świadek historii walk o niepodległość*. Fundacja Hereditas Culturalis, Poznań, s. 131–151.

- Miazga M., 2019. Regionalne zróżnicowanie poglądów władz lokalnych w sprawach estetyki przestrzeni publicznych i krajobrazu. Aneks do raportu badań na temat kształtowania krajobrazu i estetyki przestrzeni publicznych w gminach. Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa.
- Mitkowska A., 2012. Kalwarie europejskie jako pielgrzymkowe ogrody pamięci. *Czasopismo Techniczne, Architektura*, 7, 2-A: 19–28.
- Mulczyński J., 2000. Ulice i zaułki dawnego Poznania. *Sołacz. Muzeum Historii Miasta Poznania, Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu, Poznań*.
- Myczkowski Z., 1998. Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce. Monografia, 242. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Myczkowski Z.J., 2007. Park kulturowy jako forma obszarowej ochrony zabytków. *Ochrona Zabytków*, 2: 105–116.
- Myczkowski M., Marcinek R., Siwek A., 2017. Analiza skuteczności ochrony krajobrazu za pomocą szczególnej formy ochrony z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz ze sformułowaniem wniosków w zakresie propozycji zmian legislacyjnych. OT NID, Kraków (<https://samorząd.nid.pl/publikacje/park-kulturowy-jako-forma-ochrony-krajobrazu-kulturowego/>; dostęp: grudzień 2021).
- Myga-Piątek U., 2012. Krajobrazu kulturowe, aspekty ewolucyjne i typologiczne. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Myga-Piątek U., 2014. Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 19(19).
- Myga-Piątek U., 2015. Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni. *Studia Geohistorica*, 3: 29–45.
- Neumann M., 2015. Studium panoram Poznania oraz wytyczne do ochrony ekspozycji widokowe. Praca magisterska wykonana w Katedrze Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu na Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu pod kierunkiem dr hab. inż. arch. Elżbiety Raszej.
- NID, 2019. https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Parki_kulturowe/Zestawienie_parkow/miejsce.php?ID=3710; dostęp: 24.11.2021).
- NID, 2021. Portal Samorząd, Baza Wiedzy (<https://samorząd.nid.pl/baza-wiedzy/>; dostęp: 24.11.2021).
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2009. Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Wrocław.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Wilczyński R., 2015. Walory miejscowości – tworzywem Sieci Najciekawszych Wsi. Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole (http://www.odnowawsi.eu/docs/walory_miejscowoscix_tworzy.pdf; dostęp: 29.11.2021).
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2016. Krajobrazowy kontekst sieci najciekawszych wsi na przykładzie wsi Opolszczyzny. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 34: 103–116 (<http://krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacjeartykuly/34/6.niedzwiecka.pdf>; dostęp: grudzień 2021).
- Niedźwiecka-Filipiak I., Ozimek P., Akincza M., Kochel L., Krug D., Sobota M., Tokarczyk-Dorociak K., 2017. Rekomendacje w zakresie prowadzenia analiz krajobrazowych na potrzeby wyznaczania stref ochrony krajobrazu. Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2018. Education and promotion of the profession of a landscape architect in Poland. *Architektura Krajobrazu*, 2: 24–41.
- NIK, 2021. Realizacja programów rewitalizacji i ich efekty (<https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/programy-rewitalizacji.html>; dostęp: 19.01.2022).

- Nobis I., 2013. Służebne nazwy miejscowe w Polsce Piastowskiej. Polska Akademia Umiejętności, Kraków. Rozprawy Wydziału Filologicznego, 82.
- Odbudowa wsi polskiej, 1915. Projekty zagród włościańskich wyróżnione na konkursie ogłoszonym przez C.K.O. za pośrednictwem Koła Architektów w Warszawie. Nakładem Centralnego Komitetu Obywatelskiego. Skład główny księgarnia Gebethnera i Wolffa, Warszawa.
- Ode A., Tveit M.S., Fry G., 2008. Capturing landscape visual character using indicators: touching base with landscape aesthetic theory. *Landscape Research*, 33, 1: 89–117.
- Odkryjmy Poznań, 2021. Wydział Urbanistyki i Architektury Urząd Miasta Poznania (<https://www.poznan.pl/krajobrazowa/>; dostęp: 14.09.2021).
- Ostrowska-Kęłbłowska Z., 2009. Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.
- Ostrowski W., 1975. Urbanistyka współczesna. Arkady, Warszawa.
- Ozimek A., 2019. Miara krajobrazu. Obiektywizacja oceny widoków i panoram wspomaganą narzędziami komputerowymi. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Ozimek P., Böhm A., Ozimek A., Wańkiewicz W., 2013. Planowanie przestrzeni o wysokich walorach krajobrazowych przy użyciu cyfrowych analiz terenu wraz z oceną ekonomiczną, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków.
- Ozimek P., Ozimek A., 2015. Analizy krajobrazu z użyciem narzędzi cyfrowych. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Ozimek A., 2019. Miara krajobrazu: obiektywizacja oceny widoków i panoram wspomaganą narzędziami komputerowymi. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Palacz T., Łuczak T., 2017. Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomości w województwie wielkopolskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa.
- Pawłowska K., 1996. Idea swojskości w architekturze. [W:] J.W. Rączka (red.), *Wieś polska w pracach Instytutu Architektury i Planowania Wsi*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 129–135.
- Pawłowska K., 1996. Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej. *Seria Architektura – Monografia*, 203. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Pawłowska K., 2008a. Idea i metody partycypacji społecznej w architekturze krajobrazu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 10: 617–624.
- Pawłowska K., 2008b. Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu. *Partycypacja społeczna, debata publiczna, negocjacje*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Petelenz M., 1996. Dwudziestowieczne „style” architektury wsi podkrakowskich. [W:] J.W. Rączka (red.), *Wieś polska w pracach Instytutu Architektury i Planowania Wsi*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 135–140.
- Pietrzak M., 1998. Syntezy krajobrazowe – założenia, problem, zastosowania. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Pięć lat ustawy krajobrazowej raport z monitoringu, 2020. Stowarzyszenie Miasto Moje a w Nim, Warszawa (<https://www.polskawliczbach.pl/Wsie-wielkopolskie>; dostęp: 14.11.2021).
- Podolska A., Niedźwiecka-Filipiak I., 2016. Wpływ wsi tematycznych na wizualne aspekty krajobrazu wsi. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 34: 117–135.
- Polska w liczbach (<https://www.polskawliczbach.pl/Wsie-wielkopolskie>; dostęp: 8.12.21).
- Radomski A., 2019. O zastosowaniu map myśli w nauce i edukacji. *Kultura i Historia*, 36(2): 1–16.
- Rajchel J., 2009. Tradycyjne bruki w krajobrazie Krakowa. *Geologia*, 35/1: 41–55.

- Raszeja E., 1998. Ochrona architektury i krajobrazu wsi. [W:] A. Kaleta (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w perspektywie integracji z Unią Europejską*. Instytut Socjologii UMK.
- Raszeja E., 2002. Procedury i instrumenty kształtowania krajobrazu na obszarach wiejskich Wielkopolski w aspekcie integracji z Unią Europejską. *Studioteka Zarysy, Wydział Architektury Politechnika Poznańska*, Poznań.
- Raszeja E., 2010. Struktura krajobrazu rolniczego w Parku Krajobrazowym im. gen. Dezyderego Chłapowskiego. *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum*, 9(1): 97–110.
- Raszeja E., 2013. Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich. *Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Poznań*.
- Raszeja E., 2016. Identyfikacja charakteru krajobrazu w kontekście ocen środowiskowych – wybrane metody europejskie. [W:] M. Nowak (red.), *GIS i dane przestrzenne w ocenach oddziaływania na środowisko – podręcznik dobrych praktyk*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 11–28.
- Raszeja E., 2018. Identyfikacja i ocena krajobrazu jako podstawa kształtowania przestrzeni w skali lokalnej. *Przyczynek do dyskusji na temat audytu krajobrazowego*. [W:] XXI Forum Architektury Krajobrazu. *Wyzwania architektury krajobrazu*. Książka abstraktów. SGGW, Warszawa, s. 38.
- Raszeja E., 2019. *Analiza cech krajobrazu wsi Wąsowo, Sątopy, rejon Nowego Tomysła*. Opracowanie wykonane na zlecenie Wielkopolskiego Biura Planowania Przestrzennego, Poznań.
- Raszeja E., Gałęcka A., 2011a. How to read landscape in order to understand and design its form? Conclusions from studies conducted in the village of Rogalin. [W:] *Contemporary rural landscapes*. University of Environmental Management, Tuchola, s. 146–154.
- Raszeja E., Gałęcka A., 2011b. Nowe podejście do ochrony krajobrazu kulturowego – budowanie tożsamości lokalnej w oparciu o czytelną narrację krajobrazową. *Architektura Krajobrazu*, 1: 16–23.
- Raszeja E., Wilkaniec A., de Mezer E., 2010. *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Raszeja E., Wilkaniec A., 2021. *Krajobraz i architektura wsi*. [W:] J. Majewski, E. Dziasek, (red.), *Podręcznik trenera turystyki wiejskiej*. T. 3. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Kraków, s. 94–176 (w druku).
- Rączkowski W., 2002. *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Rejestr zabytków nieruchomych woj. wielkopolskiego stan na dzień 30 czerwca 2021 r. (opracowanie Narodowy Instytut Dziedzictwa) (http://poznan.wuoz.gov.pl/sites/default/files/obrazki/wlk-rej7_0.pdf).
- Rembowska K., 2005, *Środowisko człowieka – nowe perspektywy*. [W:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*. T. 1. *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Richling A., Solon J., 2011. *Ekologia krajobrazu*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rylke J., 2011. *Krajobraz kulturowy. Mapy znaczeń*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15: 278–287.
- Rylke J., 2017. *Teoria i zasady projektowania dla architektów krajobrazu*. [W:] J. Rylke (red.), *Sztuka ogrodu sztuka krajobrazu*. Katedra Sztuki Krajobrazu, SGGW, Warszawa.

- Rzeszotarska-Pałka M., 2015. Zagrożenia zespołów pałacowo- i dworsko-parkowych z terenu pomorza zachodniego, związane z przemianami strukturalnymi obszarów wiejskich w XX i XXI w.
- Rzymkowski A., Chowaniec M., 1972. Ruralistyka planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie. Arkady, Warszawa.
- Salwa M., 2014. Krajobraz jako doświadczenie estetyczne. [W:] B. Frydryczak, M. Ciesielski (red.), Krajobraz kulturowy. T. 4. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 43–54.
- Sas-Bojarska A., 2006. Przewidywanie zmian krajobrazowych w gospodarowaniu przestrzenią z wykorzystaniem ocen oddziaływania na środowisko na przykładzie transportu drogowego. Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Sas-Bojarska A., 2007. Nowe wyzwania dla architektury krajobrazu – oceny środowiskowe. Czasopismo Techniczne, Architektura, 104(5-A): 83–85.
- Selman P.H., 2006. Planning at the landscape scale. Routledge, London.
- Skalski J.A., 2007. Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Skoczylas J., Skoczylas Ł., 2020. Kamienne bruki Starego Rynku w Poznaniu jako element dziedzictwa kulturowego. Przegląd Geologiczny, 68/6: 535–539.
- Skuratowicz J., 2010. Zespół willi miejskich przy ulicy Mickiewicza. Najpiękniejsze ulice Poznania. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.
- Ślōdczyk J., 2012. Historia planowania i budowy miast. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Sobota M., Drabiński A., 2019. Professional Titles of Landscape Architects in Poland. Architektura Krajobrazu, 1: 4–21.
- Solon J., Chmielewski T.J., Myga-Piątek U., Kistowski M., 2015. Identyfikacja i ocena krajobrazów Polski – etapy i metody postępowania w toku audytu krajobrazowego w województwach. Problemy Ekologii Krajobrazu, 40: 55–76.
- Standardy kształtowania zieleni w Łodzi (Projekt), 2018. UM Łodzi.
- Strategia Poznania 2030. Karta strategiczna programu Poznańskie osiedla modernistyczne. Nr programu: 12 (<https://www.poznan.pl/mim/public/wos/attachments.att?co=show&instance=1017&parent=33934&lang=pl&id=77841>).
- Swanwick C., 2002. Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland. Countryside Agency, Scottish Natural Heritage.
- Szulc H., 1995. Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania. Prace Geograficzne, 163. Wydawnictwo Continuo, Wrocław .
- Szulczewska B., 2009. Zielone metropolie – punkt widzenia przyrodnika. [W:] K. Kamieniecki (red.), Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów zurbanizowanych? Metropolie. Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa.
- Szyperska U., 2003. Szpetota na życzenie. Polityka, 07–05.
- Tłoczek I.F., 1955. Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Instytut Urbanistyki i Architektury. Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Tłoczek I., 1985. Dom mieszkalny na polskiej wsi. PWN, Warszawa.
- Tołwiński T., 1963. Urbanistyka: zieleni w urbanistyce. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tudor C., 2014. An approach to landscape character assessment. Natural England.
- van Eetvelde V., Antrop M., 2005. The significance of landscape relic zones in relation to soil conditions, settlement pattern and territories in Flanders. Landscape and Urban Planning, 70: 127–141.

- Wall B., 2013. Wartości przyrodnicze, kulturowe i wizualne gminy Dubicze Cerkiewne na Podlasiu oraz charakterystyka wybranych metod waloryzacji krajobrazu. [W:] J. Rylke, B. Gawryszewska (red.), *Sztuka ogrodu, sztuka krajobrazu*, s. 27–32.
- Wejchert K., 1984. *Elementy kompozycji urbanistycznej*. Arkady, Warszawa.
- Wilczyński R. (red.), 2012. *Sieć Najpiękniejszych Wsi*. Opracowanie eksperckie projektu. PROW, KSOW, Opole.
- Wilkaniec A., 2005. Zieleni fortyfikacji poznańskich. *Kronika Miasta Poznania*, 1: 44–63.
- Wilkaniec A., 2018. Stan zachowania i trwałość historycznych układów przestrzennych dawnych wsi i majątków w strukturze Poznania. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.
- Wilkaniec A., Gałęcka-Droзда A., Walerzak M., Rosada A., 2017. Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN O. Kraków*, 45: 233–244.
- Wilkaniec A., Raszeja E., Szczepańska M., 2017. Wykorzystanie zasobów krajobrazowych w polityce przestrzennej gmin na obszarze aglomeracji poznańskiej – między strategią a praktyką. *Studia Obszarów Wiejskich*, 45: 105–124.
- Wiśniewska M., 2007. *Osadnictwo wiejskie*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Wójcik A., 2015. Widoki zapożyczone w zabytkowych ogrodach rezydencjonalnych – problematyka ochrony. *TOPIARIUS, Studia Krajobrazowe*, 1.
- Wróżyński R., Pyszny K., Sojka M., 2020. Quantitative Landscape Assessment Using LiDAR and Rendered 360° Panoramic Images. *Remote Sensing*, 12: 10.3390/rs12030386.
- Wspólna platforma edukacyjna architektury krajobrazu w Europie. Propozycja na Walne Zebranie EFLA, 2007 (http://www.sak.org.pl/data/file/akredytacja-wymagania_362.pdf; dostęp: 19.11.2021).
- Wspólna przestrzeń – wspólne dobro. Dobre praktyki w kształtowaniu ładu przestrzennego, 2014. Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa (<https://docplayer.pl/801598-Wspolna-przestrzen-wspolne-dobro-dobre-praktyki-w-ksztaltowaniu-ladu-przestrzennego.html>; dostęp: 21.11.2021).
- Zachariasz A., 2007. Zabytkowe parki i ogrody publiczne we współczesnym krajobrazie – problemy rewaloryzacji i użytkowania. *Przyroda i Miasto*, 4: 328–354.
- Zachariasz A., 2016. Zieleni jako element tożsamości miasta, na przykładzie Krakowa. [W:] *Tożsamość krajobrazu. T. 2. O dziedzictwie przeszłości w krajobrazie*. Agencja Wydawnicza EkoPress, Białystok, s. 77–96.
- Zalecenie CM/Rec(2008)3 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie wytycznych dotyczących wdrażania Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (https://ochronaprzyrody.gdos.gov.pl/files/artykuly/5460/1_Zalecenia_Ministrow_Wdrazenie_ELC_171120103.pdf; dostęp: 7.11.2021).
- Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, 2011 (https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Rekomendacje/Zalecenie_w_sprawie_krajobrazu_miejskiego.pdf; dostęp: 12.11.2021).
- Zbierska A., Zydroń A., 2016. Rola administracji samorządowej w ochronie krajobrazu i ładu przestrzennego w Polsce na tle Unii Europejskiej. *Studia i Prace WNEiZ US*, 46: 157–170.
- Zinowicz-Cieplik K. (red.), 2016. *Projektowanie obiektów architektury krajobrazu. Cz. 2*. Warszawa.
- Zonneveld I.S., 1990. Scope and Concepts of landscape ecology as an emerging science. [W:] I.S. Zonneveld, R.T.T. Forman (red.), *Changing Landscapes: An Ecological Perspective*, Springer Verlag, New York, s. 1–20.
- Żbikowska K., 2012. *Mapy myśli w biznesie*, Wyd. Helion, Gliwice, s. 15–35.

Akty prawne

- Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. 2006 nr 14, poz. 98).
- Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Parku Narodowego Gór Stołowych z uwzględnieniem zakresu planu ochrony dla obszarów Natura 2000 PLH020004 i PLB020006 Góry Stołowe, 2013 (https://www.pngs.com.pl/pl_ochr/Plan_ochrony_PNGS_rozp_maj_2013.pdf).
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 27 września 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 1861).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. 2019 poz. 394).
- Uchwała nr 243/2007 Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego z dnia 13 grudnia 2007 r. i Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w sprawie rodzajów tytułów zawodowych nadawanych absolwentom studiów i wzorów dyplomów oraz świadectw wydawanych przez uczelnie wyższe z dnia 19 grudnia 2008 r. (Dz.U. 2009 nr 11, poz. 61).
- Uchwała nr LXXV/883/III/2001 Rady Miasta Poznania z dnia 18 grudnia 2001 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Marcelin” w Poznaniu.
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz.U. 2020 poz. 1333).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62, poz. 627).
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80, poz. 717).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162, poz. 1568).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92, poz. 880).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774).
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz.U. 2015 poz. 1777).

Źródła internetowe

- <http://rbgp.pl/planowanie-przestrzenne/> (dostęp: 12.12. 2021).
- <http://siecnajciekawszychwsi.pl/7/strona-glowna.html> (dostęp: 12.12. 2021).
- <https://sprzatamyreklamy.org/strona-glowna/prawo-reklamowe-pytania-i-odpowiedzi/jak-uchwalic-audyt-krajobrazowy/> (dostęp: 12.12. 2021).
- <https://urbnews.pl/prekonsultacje-zmiany-ustawy-o-planowaniu/> (dostęp: 12.12. 2021).
- <https://urbnews.pl/w-oczekiwaniu-na-projekt-reformy-planowania-przestrzennego-i-procesu-inwestycyjno-budowlanego/> (dostęp: 12.12. 2021).
- Rejestr zabytków nieruchomych woj. wielkopolskiego stan na dzień 30 czerwca 2021 r. (opracowanie Narodowy Instytut Dziedzictwa) (http://poznan.wuoz.gov.pl/sites/default/files/obrazki/wlk-rej7_0.pdf; dostęp: 8.12.21).
- Polska w liczbach (<https://www.polskawliczbach.pl/Wsie-wielkopolskie>; dostęp: 8.12.21).
- https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/krajobraz-kulturowy-opracowania-planistyczne-sporzadzane-przez-jednostki-samorządu-terytorialnego-jako-narzedzia-jego-ochrony/ (dostęp: 8.12.21).
- NID – portal Samorząd, Baza Wiedzy (<https://samorząd.nid.pl/baza-wiedzy/>; dostęp: 8.12.21).

- NID, 2019. https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Parki_kulturowe/Zestawienie_parkow/miejsce.php?ID=3710 (dostęp: 24.11.2021).
- NID, 2021. Portal Samorząd, Baza Wiedzy (<https://samorząd.nid.pl/baza-wiedzy/>; dostęp: 24.11.2021).
- <https://urbnews.pl/prekonsultacje-zmiany-ustawy-o-planowaniu/> (dostęp: 8.12.21).
- <http://rbgp.pl/planowanie-przestrzenne/> (dostęp: 8.12.21).
- <https://www.nik.gov.pl/plik/id,19649,vp,22260.pdf> (dostęp: 8.12.21).
- <https://www.prawo.pl/samorząd/reforma-zagospodarowania-przestrzennego-zalozenia-i-finansowanie,508192.html> (dostęp: 8.12.21).
- <https://urbnews.pl/w-oczekiwaniu-na-projekt-reformy-planowania-przestrzennego-i-proc-esu-inwestycyjno-budowlanego/>; dostęp: 8.12.21).
- Urbnews 2019 (<http://urbnews.pl/analiza-stanu-i-uwarunkowan-prac-planistycznych-w-gminach-w-2017-roku/>; dostęp: 14.10.2021).
- <http://mapy.amzp.pl>.
- <https://isap.sejm.gov.pl/>.

Scenariusze lekcji

- Nauka w Przestrzeni (<http://naukawprzestrzeni.put.poznan.pl/serwis/gotowe-scenariusze/>).
- Podręcznik IARP (https://old.izbaarchitektow.pl/pokaz_kat.php?k1=14&k2=125).
- Program Kształtowanie Przestrzeni (<https://ksztaltowanieprzestrzeni.pl/>).